

સમ્યક્દર્શન

ભાગ-૩

ભૂતાર્થથી જાણેલ જીવ, અજીવ, વળી પુણ્ય, પાપ ને
આસરવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ તે સમ્યક્ત્વ છે.

પ્રકાશક

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ

સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦

ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા પુષ્પ-૪૧

ॐ

માનવજીવનનું મહાકર્તવ્ય

સમ્યગ્દર્શન

[ભાગ-૩]

(પૂજ્યશ્રી કાનજીસ્વામીનાં પ્રવચનોમાંથી
સમ્યગ્દર્શન સંબંધી વિધવિધ લેખોનો સંગ્રહ)

卐

: સંકલન :

બ્ર. હરિલાલ જૈન,
સોનગઢ

卐

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

[૨]

પ્રથમ આવૃત્તિ
દ્વિતીય આવૃત્તિ

પ્રત ૧૫૦૦
પ્રત ૧૫૦૦

વીર સં. ૨૪૯૦
વીર સં. ૨૫૩૪

સમ્યગ્દર્શન (ભાગ-૩) નાં

* સ્થાયી પ્રકાશન-પુસ્તકર્તા *

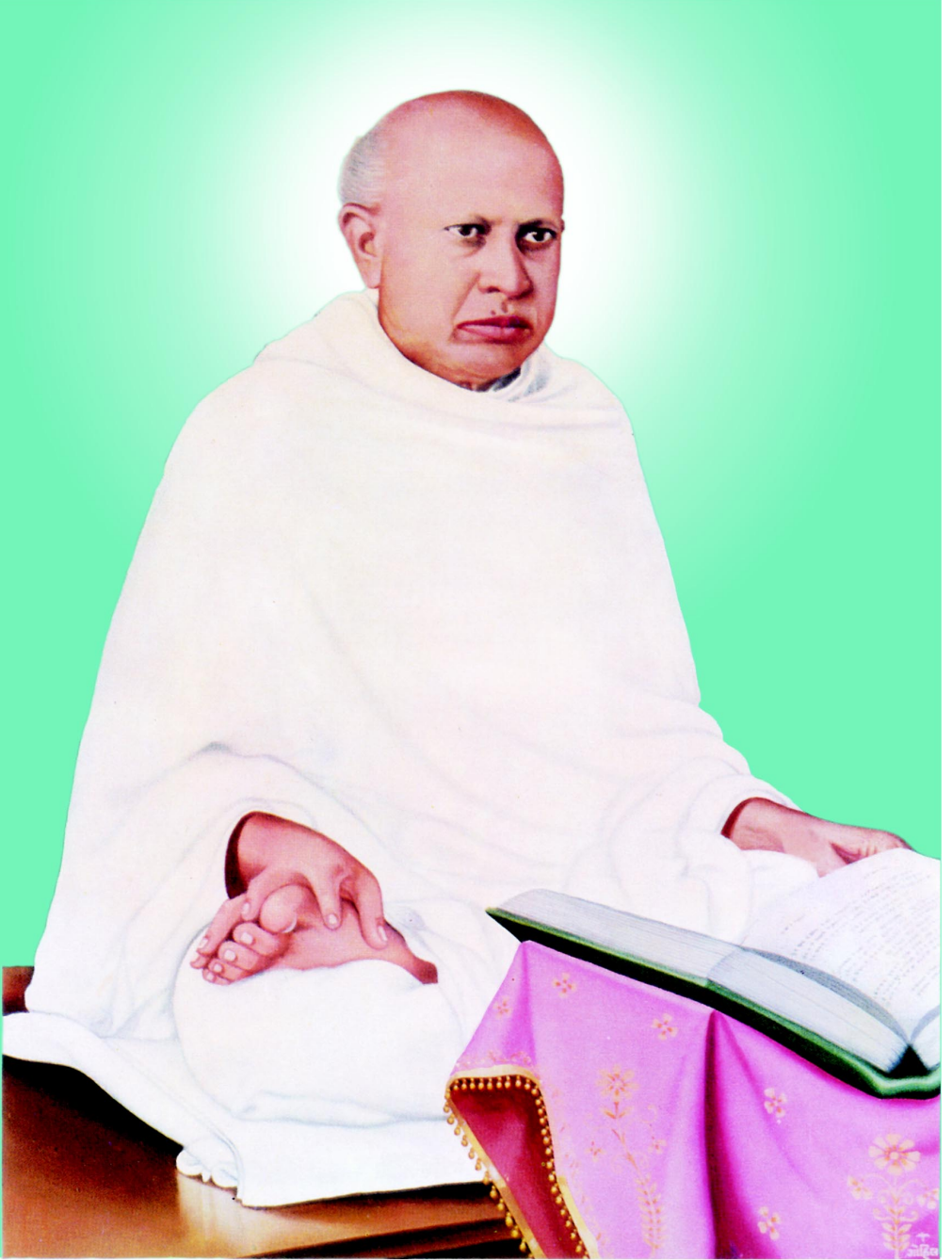
શ્રી કુંદકુંદકહાન દિગંબર જૈન મુમુક્ષુ મંડળ, પાર્લા-મુંબઈ
હ. શ્રીમતી અરૂણાબેન મુકુંદભાઈ કોઠારી
હ. સુપુત્ર પ્રણવ, ઋતુ

આ શાસ્ત્રની પડતર કિંમત રૂા ૨૮=૦૦ થાય છે. અનેક મુમુક્ષુઓની આર્થિક સહાયથી આ આવૃત્તિની કિંમત રૂા ૨૪=૦૦ થાય છે. તેમાંથી ૫૦% શ્રી કુંદકુંદ-કહાન પારમાર્થિક ટ્રસ્ટ હસ્તે સ્વ. શ્રી શાંતિલાલ રતિલાલ શાહ પરિવાર તરફથી કિંમત ઘટાડવામાં આવતા આ શાસ્ત્રની કિંમત રૂા ૧૨=૦૦ રાખવામાં આવી છે.

કિંમત રૂા. ૧૨=૦૦

મુદ્રક

કહાન મુદ્રણાલય
જૈન વિદ્યાર્થી ગૃહ કમ્પાઉન્ડ
સોનગઢ ૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)
☎ (02846) 244081

परम पूज्य अध्यात्मभूर्ति सद्गुरुदेव श्री कान्जुस्वामी

નિવેદન

સ...મ...૬...ર્શ...ન...કેવું આહ્વાદકારી છે!—પોતાના જીવનનું એ મહાન કર્તવ્ય છે...એનું નામ સાંભળતાં આત્માર્થીને ભક્તિથી રોમાંચ ઉલ્લસે છે. ખરું જ છે,—પોતાની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ દેખીને કોને હર્ષ ન થાય!! હજારો શાસ્ત્રોએ હજારો શ્લોકોવડે જેના અચિંત્ય મહિમાનું વર્ણન કર્યું છે એવા સમ્યદર્શનની શી વાત!—એવું સમ્યદર્શન સાક્ષાત્ જોવા મળે—તો કેવી આનંદની વાત! આ કાળે ગુરુદેવના પ્રતાપે એવું સમ્યદર્શન સાક્ષાત્ જોવા મળે છે; કેમકે ભાવનિક્ષેપે સમ્યક્ત્વ-પરિણત જીવો તે પોતે જ સમ્યદર્શન છે, એટલે એવા સમકિતી જીવો તે પોતે જ સમ્યદર્શન છે, એટલે એવા સમકિતી જીવોનું દર્શન તે સાક્ષાત્ સમ્યદર્શનનું જ દર્શન છે; એમની ઉપાસના તે સમ્યદર્શનની જ ઉપાસના છે; એમનું બહુમાન-વિનય-ભક્તિ ને સમ્યક્ત્વનું જ બહુમાન-વિનય-ભક્તિ છે. આપણા સૌભાગ્યે આપણને અત્યારે સમ્યક્ત્વના આરાધક જીવોની સત્સંગતિનો અને તેમની ઉપાસનાનો સુઅવસર સાંપડ્યો છે. પૂ ગુરુદેવ ભવ્ય જીવોને સમ્યદર્શનનું સ્વરૂપ સમજાવી રહ્યા છે. તેઓશ્રીની મંગલકારી ચરણછાયામાં રહીને સમ્યદર્શનના પરમ મહિમાનું શ્રવણ અને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું શ્રવણ-મંથન કરવું તે માનવજીવનની કૃતાર્થતા છે. ગુરુદેવ પોતાના કલ્યાણકારી ઉપદેશવડે સમ્યદર્શનનું જે સ્વરૂપસમજાવી રહ્યા છે તેના જ એક અલ્પઅંશનો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ કર્યો છે.

સંસારમાં મનુષ્યપણું દુર્લભ છે. પરંતુ સમ્યદર્શન તો એનાથીયે અનંતુ દુર્લભ છે. મનુષ્યપણું પામીને પણ સમ્યક્ત્વ હીન જીવ પાછો સંસારમાં જ રખડે છે....પરંતુ સમ્યદર્શન તો એવી ચીજ છે કે એક ક્ષણ પણ તેની પ્રાપ્તિ કરનાર જીવ જરૂર મોક્ષ પામે છે. માટે આવા સમ્યદર્શનની પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન કરવો તે જ આ દુર્લભ માનવજીવનનું મહા કર્તવ્ય છે....અને તેને માટે જ્ઞાની ધર્માત્માઓનો સીધો સત્સમાગમ સૌથી

મોટું સાધન છે. જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરીને આ અસાર સંસારના જન્મ-મરણથી છૂટવું હોય....ને ફરીથી નવ માસ નવી માતાના પેટે પુરાવું ન હોય તેઓ સત્સમાગમના સેવનપૂર્વક આત્મરસથી સમ્યગ્દર્શનનો અભ્યાસ કરો.

‘સમ્યગ્દર્શન’ના બે પુસ્તક પછી આ ત્રીજું પુસ્તક જિજ્ઞાસુ સાધર્મીઓના હાથમાં મુક્તાં આનંદ થાય છે. માનવજીવનમાં સમ્યગ્દર્શન કેટલું જરૂરનું કર્તવ્ય છે તે સમજાય અને તે સમ્યગ્દર્શનનો પ્રયત્ન કરવાની પ્રેરણા જાગે—તે આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે. તે હેતુથી પૂ. ગુરુદેવના પ્રવચનો ચર્ચા તેમજ શાસ્ત્રોમાંથી દોહન કરીને સમ્યગ્દર્શનસંબંધી વિવિધ લેખોનું આમાં સંકલન કરવામાં આવ્યું છે

વીર સં. ૨૪૯૦, શ્રુતપંચમી
સોનગઢ

—બ્ર. હરિલાલ જૈન

પ્રકાશકીય નિવેદન (દ્વિતીય આવૃત્તિ)

આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ ખપી જવાથી તથા આ પુસ્તક મુમુક્ષુઓને લાભદાયી જણાવાથી તેની દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

આ પુસ્તકના પઠન-પાઠનથી મુમુક્ષુ આત્મલક્ષી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આત્માર્થને વિશેષ પુષ્ટ કરે એજ ભાવના.

પૂજ્ય બહેનશ્રીની
૭૬મી સમ્યક્ત્વજયંતી
ફાગણ વદ ૧૦
તા. ૧-૪-૨૦૦૮

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દ્વિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦

અનુક્રમણિકા

આત્માનો અનુભવ થાય ત્યારે.....	૧
મુ...મુ...ક્ષુ...ની વિ...ચા...ર...ણા	૨
પ્રયત્નની દિશા	૩
આત્માર્થી સંબોધન આત્માર્થ માટેની સાચી તત્પરતા	૪
જ્ઞાનીને ઓળખવાનું ચિહ્ન	૬
અધ્યાત્મચર્યા	૧૦
સમ્યગ્દર્શનનો ઉપદેશ	૧૫
નિર્વિકલ્પરસનું પાન કરો	૧૭
સમકિત-શ્રાવણ આયો રે....	૧૮
જ્ઞાનીની ઓળખાણ (૧)	૨૦
જ્ઞાનીની ઓળખાણ (૨)	૨૬
મરણથી બચવું હોય તો ચૈતન્યનું જ શરણ કરો	૩૨
ત...ત્વ...ચ...ર્યા	૩૫
સમ્યગ્દર્શન માટે પ્રાપ્ત થયેલો સોનેરી અવસર	૪૩
આત્માને સાધવાની રીત	૪૮
આત્માની ધગશ	૫૦
અનુભવ માટે શિષ્યનો મંગળ ઉમંગ	૫૧
ધર્માત્માનું સ્વરૂપસંચેતન	૫૬
બંધનથી છૂટકારાનો ઉપાય	૬૧
જીવને બંધન કેમ છે અને તેનાથી છૂટકારો કેમ થાય?	૭૦
આત્માર્થીનું પહેલું કર્તવ્ય	૭૩
આત્માર્થીનું પહેલું કર્તવ્ય	૭૪
નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન કેમ પ્રગટે?	૭૫
આંગણું કેવું હોય?	૮૩
નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનો માર્ગ	૯૦
નવતત્ત્વનું જ્ઞાન તે સમ્યગ્દર્શનનો વ્યવહાર છે	૯૮
સમ્યક્દર્શન	૧૦૯

જીવ અજીવના પરિણામનની સ્વતંત્રતા -----	૧૨૦
સમ્યગ્દર્શન પ્રગટવા માટેની ભૂમિકા [અફરગામી મુમુક્ષુની વાત] -----	૧૩૦
અને તે જ સમ્યગ્દર્શન છે -----	૧૪૪
ભગવાન આત્માની પ્રસિદ્ધિ -----	૧૫૬
ભ ગ વ તી પ્ર જ્ઞા -----	૧૬૩
ભ ગ વ તી પ્ર જ્ઞા -----	૧૬૭
જે માતા હેતથી બાળકને સમજાવે તેમ આચાર્યદેવ શિષ્યને સમજાવે છે -----	૧૭૧
આમંત્રણ -----	૧૭૫
છ મહિનાનો કોર્સ -----	૧૭૭
જ્ઞાનકો ઊર આનો -----	૧૮૩
દર્શન ધારો પવિત્રા -----	૧૮૪
સમ્યક્ત્વ -----	૧૮૫

આત્માનો અનુભવ થાય ત્યારે.....

જબ નિજ આતમ અનુભવ આવે....
 તબ ઓર કદ્દુ ન સુહાવે....જબ૦
 રસ નીરસ હો જાત તત્ક્ષણ.....
 અક્ષ-વિષય નહીં ભાવે....જબ૦
 ગોષ્ઠી કથા કુતૂહલ વિઘટે, પુદ્ગલ પ્રીતિ નશાવે....
 રાગ-દ્વેષ જુગ ચપલ પક્ષયુત મનપક્ષી મર જાવે....જબ૦
 જ્ઞાનાનન્દ સુધારસ ઉમગે, ઘટ અંતર ન સમાવે....
 'ભાગચંદ્ર એસે અનુભવકો હાથ જોરિ શિર નાંવે....જબ૦

અંતર્મુખ પ્રયત્ન વડે જીવને જ્યારે આત્મઅનુભવ થાય છે ત્યારે તેને બીજું કાંઈ સુહાવતું નથી; અનુભવરસ પાસે બીજા બધાય રસ તત્ક્ષણ નીરસ થઈ જાય છે, ઈન્દ્રિયવિષયો ગમતા નથી; હાસ્યકથા ને કુતૂહલ શમી જાય છે. પુદ્ગલ પ્રીતિ નષ્ટ થાય છે. રાગ-દ્વેષરૂપ ચપળ પાંખવાળું મનપક્ષી મરી જાય છે—અર્થાત્ મનનું આલંબન છૂટી જાય છે. તે અનુભવમાં જ્ઞાન ને આનંદરૂપી સુધારસ એવો ઉલ્લસે છે કે અંતરઘટમાં સમાતો નથી. આવા આત્મઅનુભવનું અને અનુભવી સંતનું બહુમાન કરતાં કવિ ભાગચંદ્રજી તેને હાથ જોડી શિર નમાવે છે.

મુ...મુ...દ્યુ...ની વિ...યા...ર...ણા

હે જીવ! તને એમ અંતરમાં લાગવું જોઈએ કે આત્માને ઓળખ્યા વગર છૂટકો નથી. આ અવસરમાં જો હું મારા આત્માનો અનુભવ કરીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ નહિ કરું તો મારો ક્યાંય છૂટકાર નથી. અરે જીવ! વસ્તુના ભાન વગર તું ક્યાં જઈશ? તને સુખશાંતિ ક્યાંથી મળશે? તારી સુખશાંતિ તારી વસ્તુમાંથી આવશે કે બહારથી? તું ગમે તે ક્ષેત્રે જા, પણ તું તો તારામાં જ રહેવાનો, અને પરવસ્તુ પરવસ્તુમાં જ રહેવાની. પરમાંથી ક્યાંયથી તારું સુખ નથી આવવાનું. સ્વર્ગમાં જઈશ તો ત્યાંથી પણ તને સુખ નથી મળવાનું. સુખ તો તને તારા સ્વરૂપમાંથી જ મળવાનું છે.....માટે સ્વરૂપને જાણ. તારું સ્વરૂપ તારાથી કોઈ કાળે જુદું નથી, માત્ર તારા ભાનના અભાવે જ તું દુઃખી થઈ રહ્યો છે. તે દુઃખ દૂર કરવા માટે ત્રણે કાળના જ્ઞાનીઓ એક જ ઉપાય બતાવે છે કે “આત્માને ઓળખો.”

આ પ્રમાણે અંતર વિચારણા દ્વારા મુમુક્ષુજીવ પોતામાં સમ્યગ્દર્શનની લગની લગાડીને પોતાના આત્માને તેના ઉદ્યમમાં જોડે છે.

પ્રયત્નની દિશા

આત્માના પ્રયત્ન બાબતમાં દિશા બતાવતાં પૂ. ગુરુદેવ ઘણા ઊંડાણમાંથી કહે છે કે—

આત્મસ્વરૂપ શું છે તેનો નિર્ણય કરવાની ધૂન જાગવી જોઈએ.....બધા ન્યાયથી નક્કી કરવાની લગન લાગવી જોઈએ....બધાય પડખેથી અંદર નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી સખ ન પડે.....એમ ને એમ ઉપર ટપકે જતું ન કરી દેવાય. અંદર મંથન કરી કરીને એવો દેઢ નિર્ણય કરે કે જગત આખું ફરી જાય તોય પોતાના નિર્ણયમાં શંકા ન પડે. આત્માના સ્વરૂપનો આવો નિર્ણય કરતાં વીર્યનો વેગ તેના તરફ જ વળે છે. અંતરમાં પુરુષાર્થની દિશા સૂઝી ગઈ પછી તેને માર્ગની મૂંઝવણ થતી નથી.....પછી તો તેની આત્માની લગની જ તેનો માર્ગ કરી લ્યે છે. આગળ શું કરવું તેનો પોતાને જ ખ્યાલ આવી જાય છે.....‘હવે મારે શું કરવું’ એવી મૂંઝવણ તેને થતી નથી.

અહો! આત્મા પોતે પોતાનું હિત સાધવા જાગ્યો.....ને હિત ન સાધી શકે એમ બને જ કેમ? આત્માનો અર્થી થઈને આત્માનું હિત સાધવા જે જાગ્યો તે જરૂર આત્મહિત સાધે જ.

આત્માર્થી સંબોધન આત્માર્થ માટેની સાચી તત્પરતા

‘જગતના નાનામોટા અનેકવિધ પ્રસંગોમાં જીવ ક્યારેક અટવાઈ જાય છે.....ને તેથી તે મૂંઝાય છે.....અને તેના જ વિચારવમળમાંથી બહાર નીકળી શકતો નથી.....એના પરિણામે તે આત્મપ્રયત્નમાં આગળ વધી શકતો નથી. તેને જાગૃતિ અર્થેના સંબોધનનો એક પ્રકાર અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.’”

હે જીવ!

જેને તારા આત્માર્થની સાથે સંબંધ નથી એવી નાની નાની બાબતમાં તું અટકીશ તો તારા મહાન આત્મપ્રયોજનને તું ક્યારે સાધી શકીશ? જગતમાં અનુકૂળ ને પ્રતિકૂળ પ્રસંગો તો બન્યા જ કરવાના, તીર્થકરો અને ચક્રવર્તીઓને પણ એવા પ્રસંગો ક્યાં નથી આવ્યા? માન ને અપમાન, નિંદા ને પ્રશંસા, સુખ અને દુઃખ, સંયોગ અને વિયોગ, રોગ અને નિરોગ, – એવા અનેક પરિવર્તનશીલ પ્રસંગો તો જગતમાં બન્યા જ કરવાના. –પણ તારા જેવો આત્માર્થી જો આવા નાના નાના પ્રસંગોમાં જ આત્માને રોકી દેશે તો આત્માર્થના મહાન કાર્યને તું ક્યારે સાધી શકશે?

–માટે, એવા પ્રસંગોથી અતિશય ઉપેક્ષિત થા.....તેમાં તારી જરા પણ શક્તિને ન વેડફ. તે પ્રસંગોને તારા આત્માર્થ સાથે કાંઈ જ સંબંધ નથી, એમ નક્કી કરીને આત્માર્થની સિદ્ધિ જે રીતે થાય તે રીતે જ તું પ્રવર્ત! ને આત્માર્થની સિદ્ધિમાં બાધક થાય એવા પરિણામોને અત્યંતપણે છોડ.....ઉગ્ર પ્રયત્ન વડે છોડ!

વિધવિધ પરિણામવાળા જીવો પણ જગતમાં વત્યા જ કરશે.....માટે તેનો પણ ખેદ-વિચાર છોડ.....ને ઉપરોક્ત સંયોગોની માફક જ તેમની સાથે પણ આત્માર્થનો સંબંધ નથી, એમ સમજીને તે પ્રત્યે ઉપેક્ષિત થા.....ને આત્માર્થ સાધનામાં જ ઉગ્રપણે પ્રવર્ત!

ગમે તેમ કરીને, મારે મારા આત્માર્થને સાધવો—એ એક જ આ જગતમાં મારું કાર્ય છે—એમ અતિદેઠ નિશ્ચયવંત થાય. મારા આત્માર્થ ખાતર જે કાંઈ સહન કરવું પડે તે સહન કરવા હું તૈયાર છું, પણ કોઈપણ પ્રકારથી હું મારા આત્માર્થના કાર્યથી ડગીશ નહિ; તેમાં જરા પણ શિથિલ નહીં થાઉં.....આત્મા પ્રત્યેના મારા ઉત્સાહમાં હું કદી ભંગ નહીં પડવા દઉં.—મારી બધી શક્તિને, મારા બધા જ્ઞાનને, મારા બધા વૈરાગ્યને, મારી શ્રદ્ધાને, ભક્તિને, ઉત્સાહને—મારા સર્વસ્વને હું મારા આત્માર્થમાં જોડીને જરૂર મારા આત્માર્થને સાધીશ.—આમ દેઠ પરિણામ વડે આત્માર્થને સાધવા માટે તત્પર થા!

આત્માર્થ સાધવા માટેની તારી આવી સાચી તત્પરતા હશે તો જગતમાં કોઈની તાકાત નથી કે તારા આત્મકાર્યમાં વિઘ્ન કરી શકે. જ્યાં આત્માર્થની સાચી તત્પરતા છે, ત્યાં આખું જગત તેને આત્માર્થની પ્રાપ્તિમાં અનુકૂળ પરિણામી જાય છે, ને તે જીવ જરૂર આત્માર્થને સાધી લ્યે છે.

માટે હે જીવ! જગતમાં બીજું બધું ભૂલીને તું
તારા આત્માર્થ માટેની સાચી તત્પરતા કર.

જ્ઞાનીને ઓળખવાનું ચિહ્ન

ભેદજ્ઞાન માટે જેને અંતરમાં જિજ્ઞાસા જાગી છે. અને ભેદજ્ઞાન માટેનો જે અભ્યાસ કરે છે એવો શિષ્ય પૂછે છે કે પ્રભો! આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ થયો તે કઈ રીતે ઓળખાય? આત્મા ભેદજ્ઞાની થયો તે કઈ રીતે ઓળખાય? જ્ઞાનીને ઓળખવાનું ચિહ્ન શું? અનાદિથી આત્મા વિકારરૂપ થયો થકો અજ્ઞાની હતો, તે અજ્ઞાન ટાળીને આત્મા જ્ઞાની થયો તે ક્યા ચિહ્નથી ઓળખાય?—તે સમજાવો.

જુઓ, આ જ્ઞાનીને ઓળખવાની ધગશ! આવી ધગશવાળા શિષ્યને આચાર્યદેવ જ્ઞાનીનું ચિહ્ન ઓળખાવે છે :—

પરિણામ કર્મતણું અને નોકર્મનું પરિણામ જે તે નવ કરે જે, માત્ર જાણે, તે જ આત્મા જ્ઞાની છે. ૭૫.

જુઓ, આ જ્ઞાનીને ઓળખવાનું ચિહ્ન! આવાં ચિહ્નથી જ્ઞાનીને ઓળખે તેને ભેદજ્ઞાન થયા વગર રહે નહિ, એટલે તે પોતે પણ જ્ઞાની થઈ જાય.

જે આત્મા જ્ઞાની થયો તે પોતાને એક જ્ઞાયક સ્વભાવી જ જાણતો થકો જ્ઞાનભાવે જ પરિણમે છે, ને વિકારના કે કર્મના કર્તાપણે તે પરિણમતો નથી. આ જ્ઞાનીનું ચિહ્ન છે.

અહીં, જ્ઞાનપરિણામને જ જ્ઞાનીનું ચિહ્ન કહ્યું; જ્ઞાનીનું ચિહ્ન તો જ્ઞાનમાં હોય, કાંઈ શરીરમાં કે રાગમાં જ્ઞાનીનું ચિહ્ન ન હોય. શરીરની અમુક ચેષ્ટા વડે કે રાગ વડે જ્ઞાની ઓળખાતા નથી, જ્ઞાની તો તેનાથી

ભિન્ન છે. માટે આચાર્યદેવ કહે છે કે હે શિષ્ય! જે જીવ જ્ઞાનને અને રાગને એકમેક નથી કરતો પણ જુદા જ જાણે છે, જુદા જાણતો થકો રાગાદિનો કર્તા થતો નથી પણ જ્ઞાતા જ રહે છે ને જ્ઞાનપરિણામનો જ કર્તા થઈને પરિણામે છે, તેને તું જ્ઞાની જાણ.

વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણાના સિદ્ધાન્ત ઉપર અહીં જ્ઞાનીની ઓળખાણ કરાવી છે. જ્ઞાનપરિણામની સાથે જેને વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણું છે તે જ્ઞાની છે; વિકાર સાથે જેને વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણું છે તે અજ્ઞાની છે. વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણું એક સ્વરૂપમાં જ હોય, ભિન્નસ્વરૂપમાં ન હોય; એટલે જેને જેની સાથે એકતા હોય તેને તેની સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણું હોય, અને તેની જ સાથે કર્તાકર્મપણું હોય. જ્ઞાની જ્ઞાન સાથે જ એકતા કરીને તેમાં જ વ્યાપતો થકો તેનો કર્તા થાય છે, એટલે જ્ઞાનરૂપ કાર્યથી જ્ઞાની ઓળખાય છે. આવો જ્ઞાની વિકાર સાથે એકતા કરતો નથી, તેમાં તે વ્યાપતો નથી ને તેનો તે કર્તા થતો નથી. આ રીતે જ્ઞાનને વિકાર સાથે એકતા નથી. જ્ઞાનીનું આવું લક્ષણ જે જીવ ઓળખે તેને ભેદજ્ઞાન થાય, તેને વિકારનું કર્તૃત્વ ઊડી જાય અને જ્ઞાનમાં જ એકતારૂપે પરિણમતો થકો તે જ્ઞાની થાય. ભેદજ્ઞાન વગર જ્ઞાનીની સાચી ઓળખાણ થતી નથી.

જેમ ઘડાને અને માટીને એકતા છે, પરંતુ ઘડાને અને કુંભારને એકતા નથી, તેમ જ્ઞાનપરિણામને અને આત્માને એકતા છે, પરંતુ જ્ઞાનપરિણામને અને રાગને કે કર્મને એકતા નથી; એટલે જ્ઞાનપરિણામ વડે જ જ્ઞાનીનો આત્મા ઓળખાય છે; જ્ઞાનપરિણામને રાગથી ભિન્ન ઓળખતાં, પોતામાં પણ જ્ઞાન અને રાગની ભિન્નતાનું વેદન થઈને, જ્ઞાનપરિણામ સાથે અભેદ એવો પોતાનો આત્મા ઓળખાય છે. જ્ઞાનીને ઓળખવાનું પ્રયોજન તો પોતાના આત્માની ઓળખાણ કરવી તે જ છે. જેણે ભેદજ્ઞાન કરી લીધું છે એવા જીવોની ઓળખાણ વડે આ જીવ પોતામાં પણ એવું ભેદજ્ઞાન કરવા માંગે છે. સામા જ્ઞાનીના આત્મામાં જ્ઞાન અને રાગને જુદા ઓળખે તે જીવ પોતામાં પણ જ્ઞાન અને રાગને જરૂર જુદા ઓળખે, એટલે તેને જરૂર ભેદજ્ઞાન થાય. ભેદજ્ઞાન થતાં આ જીવ સકળ

વિકારના કર્તૃત્વરહિત થઈને જ્ઞાયકપણે શોભે છે. વિકારના કર્તૃત્વમાં તો જીવની શોભા હણાય છે, ને ભેદજ્ઞાન વડે તે કર્તૃત્વ છૂટતાં આનંદમય જ્ઞાનપરિણામથી તે જીવ શોભી ઊઠે છે. આવા જ્ઞાનપરિણામ તે જ જ્ઞાનીને ઓળખવાની નિશાની છે.

જુઓ, આ જ્ઞાનીને ઓળખવાની રીત! અહા! જ્ઞાનીની ઓળખાણની રીત આચાર્યદેવે અદ્ભુત બતાવી છે. આ રીતથી જ્ઞાનીને જે ઓળખે તે પોતે જ્ઞાની થયા વિના રહે નહિ, એવી આ ઓળખાણ છે. આ ઓળખાણ એ જ ધર્મની મોટી ખાણ છે. આ રીતથી જેણે જ્ઞાનીને ઓળખ્યા તેણે જ જ્ઞાનીની ખરી નીકટતા કરી, જેવો જ્ઞાનીનો ભાવ છે તેવો જ ભાવ તેણે પોતામાં પ્રગટ કર્યો એટલે ભાવ અપેક્ષાએ તેને જ્ઞાની સાથે એકતા થઈ. બાકી ક્ષેત્રથી ભલે નજીક રહે પણ જો જ્ઞાનપરિણામથી જ્ઞાનીને ન ઓળખે, ને પોતામાં જ્ઞાનપરિણામ પ્રગટ ન કરે, તો તે ખરેખર ‘જ્ઞાની’ની નજીક નથી રહેતો, જ્ઞાનીના ભાવથી તે ઘણો દૂર છે.

જ્યારે જીવ ભેદજ્ઞાન કરે છે ત્યારે તે આસ્રવોથી પાછો વળે છે એટલે કે બંધભાવથી છૂટીને મોક્ષમાર્ગ તરફ વળતો જાય છે. દુઃખમય એવા આસ્રવો અને સુખરૂપ એવો જ્ઞાનસ્વભાવ—એ બંને ભિન્ન છે, એવું ભેદજ્ઞાન કરનાર જીવ તે ક્ષણે જ જ્ઞાનસ્વભાવ સાથે એકતા કરીને આસ્રવોથી છૂટો પડે છે.—આવા જ્ઞાનપરિણામનું નામ ભેદજ્ઞાન છે. તેના વડે જ જ્ઞાની ઓળખાય છે.

તે જ્ઞાની ધર્માત્મા જાણે છે કે હું પરથી ભિન્ન એક છું, વિકારરહિત શુદ્ધ છું, ને જ્ઞાન—દર્શનથી પરિપૂર્ણ છું. જ્ઞાનથી ભિન્ન જે કોઈ ભાવો છે તે હું નથી.—આ રીતે તે ભેદજ્ઞાની ધર્માત્મા અસાર અને અશરણ એવા સંસારથી પાછો વળીને પરમ સારભૂત અને શરણરૂપ પોતાના સ્વભાવ તરફ વળે છે; એટલે સ્વભાવ તરફ વળેલા જ્ઞાનપરિણામને જ તે કરે છે, જ્ઞાનપરિણામ સિવાય બીજા કોઈ ભાવનો કર્તા તે થતો નથી, તેને તો પોતાથી ભિન્ન જાણીને તે તેનો જ્ઞાતા જ રહે છે.

આચાર્યદેવ પ્રમોદથી કહે છે કે અહીંથી એટલે કે જ્યારથી ભેદજ્ઞાન

થયું ત્યારથી જગતનો સાક્ષી પુરાણ પુરુષ પ્રકાશમાન થયો. ભેદજ્ઞાન થતાં જ ચૈતન્ય ભગવાન આત્મા પોતાના જ્ઞાનપરિણામથી ઝળહળી ઊઠ્યો.....આનંદથી શોભી ઊઠ્યો.

આટલી વાત કરી કે તરત જ જિજ્ઞાસુ શિષ્યને પ્રશ્ન ઊઠ્યો કે પ્રભો! આવા જ્ઞાનીને કઈ રીતે પારખવા? ચૈતન્ય ભગવાન ઝળહળી ઊઠ્યો તેને કઈ રીતે ઓળખવો? ખરેખર શિષ્ય પોતે આવું ભેદજ્ઞાન પ્રગટ કરવા તૈયાર થયો છે, એટલે હું પણ આવું ભેદજ્ઞાન કઈ રીતે પ્રગટ કરું! એવી ધગશથી તેને પ્રશ્ન ઊઠ્યો છે.

ત્યારે આચાર્યદેવ તેને કહે છે કે જ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનમય પરિણામને જ કરે છે; જ્ઞાનમય પરિણામનું જ કર્તાપણું—તે જ્ઞાનીનું ચિહ્ન છે. તે જ્ઞાનીની નિશાની છે. જેમ મોટા રાજામહારાજાઓને ધજામાં ચિહ્ન હોય છે, તે ચિહ્ન ઉપરથી તે ઓળખાય છે, જ્ઞાની ધર્માત્મા તો રાજાનો પણ રાજા છે, તેને ધજાનું કાંઈ ચિહ્ન ખરું? તો કહે છે કે હા; રાગાદિના અકર્તાપણારૂપ જે જ્ઞાનપરિણામ તે જ જ્ઞાનીની ધર્મધજાનું ચિહ્ન છે, તે ચિહ્ન વડે જ્ઞાની—રાજા ઓળખાય છે. અને આ રીતે જ્ઞાનપરિણામ વડે જ્ઞાનીને ઓળખનાર જીવ પોતે પણ તે કાળે જ્ઞાનસ્વરૂપ થઈને, કર્તૃત્વ રહિત થયેલો શોભે છે.

આ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનું ચિહ્ન બતાવ્યું. ‘વાહ! ભારે અદ્ભુત વાત કરી છે, જે જાગીને જુએ તેને જણાય તેવું છે.’

(સમયસાર ગાથા ૭૫ ઉપરના પ્રવચનોમાંથી)

અધ્યાત્મચર્યા

જ્ઞાનીનો ઉપયોગ, અને સમ્યક્ત્વનો ઉદ્દમ તે સંબંધી સુંદર તત્ત્વચર્યા અહીં આપવામાં આવી છે. આ ચર્યા મુમુક્ષુને ખાસ મનનીય છે :

પ્રશ્ન :—ધર્મીના જ્ઞાનનો ઉપયોગ પર તરફ હોય?

ઉત્તર :—હા; સાધકદશામાં ધર્મીના જ્ઞાનનો ઉપયોગ પર તરફ પણ હોય છે.

પ્રશ્ન :—જ્ઞાનનો ઉપયોગ પર તરફ હોય છતાં ધર્મ થાય?

ઉત્તર :—હા; પર તરફ ઉપયોગ વખતે પણ, ધર્મીને સમ્યક્-દર્શનજ્ઞાનપૂર્વક જેટલો વીતરાગભાવ થયો છે તેટલો ધર્મ તો વર્તે જ છે; એવું નથી કે જ્યારે સ્વમાં ઉપયોગ હોય ત્યારે જ ધર્મ હોય ને જ્યારે પરમાં ઉપયોગ ત્યારે ધર્મ હોય જ નહિ. પર તરફ ઉપયોગ વખતે પણ ધર્મીને સમ્યગ્દર્શનરૂપ ધર્મ તો સળંગપણે વર્તે જ છે, તેમ જ ચારિત્રની પરિણતિમાં જેટલો વીતરાગી-સ્થિરભાવ પ્રગટ્યો છે તેટલો ધર્મ પણ ત્યાં વર્તે જ છે.

પ્રશ્ન :—જ્ઞાનીનો ઉપયોગ પણ પર તરફ હોય ને અજ્ઞાનીનો ઉપયોગ પણ પર તરફ હોય,—તેમાં શું ફેર?

ઉત્તર :—તેમાં ઘણો મહાન તફાવત છે; સૌથી પહેલી વાત એ છે કે જ્ઞાનીને સમ્યગ્દર્શન વખતે એક વાર તો વિકલ્પ તૂટીને ઉપયોગ સ્વ તરફ વળી ગયેલો છે, એટલે ભેદજ્ઞાન થઈને પ્રમાણજ્ઞાન થઈ ગયું છે. પછી હવે તેનો ઉપયોગ પર તરફ જાય ત્યારે પણ ભેદજ્ઞાન-પ્રમાણ તો સાથે ને સાથે વર્તે જ છે; જ્યારે અજ્ઞાની તો એકાંત પરને જ જાણે છે, પરથી ભિન્ન સ્વતત્ત્વની તેને ખબર જ નથી, એટલે પર

તરફ ઉપયોગથી પરને જાણતાં તે પરની સાથે જ જ્ઞાનની એકતા માને છે, એટલે તેનું જ્ઞાન જ ખોટું છે; જ્ઞાનીને જગતના ગમે તે જ્ઞેયને જાણતી વખતે પ્રમાણજ્ઞાન સાથે ને સાથે જ વર્તે છે એટલે સમ્યગ્જ્ઞાનનું પરિણમન તેને સદા વત્યા કરે છે. આ રીતે અજ્ઞાનીને તો એકલો પર તરફનો ઉપયોગ અને અધર્મ જ છે; જ્ઞાનીને પર તરફના ઉપયોગ વખતે સાથે અંશે શુદ્ધતારૂપ ધર્મ પણ છે.

પ્રશ્ન :—સ્વ તરફ ઉપયોગ ક્યારે હોય?

ઉત્તર :—અજ્ઞાનીને તો સ્વ તરફ ઉપયોગ હોતો જ નથી. બધાય જ્ઞાનીઓને એકવાર તો (નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિ વખતે) સ્વ તરફનો ઉપયોગ થઈ જ ગયો હોય છે; ત્યાર પછી ચોથા-પાંચમા-છઠ્ઠા ગુણસ્થાને પર તરફ ઉપયોગ હોય છે. ચોથા-પાંચમા ગુણસ્થાને ક્યારેક ક્યારેક ઉપયોગ સ્વમાં થંભી જતાં નિર્વિકલ્પ આનંદની વિશિષ્ટ અનુભૂતિ થાય છે. મુનિવરોને તો ઉપયોગ વારંવાર સ્વમાં વળ્યા કરે છે. એકસાથે અંતર્મુહૂર્ત કરતાં વધારે લાંબો કાળ તેમનો ઉપયોગ પરમાં રહેતો નથી. સાતમા અને ત્યાંથી આગળના ગુણસ્થાને તો ઉપયોગની સ્વમાં જ એકાગ્રતા હોય છે.

સાધકનો ઉપયોગ એક સાથે લાંબો કાળ સુધી સ્વમાં વિશેષ જામે તો શુકલધ્યાનની શ્રેણી માંડીને તરત જ કેવળજ્ઞાન પામી જાય છે.

મુનિદશામાં તો બહુ થોડા થોડા વખતના અંતરે ઉપયોગ સ્વ તરફ વળીને વારંવાર નિર્વિકલ્પ આનંદનો અનુભવ થયા કરે છે; જ્યારે ચોથા-પાંચમા ગુણસ્થાને તે ક્યારેક થાય છે. તેને વિશેષ અંતર પડે છે, અને કોઈકવાર તરત થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન :—સવિકલ્પ દશામાં નિશ્ચયનય હોય?

ઉત્તર :—નિશ્ચયનયનો ઉપયોગ શુદ્ધ આત્માને જ ધ્યેય બનાવીને જ્યારે તેમાં થંભી જાય છે ત્યારે નિર્વિકલ્પતા જ થઈ જાય છે, એટલે

ખરેખર તો નિશ્ચયનય વખતે નિર્વિકલ્પ દશા જ હોય છે.

આમ છતાં, શુદ્ધસ્વભાવ તરફ ઢળતા ઉપયોગને સવિકલ્પ દશામાં પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે નિશ્ચયનય તરીકે કહેવામાં આવ્યો છે, ત્યાં તે ઉપયોગ શુદ્ધસ્વભાવ તરફ ઝૂકતો જાય છે.....તે આગળ વધતાં વધતાં વિકલ્પ તોડીને અભેદ દ્રવ્યને પહોંચી વળશે ને નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિમાં થંભી જશે—તે અપેક્ષાએ સવિકલ્પદશા વખતે પણ ઉપયોગને ઉપચારથી નિશ્ચયનય કહ્યો છે, સવિકલ્પતા હોવા છતાં પરિણતિનો ઝૂકાવ આત્મા તરફ જ વળી રહ્યો છે—એમ આ ઉપચાર બતાવે છે.

અભેદદ્રવ્યની અનુભૂતિ તરફ જેનો ઝૂકાવ નથી, ત્યાં સુધી જે પહોંચી વળતો નથી, તે જીવના શુદ્ધસ્વભાવ સંબંધી સવિકલ્પ ચિંતનને નિશ્ચયનય કહી શકાય નહિ,—ઉપચારથી પણ ન કહેવાય. તેને નિશ્ચયનયનો વિકલ્પ છે—માત્ર રાગ જ છે, પણ નિશ્ચય ‘નય’ તેને નથી.

જીવને શુદ્ધનયનો—નિશ્ચયનયનો ‘પક્ષ’ પણ પૂર્વે કદી આવ્યો નથી,—એમ કહીને તેમાં જે નિશ્ચયનયના પક્ષની પણ અપૂર્વતા બતાવી છે તે તો સ્વભાવ તરફ ઝૂકી રહેલા જીવની વાત છે, એકદમ નીકટમાં સમ્યગ્દર્શન પામવાની જેની તૈયારી છે, ને તે માટે સ્વભાવને લક્ષમાં લઈને તે તરફનું જોર કરી રહ્યો છે,—એવા જીવની તે દશાને પણ અપૂર્વ ગણી છે—તેને નિશ્ચયનયનો પક્ષ ગણ્યો છે. પછી સ્વભાવ તરફના જોરને લીધે તરતમાં જ તેનો વિકલ્પ તૂટીને અંદર ઉપયોગ થંભી જતાં સાક્ષાત્ નિશ્ચયનય થાય છે, તે વખતે નિર્વિકલ્પતા છે. આ નિશ્ચયનયના ઉપયોગ વખતે આત્માના આનંદ સાથે જ્ઞાનની એકાકારતા થતાં અદ્ભુત નિર્વિકલ્પ આનંદની અનુભૂતિ થાય છે.....અહો.....નિર્વિકલ્પ દશાનો તે આનંદ વિકલ્પને ગોચર નથી.

પ્રશ્ન :—અનાદિના અજ્ઞાની જીવને, સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પહેલાં તો એકલો વિકલ્પ જ હોયને?

ઉત્તર :—ના, એકલો વિકલ્પ નથી. સ્વભાવ તરફ ઢળી રહેલા

જીવને વિકલ્પ હોવા છતાં તે જ વખતે આત્મસ્વભાવના મહિમાનું લક્ષ્ય પણ કામ કરે છે, ને તે લક્ષ્યના જોરે જ તે જીવ આત્મા તરફ આગળ આગળ વધે છે; કાંઈ વિકલ્પના જોરથી આગળ નથી વધાતું.

અપૂર્વભાવે સ્વભાવને લક્ષ્યગત કરીને, જેની પરિણતિ પહેલવહેલી જ શુદ્ધસ્વભાવના અનુભવ તરફ ઝુકી રહી છે, જેને સમ્યગ્દર્શન પામવાની તૈયારી છે, એવા જીવની ખાસ પરિણતિનું અલૌકિક વર્ણન કરતાં અહીં પૂ. ગુરુદેવશ્રીએ કહ્યું હતું કે, સ્વભાવને લક્ષ્યમાં લઈને તેના અનુભવનો પ્રયત્ન કરી રહેલા તે જીવને રાગ તો છે પણ તેનું જોર રાગ ઉપર નથી જાતું; તેનું જોર તો અંતરસ્વભાવ તરફ જ જાય છે, એટલે તેની પરિણતિ સ્વભાવ તરફ ઝૂકી જાય છે ને રાગ તૂટીને નિર્વિકલ્પ અનુભવ થાય છે. પહેલાં રાગ હતો તેનું કાંઈ આ ફળ નથી, પણ અંદર સ્વભાવ તરફનું જોર હતું તેનું આ ફળ છે.—જોકે તેનું આ ફળ કહેવું તે પણ વ્યવહાર છે. ખરેખર તો તે સમ્યગ્દર્શન વખતનો પ્રયત્ન જુદો જ છે; પરંતુ અહીં સમ્યગ્દર્શન પહેલાંની દશામાં જે વિશેષતા છે તે બતાવવી છે, તેથી એમ કહ્યું છે.

રાગ તરફનું જોર તૂટવા માંડ્યું ને સ્વભાવ તરફનું જોર વધવા માંડ્યું, ત્યાં (સવિકલ્પ દશા હોવા છતાં) એકલો રાગ જ કામ નથી કરતો, પણ રાગના અવલંબન વગરનો, સ્વભાવ તરફના જોરવાળો એક ભાવ પણ ત્યાં કામ કરે છે, અને તેના જોરે આગળ વધતો વધતો, પુરુષાર્થનો કોઈ અપૂર્વ કડાકો કરીને નિર્વિકલ્પ આનંદના વેદન સહિત સમ્યગ્દર્શન પામી જાય છે.

એકવાર આવો નિર્વિકલ્પ અનુભવ થઈ ગયા પછી જ્ઞાનીને પાછો વિકલ્પ પણ આવે, અને વિકલ્પ વખતે નિશ્ચયનયનો ઉપયોગ ન હોય; છતાં તે વખતેય તે જ્ઞાનીને જ્ઞાનનું પ્રમાણરૂપ પરિણમન—સમ્યગ્જ્ઞાનપણું—ભેદજ્ઞાન—તો નિરંતર વર્તી જ રહ્યું છે, તેમજ દૃષ્ટિ તો નિશ્ચયનયના વિષયરૂપ શુદ્ધ આત્મા ઉપર જ સદાય પડી છે. હવે તેને જે વિકલ્પ ઊઠે છે તે પહેલાંના જેવો નથી, પહેલાં અજ્ઞાન દશામાં તો

તે વિકલ્પ સાથે જ એકતા માનીને ત્યાં જ અટકી જતો; અને હવે ભેદજ્ઞાન દશામાં તો તે વિકલ્પને પોતાના સ્વભાવથી જુદો જ જાણે છે, એટલે તેમાં અટકવાનું બનતું નથી, પણ શુદ્ધસ્વભાવ તરફ જ જોર રહે છે. આવી સાધકજીવની પરિણતિ હોય છે.

* સંતની શિખામણ *

આત્માના સારા ભાવોનું સાઝું ફળ જરૂર આવે જ છે. સાચા ભાવનું સાચું ફળ આવ્યા વગર રહેતું નથી. માટે બીજા પ્રસંગો ભૂલીને આત્માના ભાવને જે રીતે પ્રોત્સાહન મળે તેવા જ વિચારો કરવા. સાચા ભાવ થતાં તેનું સાચું ફળ જરૂર આવશે અને બહારમાં પણ બધું વાતાવરણ સાઝું થઈ જશે. આત્માને મુંઝવણમાં ન રાખવો પણ ઉત્સાહમાં રાખવો. પોતાના ભાવ સુધરતાં બધું સુધરી જાય છે. માટે આત્માને ઉલ્લાસમાં લાવીને પોતાના હિતના જ વિચાર રાખવા; તેમાં ઢીલા ન થવું.

સમ્યગ્દર્શનનો ઉપદેશ

પ્રશ્ન :—આપ તો સમ્યગ્દર્શન ઉપર જ ખૂબ ભાર મૂકો છો, અને એના વગર બધું થોથાં છે—એમ કહો છો; પરંતુ, જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન ન પામીએ ત્યાં સુધી શુભ ભાવ આદરવાનો ઉપદેશ કેમ આપતા નથી?

ઉત્તર :—ભાઈ! અનાદિકાળના ભવભ્રમણનો અંત કેમ આવે, અને આત્માની મુક્તિ કેમ થાય—તેના ઉપાયનો આ ઉપદેશ છે, અને તેની શરૂઆત તો સમ્યગ્દર્શનથી જ થાય છે. અશુભ તેમજ શુભ એ બંને પ્રકારના ભાવો તો જીવ અનાદિકાળથી ઉપદેશ વગર પણ કરતો જ આવ્યો છે, પણ તેનાથી કાંઈ ભવભ્રમણનો અંત આવતો નથી, તેથી તેના ઉપર શું વજન દેવું!! સમ્યગ્દર્શન ન થાય તો તેણે સમ્યગ્દર્શનનો પ્રયત્ન કરવો, પણ રાગને તો ધર્મ ન જ માનવો. રાગને ધર્મ માનવો તે તો મિથ્યાત્વરૂપ ઝેરનું સેવન છે, માટે જેણે ભવથી છૂટવું હોય તેને માટે તો પહેલાં સમ્યગ્દર્શનનો જ ઉપદેશ છે.

વળી, જિજ્ઞાસુ જીવને સમ્યગ્દર્શનનો અપૂર્વ ઉપાય સમજતાં, તેનું બહુમાન કરતાં કરતાં, અને તેનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં, અશુભ ભાવો ટાળીને ઊંચી જાતના શુભભાવો તો સહેજે થઈ જાય છે, એટલે એ તો ગૌણપણે વચ્ચે આવી જ જાય છે. જેમ અનાજ પાકતાં રાડાં પણ સાથે પાકી જાય છે, પણ ખેડૂતનો પ્રયત્ન અનાજ માટે છે, રાડાં માટે નથી; તેમ સમ્યગ્દર્શન વગેરેને સાધતાં સાધતાં વચ્ચેની ભૂમિકામાં દેવ-ગુરુનું બહુમાન, પૂજા, તત્ત્વવિચાર વગેરે ઊંચી જાતનો શુભરાગ પણ આવી જાય છે, પણ ધર્મીનો પ્રયત્ન તો સમ્યગ્દર્શનાદિ માટે છે, રાગ માટે તેનો પ્રયત્ન નથી, તેમજ તે રાગને ધર્મ માનતા નથી.

અશુભ ટાળીને શુભ કરે તેને પણ વ્યવહારે તો ઠીક કહેવાય,—પરંતુ મનુષ્યભવ પામીને જેણે સમ્યગ્દર્શન ન કર્યું અને ભવભ્રમણનો અંત ન

લાવ્યો—તો તેના શુભની શી કિંમત? તેણે આત્માનું શું હિત કર્યું?—અહીં તો આત્માનું હિત થાય ને ભવભ્રમણનો અંત આવે એવી વાત છે. જેનાથી આત્માનું ભવભ્રમણ ન અટકે તેની શી કિંમત?

પુણ્યની સેવા કરવાથી મોક્ષ નથી થતો, પરંતુ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માની સેવા (શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતા) કરવાથી જ મોક્ષ થાય છે; માટે તેનો જ ઉપદેશ છે.

(—પ્રવચનમાંથી)

*** એક.....પત્ર ***

અવારનવાર તમારા પત્રમાં આત્માની જિજ્ઞાસુતાને પુષ્ટિ મળે એવું લખો છો, તે વાંચીને આનંદ થાય છે ને જીવને પ્રેરણા પણ મળે છે. જીવનમાં આત્માની જિજ્ઞાસા સદાય ચાલુ રહેવી, હરેક પ્રસંગે તેની જાગૃતિ રહેવી તે જરૂર લાભનું કારણ થાય છે. જીવનમાં જેની તીવ્ર ભાવના પોષાય છે તે એકવાર જરૂર કાર્યરત થશે જ. જ્ઞાની સંતો પાસે રહી અંતરની સાચી જિજ્ઞાસુતા જગાડવી અને પછી હંમેશા તેના પ્રયત્નની પુષ્ટિ કર્યા કરવી એવા પ્રયત્ન વડે જરૂર નિજકાર્યને સાધીશું.

નિર્વિકલ્પરસનું પાન કરો

[સમાધિશતક ગા. ૩૯ ઉપરના પૂ. ગુરુદેવના પ્રવચનમાંથી]

ભાવલિંગી સંતમુનિને સમાધિમરણનો અવસર હોય.....આસપાસ બીજા મુનિઓ બેઠા હોય;-ત્યાં તે મુનિને કોઈવાર તૃષાથી કદાચ પાણી પીવાની જરાક વૃત્તિ ઊઠી જાય ને પાણી માંગે.....કે.....‘પાણી!’

ત્યાં બીજા મુનિઓ તેને વાત્સલ્યથી સંબોધે છે કે અરે મુનિ! આ શું! અત્યારે પાણીની વૃત્તિ!! અંતરમાં નિર્વિકલ્પરસના પાણી પીઓ.....અંતરમાં ડૂબકી મારીને અતીન્દ્રિય આનંદના સાગરમાંથી આનંદના અમૃત પીઓ.....ને આ પાણીની વૃત્તિ છોડો.....અત્યારે સમાધિનો અવસર છે.....અનંતવાર દરિયા ભરાય એટલા પાણી પીધાં.....છતાં તૃષા ન છીપી.....માટે એ પાણીને ભૂલી જાઓ.....ને અંતરમાં ચૈતન્યના નિર્વિકલ્પ અમૃતનું પાન કરો.....

“નિર્વિકલ્પસમુત્પન્નં જ્ઞાનમેવ સુધારસમ્।
વિવેકં અંજુલિં કૃત્વા તત્ પિવંતિ તપસ્વિનઃ॥”

તપસ્વી-મુનિવરો વિવેકરૂપી અંજલિ વડે, નિર્વિકલ્પદશામાં ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનરૂપી સુધારસનું પાન કરે છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! તમે પણ નિર્વિકલ્પ આનંદરસનું પાન કરીને અનંત કાળની તૃષાને છીપાવી દ્યો.....

આમ જ્યારે બીજા મુનિરાજ સંબોધન કરે છે ત્યારે તે મુનિ પણ તરત પાણીની વૃત્તિ તોડી નાંખે છે ને નિર્વિકલ્પ થઈને અતીન્દ્રિય આનંદના અમૃતને પીએ છે.....

અહો! ધન્ય તે નિર્વિકલ્પરસનું પાન કરનારા વનવાસી સંતોને!

સમકિત-શ્રાવણ આયો રે....

સમ્યગ્દર્શન થતાં આત્મામાં ચૈતન્યરસની ધારા વરસે છે, અજ્ઞાનદશાનાં તીવ્ર આતાપો શમી જાય છે.....અનુભવરૂપી વીજળીના ઝબકારા થાય છે.....આત્મભૂમિમાં સાધકભાવરૂપી અંકૂરા જાગે છે.....ભ્રમણારૂપી ધૂળ ઊડતી નથી ને અસંખ્ય આત્મપ્રદેશે સર્વત્ર આનંદ આનંદ છવાઈ જાય છે.—ઈત્યાદિ પ્રકારે સમ્યગ્દર્શનને શ્રાવણ માસની-વર્ષાઋતુની ઉપમા આપીને કવિ ભૂધરદાસજી કેવું ભાવવાહી વર્ણન કરે છે તે નીચેના કાવ્યથી માલૂમ પડશે. (શ્રાવણ માસમાં પ્રસિદ્ધ થતું આ કાવ્ય અધ્યાત્મરસિકોને વિશેષ પ્રિય લાગશે.)

અબ મેરે સમકિત-સાવન આયો.....
 બીતી કુરીતિ-મિથ્યામતિ ગ્રીષ્મ,
 પાવસ સહજ સુહાયો.....
અબ મેરે સમકિત-સાવન આયો.

આજ અમારે સમ્યક્ત્વરૂપી શ્રાવણ આવ્યો છે; કુરીતિ અને મિથ્યામતિરૂપી ગ્રીષ્મકાળ હવે વીતી ગયો છે અને આત્મિકરસની સહજ વર્ષા શોભી રહી છે.—આજે મારે એવો સમ્યક્ત્વરૂપી શ્રાવણ આવ્યો છે.

અનુભવ-દામિની દમકન લાગી, સુરતિ ઘટા ઘન છાયો,
 બોલે વિમલ વિવેક-પપીહા, સુમતિ સુહાગિન ભાયો
અબ મેરે સમકિત સાવન આયો.....

સમ્યક્ત્વરૂપી શ્રાવણ આવતાં, આત્મ-અનુભવરૂપી વીજળી ઝબકવા લાગી છે અને સમ્યક્ચિરૂપ ઘનઘોર ઘટાથી આત્મિક આકાશ છવાઈ ગયું છે; વિમળ વિવેકરૂપી પપીહા ‘પીયુ પીયુ’ બોલે છે અને તેનો પીયુ પીયુ મધુરધ્વનિ સુમતિરૂપ સુહાગિનીને બહુ પ્રિય લાગે છે.—આજે અમારે એવો સમ્યક્ત્વરૂપી શ્રાવણ આવ્યો છે.

ગુરુધુનિ-ગરજ સુનત સુખ ઉપજત, મોર-સુમન વિહસાયો.....
 સાધક ભાવ-અંકૂર ઊઠે બહુ, જિત તિત હરષ સવાયો.....
અબ મેરે સમકિત-સાવન આયો.....

સમ્યક્ત્વરૂપી વર્ષાઋતુમાં, શ્રી વીતરાગ ગુરુના ધ્વનિરૂપ મેઘગર્જના સાંભળીને સુખ ઊપજે છે અને સુબુદ્ધિજનોના ચિત્તરૂપી મયૂર વિકસિત થયો છે; આત્મક્ષેત્રમાં સાધકભાવરૂપી અંકૂર ઊગ્યા છે અને અસંખ્યપ્રદેશી ચૈતન્યભૂમિમાં સર્વત્ર આનંદ-આનંદ છવાઈ ગયો છે.....અહો! આજે મારે સમ્યક્ત્વરૂપી શ્રાવણ આવ્યો છે.

આવી આનંદકારી સમ્યક્ત્વરૂપી વર્ષાઋતુમાં સદા લવલીન રહેવાની ભાવનાપૂર્વક અંતિમ કડીમાં કવિ કહે છે કે—

ભૂલ-ધૂલ કહીં મૂલ ન સૂઝત, સમરસ-જલ ઝર લાયો
 ‘ભૂધર’ ક્યોં નીકસે અબ બાહિર, જિન નિરયૂ ઘર પાયો.....
અબ મેરે સમકિત-સાવન આયો.....

આત્મામાં સમ્યક્ત્વરૂપી વર્ષા થતાં, ભૂલરૂપી ધૂળ ક્યાંય ઊડતી દેખાતી નથી અને સર્વત્ર સમરસરૂપી પાણીનાં ઝરણાં ફૂટી નીકળ્યા છે. માટે, કલાકાર કવિ (ભૂધરદાસજી) કહે છે કે, હવે ભૂ-ધર બહાર કેમ નીકળશે?—હવે અમે અમારા નિજઘરથી બહાર નહિ નીકળીએ, કેમ કે ‘નિસ્તૂ’ કદી પણ નહિ ચૂંવે એવું ઘર—અવિનશ્વર આધ્યાત્મિક સ્થાન અમે પ્રાપ્ત કરી લીધું છે; તેથી હવે તો ત્યાં જ રહીને અમે સમ્યક્ત્વરૂપી શ્રાવણનો આનંદ ભોગવશું.

—આજ અમારે સમ્યક્ત્વરૂપી શ્રાવણ આવ્યો છે.

જ્ઞાનીની ઓળખાણ (૧)

(સમયસાર : ગા. ૭૬ થી ૭૯ ઉપરના ભેદજ્ઞાનપ્રેરક અદ્ભુત પ્રવચનોમાંથી)

જ્ઞાની થયેલો આત્મા કઈ રીતે ઓળખાય? તેનું ચિહ્ન શું? એમ શિષ્યનો પ્રશ્ન હતો; તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય ભગવાને કહ્યું કે જે જ્ઞાની છે તે જીવ જ્ઞાનસ્વભાવી પોતાના આત્માને રાગાદિથી ભિન્ન જાણતો થકો પોતાના નિર્મળ જ્ઞાનપરિણામને જ કરે છે, એ સિવાય અન્ય કોઈ પરભાવોને જ્ઞાનના કાર્યપણે જરાપણ કરતો નથી, તેનો તે જાણનાર જ રહે છે.—આ જ્ઞાનીનું ચિહ્ન છે.

હવે પ્રશ્ન થાય છે કે જ્ઞાની પુદ્ગલકર્મને તેમ જ રાગાદિ પરિણામને જાણે છે, તો તેને જાણતાં તેની સાથે તે જ્ઞાનીને કર્તાકર્મપણું છે કે નથી? રાગને જાણતી વખતે જ્ઞાની રાગનો કર્તા થાય છે કે નથી થતો? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે જ્ઞાની રાગાદિને જાણતો હોવા છતાં તે તેમાં અંતર્યાપક થતો નથી, રાગને તે પોતાના જ્ઞાનથી બાહ્યસ્થિત જાણે છે, એટલે રાગાદિની શરૂઆતમાં, મધ્યમાં કે અંતમાં તે જરાપણ વ્યાપતો નથી, તેમાં જરાપણ તન્મય થતો નથી, તેને જ્ઞાનસ્વરૂપમાં ગ્રહણ કરતો નથી, તેમાં એકતારૂપે પરિણમતો નથી ને તે રાગરૂપે ઊપજતો નથી; તે રાગને જાણતી વખતે રાગથી ભેદજ્ઞાનપણે જ પરિણમે છે, જ્ઞાનસ્વરૂપને જ સ્વપણે ગ્રહણ કરીને તેમાં એકતારૂપે પરિણમે છે, રાગથી જુદા જ્ઞાનપણે જ ઊપજે છે. આ રીતે જ્ઞાનપણે જ ઊપજતા તે જ્ઞાનીને રાગાદિ સાથે કે પરની સાથે કર્તાકર્મપણું નથી. રાગને જાણવાના ઉપયોગ વખતે પણ તેને રાગ સાથે કર્તાકર્મપણું જરાય નથી, તે ઉપયોગ સાથે જ કર્તાકર્મપણું છે.

જુઓ, સાધકની દશા! સાધકનું વહાણ રાગના આધારે નથી ચાલતું, તે તો સ્વાલંબી ચૈતન્યના આધારે જ ચાલે છે. અહા, સાધક જ્ઞાની-ધર્માત્મા પોતાના ઉપયોગમાં રાગાદિને જરાપણ ગ્રહણ જ કરતા નથી તો તે રાગના અવલંબને સાધકની શુદ્ધતા વધે એમ કેમ બને? ચૈતન્યસ્વભાવના જ અવલંબને સાધકની શુદ્ધતા વધે છે-એ નિયમ છે.

જેમ પુદ્ગલના પરિણામસ્વરૂપ કર્મમાં પુદ્ગલ જ વ્યાપક છે, જીવ તેમાં વ્યાપક નથી; જીવ જો પુદ્ગલના કાર્યમાં વ્યાપે તો તો તે અજીવ થઈ જાય; જેમ માટીની અવસ્થારૂપ ઘડામાં (શરૂઆતમાં, વચ્ચે કે અંતમાં) સર્વત્ર માટી જ વ્યાપક છે, કુંભાર તેમાં વ્યાપક નથી. જો કુંભાર તેમાં વ્યાપક હોય તો કુંભાર પોતે જ ઘડો થઈ જાય! જેમ માટી પોતે ઘડો થઈને તેને કરે છે, તેમ કુંભાર પોતે કાંઈ ઘડો થતો નથી, એટલે તે તેને કરતો નથી. તેમ રાગાદિપરિણામોમાં શુદ્ધનિશ્ચયથી જીવને વ્યાપકપણું નથી. જીવ તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, ને જ્ઞાનપરિણામમાં જ તેનું વ્યાપકપણું છે, જીવ પોતે જ્ઞાનરૂપ થઈને તેનો કર્તા થાય છે, પણ જીવ પોતે રાગરૂપ થઈ જતો નથી, તેથી તે રાગનો કર્તા નથી. જ્ઞાની પોતાના આત્માને ઉપયોગસ્વરૂપ જ જાણે છે, રાગસ્વરૂપ નથી જાણતા, તેથી તેમના દ્રવ્યમાં ગુણમાં ને પર્યાયમાં સર્વત્ર જ્ઞાનનું જ વ્યાપકપણું છે, રાગનું તેમાં વ્યાપકપણું નથી; અથવા તેમની પર્યાયની આદિમાં-મધ્યમાં-અંતમાં સર્વત્ર ઉપયોગ જ વ્યાપે છે, પણ તેમાં ક્યાંય રાગ વ્યાપતો નથી, રાગ તો બાહ્ય જ રહે છે. માટે જ્ઞાની ધર્માત્માને તે રાગ સાથે કર્તાકર્મપણું નથી, માત્ર જ્ઞાતાજ્ઞેયપણું જ છે. જેમ થાંભલા વગેરે પરદ્રવ્યને જ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનથી ભિન્ન જાણે છે તે જ રીતે રાગાદિ પરભાવોને પણ જ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનથી ભિન્ન જાણે છે.

પ્રશ્ન :—આમાં પુરુષાર્થ શું આવ્યો?

ઉત્તર :—અરે ભાઈ, અંતરનો મહા વીતરાગી પુરુષાર્થ આમાં આવે છે. અનંતા પરદ્રવ્યોથી ને સર્વે પરભાવોથી પોતાના જ્ઞાનને જુદું

ને જુદું જ રાખવું—તેમાં જ્ઞાનનો અનંતો પુરુષાર્થ છે. બહારમાં દોડ ધામ કરે તેમાં અજ્ઞાનીને પુરુષાર્થ દેખાય છે, ડુંગરા ખોદે તેમાં અજ્ઞાનીને પુરુષાર્થ ભાસે છે, પણ જ્ઞાન રાગથી જુદું પડીને પોતે પોતાના ચિદાનંદસ્વભાવમાં ઠર્યું, તેમાં રહેલો અપૂર્વ-અચિંત્ય સમ્યક્ પુરુષાર્થ અજ્ઞાનીને દેખાતો નથી.

નિર્મળ પર્યાયની અનુભૂતિને આત્મા સાથે અભેદતા હોવાથી તે અનુભૂતિને નિશ્ચયથી આત્મા જ કહ્યો; અને રાગાદિ ભાવોને તે અનુભૂતિથી ભિન્નતા હોવાથી તે રાગાદિને નિશ્ચયથી પુદ્ગલના જ કહ્યા.—આમ ભેદજ્ઞાનની અનુભૂતિમાં જ્ઞાનીને સ્વ-પરની સ્પષ્ટ વહેંચણી થઈ જાય છે.

જુઓ, આ જ્ઞાની ધર્માત્માની દુકાનનો માલ! જ્ઞાની પાસેથી તો જ્ઞાન અને રાગની ભેળસેળ વગરનો શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ ચોખ્ખો માલ મળશે; જ્ઞાન અને રાગની ભેળસેળ તેઓ કરતા નથી. જેમ બ્રહ્મચર્યનો જેને રંગ છે એવા સંતો પાસેથી તો બ્રહ્મચર્યના પોષણની જ વાત મળે, ત્યાં કાંઈ વિષય-કષાયના પોષણની વાત ન મળે; તેમ જેમણે જ્ઞાન અને રાગની સ્પષ્ટ વહેંચણી કરી નાંખી છે ને જ્ઞાનસ્વભાવનો રંગ લગાડ્યો છે—એવા જ્ઞાની ધર્માત્મા પાસે તો વીતરાગી ભેદજ્ઞાનના પોષણની જ વાત મળે; રાગના પોષણની વાત જ્ઞાની પાસે હોય નહિ, ‘રાગ કરતાં કરતાં તને ધર્મનો લાભ થશે’ એવી વાત જ્ઞાની પાસે હોય નહિ. જ્ઞાની તો એમ કહે કે તારું જ્ઞાન રાગથી અત્યંત ભિન્ન સ્વભાવવાળું છે, માટે તું જ્ઞાનને અને રાગને ભિન્ન-ભિન્ન ઓળખીને તારા જ્ઞાન તરફ વળ ને રાગથી જુદો પડ. જ્ઞાનની રુચિ કર ને રાગની રુચિ છોડ.

જ્ઞાની અંતર્મુખ થઈને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-આનંદ વગેરે નિર્મળ પર્યાયરૂપે પરિણમ્યા છે તે નિર્મળપર્યાયને પોતે તન્મયપણે જાણે છે, એટલે તે નિર્મળપર્યાયો સાથે તો તેમને કર્તાકર્મપણું છે, પરંતુ પરદ્રવ્ય સાથે કે પરભાવો સાથે તેમને કર્તાકર્મપણું નથી. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન

—આનંદરૂપ જે નિર્મળભાવો છે તે જ આત્માના પરિણામ છે, ને તે નિર્મળભાવોના આદિ-મધ્ય-અંતમાં સર્વત્ર આત્મા પોતે જ અંતરૂપ્યાપક છે. નિર્મળપરિણામોમાં રાગ અંતરૂપ્યાપક નથી, રાગ તો બાહ્ય છે; આત્મા જ નિર્મળપરિણામોમાં અંતરંગપણે વ્યાપક છે, માટે જ્ઞાનીને પોતાના નિર્મળ પરિણામો સાથે જ કર્તાકર્મપણું છે, રાગાદિ સાથે કર્તાકર્મપણું નથી.

અહા, આવા ભેદજ્ઞાનની વાર્તા જ્ઞાનીમુખેથી અપૂર્વ ઉલ્લાસભાવે જે સાંભળે છે તેને ચૈતન્યખજાના ખૂલી જાય છે. પદ્મનંદીસ્વામી કહે છે કે—

તત્પ્રતિ પ્રીતિચિત્તેન યેન વાર્તાપિ હિ શ્રુતા।

નિશ્ચિતં સ ભવેત્ભવ્યો ભાવિનિર્વાણ ભાજનમ્।।

ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા પ્રત્યે પ્રીતિચિત્તપૂર્વક તેની વાર્તા પણ જેણે સાંભળી છે તે ભવ્યજીવ નિશ્ચયથી ભાવિનિર્વાણનું ભાજન છે.

વળી, આદિનાથભગવાનની સ્તુતિમાં તેઓ કહે છે કે હે ભગવાન! આપે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરીને આપના તો ચૈતન્યનિધાન ખોલ્યાં, ને દિવ્યધ્વનિ વડે ચૈતન્યસ્વભાવ દર્શાવીને જગતના જીવોને માટે પણ આપે અચિંત્યચૈતન્યનિધાન ખૂલ્યાં મૂકી દીધાં. અહા, આ ચૈતન્યનિધાન પાસે ચક્રવર્તીના નિધાનને પણ તૂચ્છ જાણીને કોણ ન છોડે? રાગને અને રાગના ફળોને તૂચ્છ જાણીને ધર્મી જીવો અંતર્મુખપણે ચૈતન્યનિધાનને સાધે છે. સમ્યગ્દર્શનાદિ સમસ્ત નિર્મળભાવની આદિમાં ચૈતન્યનું જ અવલંબન છે, મધ્યમાં પણ ચૈતન્યનું જ અવલંબન છે ને અંતમાં પણ ચૈતન્યનું જ અવલંબન છે. પરંતુ એમ નથી કે સમ્યગ્દર્શનની શરૂઆતમાં રાગનું અવલંબન હોય! સમ્યગ્દર્શન થયા પછી મધ્યમાં પણ રાગનું અવલંબન નથી, ને પૂર્ણતા માટે પણ રાગનું અવલંબન નથી.—આદિ, મધ્ય કે અંતમાં ક્યાંય નિર્મળ પરિણામને રાગાદિ સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી, તેનાથી ભિન્નતા જ છે. આ રીતે નિર્મળપરિણામરૂપે પરિણમતા જ્ઞાનીને વિકાર

સાથે જરાપણ કર્તાકર્મપણું નથી.

રાગકર્તા અને નિર્મળપર્યાય તેનું કાર્ય-એમ નથી; તેમ જ જ્ઞાનીકર્તા અને રાગ તેનું કર્મ-એમ પણ નથી. જ્ઞાનીના જે નિર્મળપરિણામ છે તે તો અંતરસ્થિત છે, અને રાગ તો બાહ્યસ્થિત છે. એક જ કાળે વર્તતા જ્ઞાન અને રાગ, તેમાં જ્ઞાન તો અંતરસ્થિત છે ને રાગ તો બાહ્યસ્થિત છે; જ્ઞાની અંતરસ્થિત એવા પોતાના નિર્મળ પરિણામના કર્તાપણે જ પરિણમે છે, ને બાહ્યસ્થિત એવા રાગાદિના કર્તાપણે નહિ પણ જ્ઞાતાપણે જ પરિણમે છે. જ્ઞાનપરિણામ તો અંતર્મુખસ્વભાવના આશ્રયે થયા છે ને રાગપરિણામ તો બહિર્મુખવલણથી-પુદ્ગલના આશ્રયે થયા છે. આત્માના આશ્રયે થયા તેને જ આત્માના પરિણામ કહ્યા, ને પુદ્ગલના આશ્રયે થયા તેને પુદ્ગલના જ પરિણામ કહી દીધા. રાગની ઉત્પત્તિ આત્માના આશ્રયે થાય નહિ, માટે રાગ તે આત્માનું કાર્ય નથી. આવા આત્માને જાણતો થકો જ્ઞાની પોતાના નિર્મળપરિણામને જ કરે છે,—એના પરિણામનો પ્રવાહ ચૈતન્યસ્વભાવ તરફ વહે છે, રાગ તરફ તેનો પ્રવાહ વહેતો નથી. નિર્મળપરિણામરૂપે પરિણમેલો આત્મા રાગમાં તન્મયરૂપ પરિણમતો નથી. જેમ ઘડામાં સર્વત્ર માટી તન્મય છે, તેમ કાંઈ રાગમાં જ્ઞાનીના પરિણામ તન્મય નથી. જ્ઞાનીના પરિણામનમાં તો અધ્યાત્મરસની રેલમછેલ છે. ચૈતન્યના સ્વચ્છ મહેલમાં રાગરૂપ મેલ કેમ આવે? જ્ઞાની રાગથી જુદો ને જુદો રહીને, પોતાની નિર્મળપર્યાયને તન્મયપણે જાણે છે. દ્રવ્ય-ગુણ અને તેના આશ્રયે ઉત્પન્ન થતી નિર્મળપર્યાય એ બધાને એકાકારપણે જ્ઞાની જાણે છે, ને રાગથી પોતાથી ભિન્નપણે જાણે છે. ભેદજ્ઞાન વડે ઝાટકી ઝાટકીને રાગને ચૈતન્યથી અત્યંત ભિન્ન કરી નાંખ્યો છે.—કેવો ભિન્ન? કે જેવા પરદ્રવ્યો ભિન્ન છે તેવો જ રાગ પણ ચૈતન્યથી ભિન્ન છે.—આવા ભેદજ્ઞાન વગર સાધકપણું થાય જ નહિ. ચૈતન્યને અને રાગને સ્પષ્ટ ભિન્ન જાણ્યા વગર, કોને સાધવું ને કોને છોડવું—તેનો નિર્ણય ક્યાંથી કરશે? અને તેના નિર્ણય વગર સાધકપણાનો પુરુષાર્થ ઉપડશે ક્યાંથી?

ભેદજ્ઞાન વડે દેહ નિર્ણયના જોર વગર સાધકપણાનો ચૈતન્ય તરફનો પુરુષાર્થ ઉપડે જ નહિ.

* તેનો જન્મ સફળ છે *

મુક્ત્વા કાયવિકારં યઃ શુદ્ધાત્માનં મુહુર્મુહુઃ।
સંભાવયતિ તસ્યૈવ સફલં જન્મ સંસૃતૌ ॥

(નિયમસાર કળશ ૯૩)

કાયવિકારને છોડીને જે ફરીફરીને શુદ્ધાત્માની સંભાવના (સમ્યક્ભાવના) કરે છે, તેનો જ જન્મ સંસારમાં સફળ છે.

પહેલાં તો કાયાથી ભિન્ન ચિદાનંદ સ્વરૂપનું ભાન કર્યું છે, તે ઉપરાંત કાયાથી ઉપેક્ષિત થઈને વારંવાર અંતરમાં શુદ્ધાત્માની સન્મુખ થઈને તેની ભાવના ભાવે છે, તે ધર્માત્માનો અવતાર સફળ છે; તેણે જન્મીને આત્મામાં મોક્ષનો ધ્વનિ પ્રગટાવ્યો, આત્મામાં મોક્ષનો રણકાર પ્રગટ કર્યો.....તેથી તેનો જન્મ સફળ છે. અજ્ઞાનપણે તો અનંત અવતાર કર્યા, તે બધા નિષ્ફળ ગયા, તેમાં આત્માનું કંઈ હિત ન થયું. ચિદાનંદસ્વરૂપનું ભાન કરીને જે અવતારમાં આત્માનું હિત થયું તે અવતાર સફળ છે.

જ્ઞાનીની ઓળખાણ (૨)

(સમયસાર ગા. ૭૬ થી ૭૯ ઉપરનાં ભેદજ્ઞાનપ્રેરક અદ્ભુત પ્રવચનોમાંથી)

સંતો કહે છે કે અમે જ્ઞાનીનું જે અંતરંગ ચિહ્ન બતાવીએ છીએ તે અંતરંગ ચિહ્ન વડે જ્ઞાનીને જે ઓળખે તે જીવને જરૂર ભેદજ્ઞાન થાય.

જે જીવ ભેદજ્ઞાન કરીને રાગથી ભિન્ન નિર્મળ પરિણામરૂપે પરિણમ્યો છે તે જ્ઞાની જીવ પોતાના નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનાદિ પરિણામને નિઃશંક જાણે છે. સમ્યગ્દર્શન થાય ને ખબર પડે એમ બને નહિ. ધર્મી જીવ પોતાના નિર્મળ પરિણામને તેમજ રાગાદિને પણ જાણે છે. પરંતુ જ્યારે રાગને જાણવા તરફ ઉપયોગ હોય ત્યારે તે રાગના કર્તા થતા હશે! એમ શંકા ન કરવી. રાગને જાણવા છતાં તેના તે કર્તા નથી, કેમ કે રાગ સાથે ઉપયોગને એકમેક કરતા નથી, ને રાગને ઉપયોગમાં પ્રવેશવા દેતા નથી.

ધર્મી રાગને જાણે ને નિર્મળપરિણામને ય જાણે, પણ તેમાં એટલો ફેર છે કે રાગને જાણતાં તેની સાથે કર્તાકર્મપણું નથી, અને નિર્મળ પરિણામને જાણતાં તેની સાથે કર્તાકર્મપણું છે; એટલે કે રાગને તો પરજ્ઞેયપણે જાણતા થકા તેને અકર્તા રહે છે ને નિર્મળ પરિણામને સ્વજ્ઞેયપણે જાણતા થકા તેની સાથે કર્તાકર્મપણે પ્રવર્તે છે. રાગને જ્યાં શુદ્ધ સ્વજ્ઞેયથી ભિન્ન જાણ્યો ત્યાં રાગ તરફનું પુરુષાર્થનું જોર તૂટી ગયું, ને સ્વજ્ઞેયસન્મુખ પુરુષાર્થ વળ્યો.—જુઓ, આ જ્ઞાનીને ઓળખવાની રીત કહેવાય છે.

રાગ અને જ્ઞાનનો ભેદ પાડીને જ્યાં સ્વભાવ તરફ વળ્યો ત્યાં નિર્મળપરિણામરૂપ કાર્ય અને તેનું જ્ઞાન બંને સાથે જ વર્તે છે. નિર્મળપરિણામ થાય અને તેને ન જાણે—એમ બને નહિ; તેમ જ

ભેદજ્ઞાન થાય અને નિર્મળપરિણતિ ન થાય—એમ પણ બને નહિ. ભેદજ્ઞાનનું થવું અને આસવોનું છૂટવું—એટલે કે સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળતાનું પ્રગટવું—તેનો એક જ કાળ છે. જ્ઞાન આંધળું નથી કે પોતાના નિર્મળ કાર્યને ન જાણે. ‘અમને શ્રદ્ધા-જ્ઞાન થયાં છે કે નહિ તેની ખબર નથી પણ ચારિત્ર કરવા માંડો’—એમ કોઈ કહે છે, પણ ભાઈ! તારા શ્રદ્ધા-જ્ઞાનનું હજી ઠેકાણું નથી, કઈ તરફ જવું છે તેની ખબર નથી, માર્ગને નીહાળ્યો નથી, તો આંધળો—આંધળો તુ ક્યા માર્ગે જઈશ? મોક્ષમાર્ગને બદલે અજ્ઞાનથી બંધમાર્ગમાં જ ચાલ્યો જઈશ. સમ્યગ્દર્શન થાય ત્યાં પોતાને ખબર પડે કે માર્ગ ખુલી ગયો.....સ્વભાવ શ્રદ્ધામાં આવ્યો—અનુભવમાં આવ્યો, અને હવે આ સ્વભાવને જ મારે સાધવાનો છે, આ સ્વભાવમાં જ મારે એકાગ્ર થવાનું છે—એમ દેહ નિશ્ચય થયો. આવા નિશ્ચય વગર માર્ગની શરૂઆત પણ થાય નહિ.

દ્રવ્ય-ગુણ ને તેના આશ્રયે પ્રગટેલી નિર્મળ પરિણતિ—એ ત્રણે એકાકાર સુખરૂપ છે, નિર્વિકાર છે, તેમાં દુઃખ નથી, તેમાં વિકારનું કર્તૃત્વ કે હર્ષશોકનું ભોક્તૃત્વ નથી. અહા! જ્ઞાનીને પોતાના નિર્મળ આનંદનો જ ભોગવટો છે. હર્ષ-શોકનું વેદન સ્વભાવમાંથી નથી આવતું માટે સ્વભાવદૃષ્ટિમાં જ્ઞાની તેના ભોક્તા નથી; નિર્મળ પરિણતિમાં કર્મફળનો અભાવ છે. નિર્મળપરિણતિમાં તો સ્વાભાવિક આનંદનું જ વેદન છે. જે હર્ષશોકની લાગણી છે તે ધર્મી આત્માનું કાર્ય નથી; ધર્મીનો આત્મા—તેનું દ્રવ્ય, ગુણ કે નિર્મળ પર્યાય તે વિકારનું કારણ નથી, વિકાર સાથે તેને કારણ-કાર્યપણાનો અભાવ છે, માત્ર જ્ઞેય-જ્ઞાયકપણું જ છે.

અહા, ભેદજ્ઞાનીના સમ્યક્ અભિપ્રાયમાં કેટલી મહત્તા છે!! અને અજ્ઞાનીના ઊંધા અભિપ્રાયમાં સ્વભાવનો કેટલો અનાદર છે!! તેનો લોકોને ખ્યાલ નથી. જ્યાં ભેદજ્ઞાન થયું ત્યાં ચૈતન્યસ્વભાવમાં જ સ્વપણાનો સમ્યક્ અભિપ્રાય થયો ને બીજે બધેથી પરિણતિ છૂટી પડીને સ્વભાવ તરફ વળી. અજ્ઞાની રાગ અને જ્ઞાનની એકત્વબુદ્ધિથી આખા આત્માને રાગમય માની રહ્યો છે.

જગતના ભયથી નીતિનિપુણ પુરુષો પોતાના ધર્મમાર્ગને છોડતા નથી. જ્યાં ભેદજ્ઞાન થયું ત્યાં જ્ઞાનીને આખા જગતથી ઉપેક્ષા થઈ. જગતનું કોઈ તત્ત્વ મારી નિર્મળ પરિણતિનું કારણ નથી, મારી નિર્મળ પરિણતિનું કારણ મારો આત્મા જ છે. મારા આત્મા સિવાય જગતના તત્ત્વો મારાથી બાહ્ય છે, તેનો મારા અંતરમાં પ્રવેશ નથી, તો બહાર રહીને મારામાં તેઓ શું કરે? દ્રવ્ય-ગુણ ને નિર્મળપર્યાયના પિંડરૂપ શુદ્ધાત્મા તે જ મારું અંતરંગતત્ત્વ છે.—આમ જે અનુભવે છે તે જ જ્ઞાની છે, તે જ ધર્મી છે.

૭૬-૭૭-૭૮ ગાથામાં એમ કહ્યું છે, કે જે જ્ઞાની થયો તે આત્મા પોતાના નિર્મળપરિણામને જ કરે છે, એ સિવાય રાગાદિભાવો સાથે કે કર્મો સાથે તેને કર્તાકર્મપણું નથી. જે નિર્મળભાવ પ્રગટ્યો તે કર્મબંધનમાં નિમિત્ત પણ નથી. હવે ૭૮ મી ગાથામાં એમ કહે છે કે પુદ્ગલદ્રવ્યને જીવ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી; એટલે કે આત્માના શુદ્ધભાવ પુદ્ગલના અવલંબનથી પ્રગટ્યા નથી, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું લક્ષ પરદ્રવ્ય ઉપર હોતું નથી, ચૈતન્યના જ અવલંબને તે સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રગટે છે. માટે પુદ્ગલદ્રવ્ય ચૈતન્યના પરિણામને કરતું નથી. પુદ્ગલદ્રવ્યની અપેક્ષાએ ચૈતન્યના નિર્મળપરિણામ તે પરદ્રવ્ય છે, તે પરદ્રવ્યપરિણામમાં પુદ્ગલ વ્યાપતું નથી. પુદ્ગલ કહેતાં પુદ્ગલ તરફનો ભાવ પણ તેમાં જ જાય છે. શું શુભરાગનું અવલંબન હતું, માટે સમ્યગ્દર્શન થયું?—ના; જો રાગના અવલંબને સમ્યગ્દર્શન થાય તો તો રાગ સમ્યગ્દર્શનમાં અંતર્યાપક થઈ જાય, પણ એમ નથી. રાગને ચૈતન્યના નિર્મળ પરિણામની સાથે કર્તાકર્મપણું નથી. દેહની ક્રિયા ચૈતન્યપરિણામનું કારણ થાય—એમ પણ નથી. ચૈતન્યના નિર્મળ પરિણામમાં સર્વત્ર (—આદિ-મધ્ય-અંતમાં) ચૈતન્ય જ વ્યાપક છે, તેમાં ક્યાંય રાગ કે પુદ્ગલ વ્યાપક નથી. દર્શનમોહકર્મ નષ્ટ થયું ને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયું,—તો શું તેમાં પુદ્ગલકર્મ કર્તા અને સમ્યગ્દર્શન તેનું કાર્ય—એમ છે?—ના; કર્મમાં દર્શનમોહપર્યાય નષ્ટ થઈને બીજી જે અવસ્થા થઈ તેમાં પુદ્ગલ જ વ્યાપક છે, અને જીવમાં જે સમ્યગ્દર્શન

થયું તેમાં જીવ પોતે જ વ્યાપક છે; આ રીતે પુદ્ગલને જ્ઞાનીના પરિણામની સાથે કર્તાકર્મપણું નથી. અજ્ઞાનીને પુદ્ગલ કર્મ સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે, પણ અહીં તો જ્ઞાનીના પરિણામની વાત છે. જ્ઞાનીના નિર્મળ પરિણામને પુદ્ગલકર્મ સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ પણ તૂટી ગયો છે. પુદ્ગલથી નિરપેક્ષપણે જ જ્ઞાની પોતાના સમ્યગ્દર્શનાદિ-ભાવોરૂપે પરિણામે છે. અનાદિનું અજ્ઞાનથી થયેલું જે વિકાર સાથેનું કર્તાકર્મપણું તે જ્ઞાનીને છૂટી ગયું છે.

ચૈતન્યપદ તે જ આત્માનું પદ છે, વિકાર તે આત્માનું પદ નથી, તે તો અપદ છે. આવા ચૈતન્યપદને ઓળખે તો જ ભગવાન સર્વજ્ઞ દેવની ખરી ઓળખાણ થાય; જિનેન્દ્રદેવના દર્શનથી મિથ્યાત્વના ટૂકડેટૂકડા થઈ જાય છે—એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે પણ તે કઈ રીતે? ભગવાન સર્વજ્ઞદેવનો આત્મા એકલો ચૈતન્યપિંડ છે, રાગથી રહિત છે,—એવો જ પોતાનો આત્મસ્વભાવ સ્વીકારે તો જિનેન્દ્રદેવને દેખ્યા કહેવાય, અને તો જ મોહનો નાશ થાય; પણ રાગ સાથે આત્માને એકાકાર માને તો તેણે ભગવાનને પણ ઓળખ્યા નથી; રાગથી જે લાભ માને છે તે ભગવાનનાં દર્શન નથી કરતો પણ રાગનાં જ દર્શન કરે છે; તે રાગને જ દેખે છે, રાગથી ભિન્ન ચૈતન્યને તે દેખતો નથી. જીવના શુદ્ધ રત્નત્રયને રાગનું જરાય અવલંબન છે?—તો કહે છે કે ના; રાગના અવલંબનથી રત્નત્રય થવાનું જે માને છે તે જીવ ખરેખર રાગનો ઉપાસક છે, તે વીતરાગભગવાનના માર્ગનો ઉપાસક નથી. રાગથી જે લાભ માને તે જીવ રાગથી જુદા પડવાનો પુરુષાર્થ કેમ કરે? અરે, રાગથી ચૈતન્યની ભિન્નતાને પહેલાં જાણે પણ નહિ તે શુદ્ધઆત્માને કઈ રીતે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-અનુભવમાં લેશે? જ્ઞાની તો જાણે છે કે મારા શુદ્ધરત્નત્રયને પરનું કે રાગનું કિંચિત્ પણ અવલંબન નથી, મારો આત્મા પોતે જ કર્તા થઈને મારા નિર્મળપરિણામને કરે છે, બીજું કોઈ નહિ.

જેમ જ્ઞાનીજીવ રાગાદિપરિણામને કે પરદ્રવ્યના પરિણામને કરતો

નથી, તેમ પુદ્ગલ પણ ‘પરદ્રવ્યના પરિણામને’ કરતું નથી; પરદ્રવ્યનાં પરિણામ એટલે જીવનાં નિર્મળપરિણામ, તે પુદ્ગલની અપેક્ષાએ પરદ્રવ્ય છે, તેને પુદ્ગલ કરતું નથી. જીવ પોતાના સ્વભાવપરિણારૂપ પરિણમે છે, અને તે પરિણામમાં તે પોતે જ વ્યાપે છે, પુદ્ગલ કે રાગ તેમાં વ્યાપતા નથી. માટે તે નિર્મળપરિણામ અજીવનું (કે રાગનું) કાર્ય નથી. પુદ્ગલદ્રવ્ય તેના સ્વભાવરૂપ કાર્યમાં વ્યાપે છે.

ઉર્ષ—શોક—રાગ—દ્વેષરૂપ વિભાવ તે જીવના સ્વભાવનું કાર્ય નથી, તેથી પરમાર્થમાં તેને પુદ્ગલના સ્વભાવરૂપ કાર્ય કહ્યું છે. શુદ્ધપરિણામની પરંપરાને “આગમપદ્ધતિ” કહેવાય છે, આગમપદ્ધતિ સ્વભાવરૂપ છે; અને વિકારને તથા કર્મની પરંપરાને “કર્મપદ્ધતિ” કહેવાય છે.—બે ધારા જ તદ્દન જુદી છે. વિકાર તે કર્મનો સ્વભાવ છે, નિર્મળપરિણામ તે જીવનો સ્વભાવ છે. વિકાર તે જીવનું સ્વભાવકાર્ય કેમ હોય? સ્વભાવનું કાર્ય સ્વભાવ જેવું શુદ્ધ જ હોય—અશુદ્ધતા ક્યાંથી આવી?—તો કહે છે કે પુદ્ગલના આશ્રયે આવેલી અશુદ્ધતા પુદ્ગલનો જ સ્વભાવ છે, જીવના સ્વભાવમાંથી તે અશુદ્ધતા નથી આવી. ક્ષયોપશમસમ્યક્ત્વમાંથી ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ થયું, ત્યાં તે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વરૂપ કાર્ય તે જીવનું પ્રાપ્ય કર્મ છે, તે ક્ષયોપશમભાવનું પ્રાપ્યકર્મ નથી. એ રીતે બધા ગુણોની પર્યાયોમાં સમજવું. પૂર્વની નિર્મળપર્યાય પણ બીજી નિર્મળપર્યાયને પ્રાપ્ત કરતી નથી, તો પછી વિકાર કે નિમિત્ત તે નિર્મળપર્યાયને પ્રાપ્ત કરે એ વાત તો ક્યાં રહી? શુદ્ધપર્યાયને અશુદ્ધતા સાથે કે પરદ્રવ્ય સાથે કર્તાકર્મપણું નથી; શુદ્ધપર્યાયને દ્રવ્યની સાથે જ કર્તાકર્મપણું છે. દ્રવ્ય સાથે પર્યાયનું એકત્વ થતાં નિર્મળકાર્ય થયું છે. દ્રવ્ય જ પોતાની શક્તિથી નિર્મળપર્યાયનું કર્તા થાય છે; ત્યાં તેના નિર્મળકાર્યમાં વિકારનો ને કર્મ વગેરેનો તો અભાવ જ છે. અજ્ઞાનભાવે તો જીવ જ વિકારનો કર્તા છે, પરંતુ અહીં તો જ્ઞાનીની ઓળખાણની વાત છે; ભેદજ્ઞાન વડે જ્યાં અજ્ઞાનનો નાશ થયો ત્યાં અજ્ઞાનજનિત કર્તાકર્મપણું પણ જ્ઞાનીને છૂટી ગયું. તે જ્ઞાનીને પરદ્રવ્ય સાથે કર્તાકર્મપણું

જરાપણ નથી. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનાદિ નિર્મળ પરિણામોના જ કર્તાપણે પ્રકાશતો થકો જ્ઞાની શોભે છે.

જ્ઞાની પોતાની અને પરની પરિણતિને ભિન્ન-ભિન્ન જાણતા થકા જ્ઞાનભાવે જ પ્રવર્તે છે. અને પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતાની કે પરની પરિણતિને જરાપણ જાણતું નથી,—રાગાદિ ભાવો પણ સ્વને કે પરને જાણતા નથી તેથી તે પણ જ્ઞાનથી ભિન્ન જ છે. આ રીતે સ્પષ્ટ ભિન્નપણું હોવાથી જ્ઞાનને અને પરને જરાપણ કર્તાકર્મપણું નથી, જ્યાં આવી ભેદજ્ઞાનજ્યોતિ જાગી ત્યાં અજ્ઞાનજનિત કર્તાકર્મપણાને તે ચારે તરફથી અત્યંત નષ્ટ કરી નાંખે છે. જ્યાં સુધી ભેદજ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટી નથી ત્યાં સુધી જ ભ્રમને લીધે જીવ-પુદ્ગલને કર્તાકર્મપણું ભાસે છે, ને જ્ઞાન તથા રાગ વચ્ચે પણ કર્તાકર્મપણું અજ્ઞાનીને ભ્રમથી જ ભાસે છે. જ્ઞાનભાવમાં તે કર્તાકર્મપ્રવૃત્તિનો અત્યંત અભાવ છે, જ્ઞાનસ્વભાવી ભગવાન પોતાના જ્ઞાનમય કાર્યથી શોભે છે. આનું નામ ધર્મ છે ને આ મોક્ષનો માર્ગ છે.

-જો મરણથી બચવું હોય.....ને આત્માની શાંતિ જોઈતી હોય

તો ચૈતન્યનું જ શરણ કરો

જીવ આ દેહથી જુદો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તે કદી નવો થયો નથી પણ અનાદિથી છે. તે અનાદિકાળથી પોતાના અજ્ઞાનને લીધે સંસારપરિભ્રમણમાં જન્મ-મરણ કરી રહ્યો છે; તે જન્મ-મરણથી છૂટીને મોક્ષ થવાનો ઉપાય બતાવતાં આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે હે જીવો! મરણથી બચવું હોય તો તેનો ઉપાય વીતરાગીસંયમ છે; અને તે સંયમ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માના ભાન વિના પ્રગટતો નથી. માટે પહેલાં આત્માને ઓળખો. તે જ એક શરણ છે. સંસારમાં જીવો અશરણ છે, સર્વજ્ઞભગવાને જેવો ચૈતન્યસ્વભાવ કહ્યો છે તેને જ શરણભૂત જાણીને તેની આરાધના કરવી તે મોક્ષનો ઉપાય છે. માટે કહ્યું કે—

સર્વજ્ઞનો ધર્મ સુશર્ણ જાણી
આરાધ્ય! આરાધ્ય! પ્રભાવ આણી,
અનાથ એકાંત સનાથ થાશે
એના વિના કોઈ ન બાંધ સહાશે.’

(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

હે જીવ! સર્વજ્ઞભગવાને આત્માનો જેવો સ્વભાવ કહ્યો છે તેને જ શરણભૂત જાણીને તેની આરાધના કર.....આરાધના કર! એના સિવાય બીજું કોઈ શરણ જગતમાં નથી. આત્માના ભાન વગર એકાંત અનાથપણું છે, તે ટળીને ચૈતન્યના શરણે જ તારું સનાથપણું થશે.....માટે હે ભાઈ! આત્માની ઓળખાણ કરીને તેનું શરણું લે.

જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્માની સમ્યક્શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને તેમાં લીનતારૂપ ધર્મ, તે જ જીવોને શરણભૂત છે. એ ધર્મ સિવાય બીજું કોઈ શરણ નથી. સ્વર્ગના ઈંદ્રને પણ ચૈતન્યના શરણ સિવાય બીજું

કાંઈ શરણ નથી. ચારે બાજુ હજારો દેવોની સેના અંગરક્ષક તરીકે ઊભી હોય તે પણ મરણ વખતે શરણ થતી નથી. તે ઈન્દ્ર તો સમ્યગ્દષ્ટિ છે, એકાવતારી હોય છે, અંતરમાં આત્માના શરણનું તેને ભાન છે, દેહ છૂટવાનો પ્રસંગ નજીક આવતાં શાશ્વત જિનપ્રતિમાના શરણે જઈને તેમના ચરણકમળ ઉપર હાથ મૂકીને કહે છે કે હે નાથ! હે સર્વજ્ઞ દેવ! તારા કહેલાં વીતરાગીધર્મનું જ મને શરણ છે. હે પ્રભો! સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન તો છે, હવે મનુષ્યપણામાં ચારિત્રની આરાધના કરીને અમે આ ભવભ્રમણનો નાશ કરશું.....આમ આરાધનાની ભાવના ભાવતાં ભાવતાં શાંતિથી દેહ છૂટી જાય છે, ને મનુષ્યભવમાં અવતરે છે. ત્યાં ચૈતન્ય ઉપર દષ્ટિ માંડીને.....લીન થઈને.....નગ્નદિગંબર મુનિદશા ધારણ કરે છે ને પછી અંતરમાં એવું ત્રાટક (ધ્યાનની એકાગ્રતા) પ્રગટ કરે છે કે અલ્પકાળમાં કેવળજ્ઞાન પામે છે. અનંતા તીર્થકરો, ઈન્દ્રો, ચક્રવર્તીઓ આ ચૈતન્યના શરણને જ અંગીકાર કરીને મુક્તિ પામ્યા છે. માટે તેનું ભાન કરીને તેનું જ શરણ લેવા જેવું છે. તે એક જ મૃત્યુથી બચવાનો ને મુક્તિ પામવાનો ઉપાય છે.

અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન થયા પછી પણ આત્મામાં લીન થઈને ચારિત્રદશા પ્રગટ કરવી તે મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ છે. તેથી પ્રવચનસાર શ્લોક ૧૨માં આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે—

હે ધર્મી જીવો! હે મોક્ષાર્થી જીવો! જો આત્માની શાંતિ જોઈતી હોય ને ભવના ફેરાથી છૂટવું હોય તો શુદ્ધ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને મોક્ષમાર્ગમાં આરોહણ કરો. ચારિત્ર દ્રવ્યાનુસાર હોય છે એટલે કે જેટલું જોર કરીને દ્રવ્યમાં લીન થાય તેટલું ચારિત્ર હોય છે. જેટલો દ્રવ્યનો આશ્રય કરે તેટલી શાંતિ પ્રગટે છે. માટે પહેલાં શુદ્ધદ્રવ્યને ઓળખીને તેના જ આશ્રયે લીનતા કરો. પહેલાં શુદ્ધદ્રવ્યની ઓળખાણ તો હોવી જોઈએ. શુદ્ધદ્રવ્ય ઉપર જેની દષ્ટિ છે તે જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. સમ્યગ્દર્શન તે ચારિત્રનું મૂળ છે, ને ચારિત્ર તે મોક્ષનું મૂળ છે.

ચૈતન્યચિંતામણિરૂપ શુદ્ધ આત્મામાં દૃષ્ટિ અને લીનતા કરીને તેની જેટલી ભાવના કરે તેટલું ફળ પ્રગટે.....ભગવાન ચૈતન્યચિંતામણિ અનાદિઅનંત પરિપૂર્ણ છે. તેની ભાવના કરવાથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ને મોક્ષ થઈ જાય છે.

આ દેહાદિનો સંયોગ તો અનંતવાર આવ્યો ને ગયો, તે કોઈ આત્માની ચીજ નથી; વળી પુણ્ય-પાપ પણ અનાદિથી કર્યા પણ તે -રૂપ આત્મા થઈ ગયો નથી. જો પુણ્ય વખતે પુણ્યરૂપ જ થઈ ગયો હોય તો તે પલટીને પાછું પાપ ક્યાંથી આવ્યું? અને પાપ વખતે જો પાપરૂપ જ થઈ ગયો હોય તો તે પાપ પલટીને પાછું પુણ્ય ક્યાંથી આવ્યું? પાપ-પુણ્ય બંનેનો નાશ થવા છતાં આત્મા એવો ને એવો અખંડ ચૈતન્યમૂર્તિ રહે છે. આવા શુદ્ધચૈતન્યદ્રવ્યનો આશ્રય કરવાથી ચારિત્ર પ્રગટે છે; અને જેટલી વીતરાગી ચારિત્રદશા પ્રગટી તેમાં દ્રવ્ય અભેદપણું પામે છે. જેટલો અંતરનો આશ્રય કરે તેટલું ચારિત્ર પ્રગટે, ને જેટલું ચારિત્ર પ્રગટે તેટલી દ્રવ્યની શુદ્ધતા પ્રગટે. માટે હે મુમુક્ષુઓ! કાંતો શુદ્ધદ્રવ્યનો આશ્રય કરીને, અથવા તો વીતરાગી ચારિત્રનો આશ્રય કરીને મોક્ષમાર્ગમાં આરોહણ કરો.

જેમણે પોતાના ચૈતન્યતત્ત્વને જાણ્યું છે ને પોતાના જ્ઞાનને ચૈતન્યતત્ત્વની ભાવનામાં લીન કર્યું છે એવા સંતો-મુનિવરો અંતરસ્વભાવના સંયમમાં સાવધાન છે, અને તેમનો તે વીતરાગી સંયમ, દુઃખમય એવા મરણના નાશનું કારણ છે. યાતનાશીલ જે યમ તેનો સંયમ નાશ કરે છે, એટલે કે મુનિવરોનો સંયમ મરણને મારી નાંખનાર છે, ને જન્મ-મરણરહિત એવી સિદ્ધદશાનું કારણ છે. જેને સંયમ પ્રગટે તેના જન્મ-મરણનો નાશ થઈ જાય છે. માટે હે જીવ! જો તારે શાંતિ જોઈતી હોય, જન્મ-મરણની યાતનાથી છૂટવું હોય તો આવી મુનિદશા પ્રગટ કર્યે છૂટકો છે. યત્તિ-મુનિવરો પોતાના સંયમમાં યત્નશીલ વર્તતા થકા યાતનામય યમનો નાશ કરે છે. જેઓ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન પામીને ચૈતન્યના શરણે વીતરાગી સંયમ પ્રગટ કરે

છે તેમને ફરીને બીજી માતાના પેટે અવતાર થતો નથી, તેમને દુઃખમય મરણનો નાશ થઈને મુક્તિ થઈ જાય છે. માટે—

હે જીવો!

જો મરણથી બચવું હોય.....ને આત્માની શાંતિ જોઈતી હોય
તો ચૈતન્યનું શરણ કરો.

*** સમ્યક્ત્વની આરાધનાનો મહિમા ***

‘સમ્યક્ત્વ’ અને ‘પુણ્ય’ વચ્ચે કેટલો તફાવત છે તે પરમાત્મપ્રકાશના નીચેના કથન ઉપરથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે—

નિર્મલ સમ્યક્ત્વાભિમુખાનાં મરણમપિ ભદ્રં।

તેન વિના પુણ્યમપિ સમીચિનં ન ભવતિ।।૨-૫૮।।

નિર્મળ સમ્યક્ત્વની અભિમુખતાપૂર્વક (આરાધનાપૂર્વક) મરણ પણ ભલું છે; પરંતુ તેના વિના પુણ્ય પણ સમીચીન નથી, ભલું નથી.

જે ણિયદંસણ-અહિમુહા સોક્ષુ અણંતુ લહંતિ।

તં વિણુ પુણ્ણુ કરંતા વિ દુક્ષુ અણંતુ સહંતિ।।૨-૫૯।।

જે જીવ નિજદર્શનની સન્મુખ છે એટલે કે સમ્યક્ત્વનો આરાધક છે તે તો અનંત સુખ પામે છે; અને તેના વગરનો જીવ પુણ્ય કરવા છતાં પણ અનંત દુઃખને સહે છે.

માટે હે જીવ! તું સમ્યક્ત્વની આરાધના કર.

ત...ત્વ...ય...યા

(વાંકાનેર ચૈત્ર સુદ ૮થી ૧૩ની રાત્રિયયામાંથી)

પ્રશ્ન :—એક સમયમાં રાગ અને વીતરાગતા બંને ભાવો સાથે હોય ?

ઉત્તર :—હા. સાધકને અંશે રાગ ને અંશે વીતરાગતા એમ બંને ભાવો એક સાથે હોય છે. જેમ સમ્યગ્દર્શન થયું ત્યાં અંશે શુદ્ધતા પ્રગટી ને હજી સાધકને અશુદ્ધતા પણ છે, એ રીતે અંશે શુદ્ધતા ને અંશે અશુદ્ધતા એમ બંને ભાવો સાધકદશામાં એક સાથે હોય છે. પણ તેમાં જે શુદ્ધતા છે તે સંવર-નિર્જરાનું કારણ છે, ને જે અશુદ્ધતા છે તે આસ્રવ-બંધનું કારણ છે. એટલે સાધકને આસ્રવ, બંધ, સંવર ને નિર્જરા એમ ચારેય પ્રકારો એક સાથે થાય છે.

અહો, આ તો અધ્યાત્મતત્ત્વનો અંતરનો વિષય છે. હિંદુસ્તાનની આ મૂળ વિદ્યા છે.

પ્રશ્ન :—રાગ ઉપર જ્યારે લક્ષ હોય ત્યારે તો જ્ઞાનીને બહિર્મુખતા જ છે ને ?

ઉત્તર :—રાગ ઉપર ભલે ઉપયોગનું લક્ષ હોય, પણ તે વખતેય અંદર સાધકને રાગ વગરની શુદ્ધ પરિણતિ તો વર્તે જ છે. ઉપયોગ ભલે બહાર હોય તેથી કાંઈ શુદ્ધપરિણતિ જે પ્રગટી છે તેનો અભાવ થતો નથી. જેટલી શુદ્ધતા છે તેટલી અંતર્મુખ પરિણતિ છે.

પ્રશ્ન :—સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવું જ છે તો તેણે શું કરવું ?

ઉત્તર :—રાગ અને ચૈતન્યને ભિન્ન જાણીને ચૈતન્યસ્વભાવમાં અંતર્મુખ થવું. પહેલાં અંતરમાં જ્ઞાનથી નિર્ણય કરે પછી અંતર્મુખ ઉપયોગ વડે નિર્વિકલ્પ અનુભવ થતાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

પણ પહેલાં તેની યોગ્યતા માટે પણ ઘણી તૈયારી જોઈએ. દેવ

—ગુરુ—શાસ્ત્ર કેવા હોય તેને ઓળખીને તેનો વિનય—બહુમાન હોય; ને તેમણે કહેલા તત્ત્વને ઓળખે, પછી અંતર્મુખ થતાં સમ્યક્ત્વ થાય.

પ્રશ્ન :—આત્માએ આ હાથ ઊંચો કર્યો એમ દેખાય છે ને?

ઉત્તર :—ના; એમ દેખાતું નથી, પણ પોતાની ખોટી કલ્પનાથી એમ માને છે કે આત્માએ હાથ ઊંચો કર્યો.—આત્મા તો કાંઈ એને આંખથી દેખાતો નથી; શરીરને દેખે છે; શરીરનો હાથ ઊંચો થયો—એમ દેખાય છે. પણ આત્માએ તે ઊંચો કર્યો—એમ તો કાંઈ દેખાતું નથી. એક આત્મા પોતાથી ભિન્ન બીજા પદાર્થોનું કાંઈ પણ કરે—એ વાત મિથ્યા છે; તે મિથ્યાત્વમાં ઊંધા અભિપ્રાયનું મોટું પાપ છે, તેમાં ચૈતન્યની વિરાધના છે. તે મોટો દોષ અજ્ઞાનીઓને ખ્યાલમાં આવતો નથી. પાપ પરિણામ કરે ને પૈસા મળે—ત્યાં કોઈ એમ માને કે પાપને લીધે પૈસા મળ્યા—તો તે વાત જેમ ખોટી છે, તે જ પ્રમાણે હાથ ઊંચો થતાં આત્માએ તેને ઊંચો કર્યો—એમ માનવું તે પણ ખોટું છે.

પ્રશ્ન :—આત્મા ક્યાં રહેલો છે?

ઉત્તર :—આત્મા આત્મામાં રહેલો છે. આત્મા શરીરમાં રહ્યો નથી. શરીર અને આત્મા ભલે એક જગ્યાએ હોય પણ આત્માની સત્તા શરીરથી જુદી છે. આત્મા તો ચૈતન્યપ્રકાશી છે.

આત્મા પોતે જ છે, પણ અજ્ઞાનને લીધે પોતે પોતાની સત્તાને જ ભૂલી ગયો, એટલે આત્મા તો જાણે ગૂમ થઈ ગયો! એમ લાગે છે. જો અંતર્મથન કરે તો પોતામાં જ પોતાનો પત્તો લાગે તેમ છે.

પ્રશ્ન :—ભેદજ્ઞાન કરવા માટે સીધો ને સરળ ઉપાય શું?

ઉત્તર :—જુદા લક્ષણ જાણીને જુદું જાણવું તે.

પ્રશ્ન :—એ કઈ રીતે થાય?

ઉત્તર :—અંદર વિચારવું જોઈએ કે અંદર જાણનાર તત્ત્વ છે તે હું છું, ને વિકલ્પની વૃત્તિનું ઉત્થાન તે મારા ચૈતન્યથી ભિન્ન છે.

પ્રશ્ન :—મિથ્યાત્વ ટાળવા માટે શુભભાવ ને ક્રિયાની જરૂર નથી લાગતી?

ઉત્તર :—ભાઈ, શુભભાવથી કે દેહની ક્રિયાથી મિથ્યાત્વ ટળે એમ જે માને તેને તો મિથ્યાત્વનું પોષણ થાય છે. શુભરાગથી મને ધર્મ થશે ને દેહની ક્રિયા હું કરી શકું છું—એમ માને તો તેમાં મિથ્યાત્વનું પોષણ થાય છે.

પ્રશ્ન :—તો પછી સમ્યક્ત્વનો મારગ શું?

ઉત્તર :—આ રાગથી પર ચૈતન્યને જાણવો તે સમ્યક્ત્વનો મારગ છે. એના વગર શુભભાવ તો અનંતવાર કર્યા. ભાઈ, સમજણના ઘર ઊંડા છે.—એને માટે સત્સમાગમનો ઘણો અભ્યાસ જોઈએ, ઘણી પાત્રતા ને ઘણી જિજ્ઞાસા જોઈએ.

પ્રશ્ન :—આત્માને જાણતાં શું થાય?

ઉત્તર :—અંતરમાં ઉપયોગ મુકીને આત્માને જાણતાં અતીન્દ્રિય આનંદનો સ્વાદ આવે.—એવો અપૂર્વ સ્વાદ આવે કે પૂર્વે કદી આવ્યો ન હતો. પણ એ કાંઈ વાતો કર્યે થાય એવું નથી, એને માટે તો અંતરનો કોઈ અપૂર્વ પુરુષાર્થ જોઈએ.

પ્રશ્ન :—વાંચન-શ્રવણ ઘણું કરવા છતાં અનુભવ કેમ થતો નથી?

ઉત્તર :—અંદરમાં તેવું યથાર્થ કારણ આપતો નથી માટે; જો યથાર્થ કારણ આપે તો કાર્ય થાય જ. અંતરની ધગશથી વિચારણા જાગે ને સ્વભાવ તરફનો પ્રયત્ન કરે તો આત્માનું કાર્ય ન થાય એમ બને નહિ. પ્રયત્ન કરે રાગનો, અને કાર્ય માંગે સ્વભાવનું, એ ક્યાંથી આવે? સ્વભાવ તરફનો પ્રયત્ન કરે તો સ્વભાવનું કાર્ય (સમ્યગ્દર્શન) જરૂર પ્રગટે. એને માટે અંદરનો ઊંડો પ્રયત્ન જોઈએ.

પ્રશ્ન :—સંસાર એટલે શું?

ઉત્તર :—પોતાનું જે શુદ્ધસ્વરૂપ છે તેનાથી સંસારવું એટલે કે ચ્યુત

થઈને અશુદ્ધરૂપ પરિણમવું તે સંસાર છે. એટલે રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાન વગેરે મલિનભાવ તે સંસાર છે.

પ્રશ્ન :—સંસાર ક્યાં છે?

ઉત્તર :—જીવનો મોક્ષ ને સંસાર બંને જીવમાં જ છે, જીવથી બહાર નથી. જીવની અશુદ્ધતા તે જ જીવનો સંસાર છે, બહારના સંયોગમાં જીવનો સંસાર નથી. એ જ રીતે જીવની શુદ્ધતારૂપ મોક્ષ તે પણ જીવમાં જ છે, ને તે મોક્ષનો ઉપાય પણ જીવમાં જ છે.

પ્રશ્ન :—સંસાર એ કયો ભાવ?

ઉત્તર :—સંસાર તે ઉદયભાવ છે.

પ્રશ્ન :—ધર્મ એટલે શું?

ઉત્તર :—ધર્મ એટલે આત્માની શુદ્ધતા. આત્મા શું ચીજ છે તેના સ્વભાવનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્રતા વડે જે રાગ-દ્વેષરહિત શુદ્ધતા પ્રગટે તે ધર્મ છે.

પ્રશ્ન :—સામાયિકની જરૂર ખરી કે નહિ?

ઉત્તર :—એક સમયની સામાયિક આત્મામાં મુક્તિના ભણકાર આપે. સામાયિક પંચમ ગુણસ્થાને હોય છે ને તેના પહેલાં ચોથા ગુણસ્થાને સમ્યક્ત્વ હોય છે. સમ્યક્ત્વ વગર એટલે આત્માના ભાન વગર સાચી સામાયિક હોય નહિ. દેહની ક્રિયાને કે શુભરાગને સામાયિક માને કે તેનાથી ધર્મ માને તો તેને સામાયિકની ખબર નથી. સ્વરૂપનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્ર રહેતાં રાગ-દ્વેષરહિત સમભાવ ને અતીન્દ્રિય આનંદનું વેદન પ્રગટે તેનું નામ સામાયિક છે.

પ્રશ્ન :—એવી સામાયિક ન થાય ત્યાં સુધી તો શુભરાગ કરવો ને?

ઉત્તર :—ભાઈ, રાગ તો અનાદિથી કરતો જ આવ્યો છે! આ તો જેને ધર્મ કરવો હોય તેને માટે વાત છે. ધર્મ માટે સત્ વિચારોને અંતરમાં સંઘરવા જોઈશે. પહેલાં સમ્યક્ ભૂમિકા તો નક્કી કરો. આવો મનુષ્ય

અવતાર મળ્યો તેમાં જન્મ-મરણના ફેરા ટળે એવી અપૂર્વ ચીજ શું છે તે સમજવું જોઈએ. પછી સમજણના પ્રયત્નની ભૂમિકામાં પણ ઊંચી જાતના શુભરાગ તો હોય છે. પણ તે રાગથી ચૈતન્યની ભિન્નતા જ્યાં સુધી ન ભાસે ત્યાં સુધી ધર્મની શરૂઆત થાય નહિ. શુભરાગની વાત તો અનાદિથી સાંભળતો ને આદરતો આવ્યો છે, પણ આ ચિદાનંદતત્ત્વ રાગથી પાર છે તેની વાત અપૂર્વ છે.

આત્માની આ વાત અપૂર્વ છે. પાત્ર થઈને જિજ્ઞાસા કરે તેને સમજાય તેવી છે. જેને તરસ લાગી હોય, જેને આત્માની ભૂખ જાગી હોય તેને આ વાત પચે એવી છે.

પ્રશ્ન :—ભેદજ્ઞાન થયું ન હોય પણ તેનો પ્રયત્ન કરતો હોય તો તેના પરિણામ કેવા હોય? તેની રહેણીકરણી કેવી હોય?

ઉત્તર :—એના પરિણામમાં સત્સમાગમ અને સદ્વિચાર ઘૂંટાતા હોય. આત્મા શું છે, સત્ શું છે, જ્ઞાની કેવા હોય, એવા પ્રકારના તત્ત્વના સદ્વિચાર હોય; પરિણામમાં પરની પ્રીતિનો રસ ઘણો મંદ થઈ જાય, સાચા દેવ-ગુરુનું બહુમાન જાગે, કુદેવ-કુગુરુ તરફનું વલણ ઘૂટી જાય. સ્વસન્મુખ ઝૂકવા જેવું છે—એમ નક્કી કરીને વારંવાર તેનો અંતર ઉદમ કરે. એને તીવ્ર અનીતિના કે માંસાહારાદિના કલુષ પરિણામ ઘૂટી જ ગયા હોય. અંદરમાં યથાર્થ તત્ત્વનું વારંવાર ઘોલન કરતો હોય. આવો જીવ અંતર્મુખ થવાના વારંવારના અભ્યાસ વડે ભેદજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે.

પ્રશ્ન :—આ આત્મા સર્વજ્ઞ ભગવાન જેવો છે—એ કઈ રીતે?

ઉત્તર :—જેવાં સર્વજ્ઞ ભગવાન છે, તેવો મારો આત્મા છે—એમ જ્યાં નક્કી કરવા જાય ત્યાં પોતાની પર્યાયમાં તો સર્વજ્ઞપણું નથી, સર્વજ્ઞપણું તો શક્તિસ્વભાવમાં છે; એટલે પર્યાય સામે જોયે સર્વજ્ઞ જેવો આત્મા ઓળખાતો નથી પણ સ્વભાવસન્મુખ થઈને જ સર્વજ્ઞ જેવો આત્માની ઓળખાણ થાય છે. ને એ રીતે સ્વસન્મુખ થાય ત્યારે જ સર્વજ્ઞની ખરી ઓળખાણ થાય છે.

પ્રશ્ન :—આત્મા કોને કહેવો?

ઉત્તર :—આત્મા સંબંધી જેને શંકા ઊઠે છે તે પોતે આત્મા જ છે. શંકા ઊઠે છે તે આત્માના અસ્તિત્વમાં ઊઠે છે. આત્મા ન હોય તો શંકા કોણ કરે? માટે જે શંકા કરે છે ને જે જાણનાર તત્ત્વ છે તે આત્મા છે. શંકા કાંઈ આ જડ શરીરમાં નથી, શંકા કરનારું જે તત્ત્વ છે તે ચૈતન્ય છે, તે જ આત્મા છે.

પ્રશ્ન :—અત્યારે મોક્ષ થાય?

ઉત્તર :—મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં અત્યારે પણ જીવો મોક્ષ પામે છે. આ ક્ષેત્રે અત્યારે પુરુષાર્થની ખામીને કારણે મોક્ષ ભલે ન થાય, પણ અંતરમાં આત્માના સમ્યક્ અનુભવથી એમ નક્કી થઈ શકે છે કે હવે અલ્પકાળમાં આ આત્મા સંપૂર્ણ મુક્ત થશે. સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ મોક્ષનો માર્ગ આ કાળે થઈ શકે છે, તેને માટે અંતરમાં ખૂબ શ્રવણ-મંથન ને સ્વભાવ તરફનો અભ્યાસ જોઈએ.

પ્રશ્ન :—અનાદિના મિથ્યાદૃષ્ટિજીવને સમ્યક્ત્વ કઈ ગતિમાં થાય?

ઉત્તર :—ચારે ય ગતિમાં થઈ શકે; તેમાં પ્રથમ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ થાય છે. સાતમી નરકમાં પણ સમ્યક્ત્વ પામી શકે છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો પ્રારંભ મનુષ્યગતિમાં જ થાય છે.

પ્રશ્ન :—આધ્યાત્મિકજ્ઞાન કોને કહેવાય?

ઉત્તર :—આત્માના આશ્રયે જે જ્ઞાન થાય તેને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન કહેવાય. એના સંસ્કાર બીજા ભવમાં પણ આત્માની સાથે જ રહે છે.

પ્રશ્ન :—નિર્વિકલ્પદશા વખતે જે અંતર્મુખ જ્ઞાન ઉપયોગ છે તે જ્ઞાનનું જ્ઞેય જ્ઞાન છે કે આનંદ?

ઉત્તર :—તે અંતર્મુખ ઉપયોગનું જ્ઞેય આખો આત્મા છે; જ્ઞાન ને આનંદ બધું તેમાં અભેદ આવી જાય છે; તે જ્ઞાનમાં આનંદનું વેદન વ્યક્ત છે.

પ્રશ્ન :—આપ પૂર્વજન્મને માનો છો? પૂર્વજન્મ કઈ રીતે અનુભવી શકાય?

ઉત્તર :—હા; આત્મા અનાદિઅનંત છે એટલે આ પહેલાં બીજા ભવમાં ક્યાંક તેનું અસ્તિત્વ હતું. આત્મા ક્યાં હતો—તે ભલે કદાચ ન જાણે પણ એટલો તો નિર્ણય હોય જ કે આ પહેલાં આત્માનું અસ્તિત્વ ક્યાંક હતું જ. એવો કોઈ નિયમ નથી કે જાતિસ્મરણજ્ઞાન થાય તો જ આત્મજ્ઞાન થાય. કોઈકને જાતિસ્મરણજ્ઞાન ન હોય છતાં આત્મજ્ઞાન હોય; કોઈકને જાતિસ્મરણજ્ઞાન હોય છતાં આત્મજ્ઞાન ન પણ હોય.—કોઈકને બંને સાથે વર્તે છે.

* આરાધનાનો ઉત્સાહ *

સમ્યક્ત્વાદિની આરાધનાની ભાવના કરવી, આરાધના પ્રત્યેનો ઉત્સાહ વધારવો, આરાધક જીવો પ્રત્યે બહુમાનથી પ્રવર્તવું—ઈત્યાદિ સર્વે પ્રકારના ઉદ્દમ વડે આત્માને આરાધનામાં જોડવો—એ મુનિઓનું તેમજ શ્રાવકોનું—સર્વેનું કર્તવ્ય છે. આરાધનાને પામેલા જીવોનું દર્શન અને સત્સંગ આરાધના પ્રત્યે ઉલ્લાસ જગાડે છે.

સમ્યગ્દર્શન માટે પ્રાપ્ત થયેલો સોનેરી અવસર

મોહના ક્ષયનો અમોઘ ઉપાય

શ્રાવણવદ બીજના પ્રવચનમાં પૂ. ગુરુદેવે મોહક્ષયનો અપૂર્વ માર્ગ દર્શાવ્યો.....અહા, જે ઉપાય ઉલ્લાસથી સાંભળતાં પણ મોહબંધન ઢીલા પડવા માંડે.....અને જેનું ઊંડું અંતર્મથન કરતાં ક્ષણવારમાં મોહ ક્ષય પામે એવો અમોઘ ઉપાય સન્તોએ દર્શાવ્યો છે. જગતમાં ઘણો જ વિરલ ને ઘણો જ દુર્લભ એવો જે સમ્યક્ત્વાદિનો માર્ગ, તે આ કાળે સન્તોના પ્રતાપે સુગમ બન્યો છે.....એ ખરેખર મુમુક્ષુ જીવોનાં કોઈ મહાન સદ્ભાગ્ય છે. આવો અલભ્ય અવસર પામીને સંતોની છાયામાં બીજું બધું ભૂલીને આપણે આપણા આત્મહિતના પ્રયત્નમાં કટિબદ્ધ થઈએ.

સ્વભાવની સન્મુખતા વડે લીન થઈને, મોહનો ક્ષય કરીને જેઓ સર્વજ્ઞ અરિહંત પરમાત્મા થયા, તેમણે ઉપદેશેલો મોહના નાશનો ઉપાય શું છે? તે અહીં આચાર્યદેવ બતાવે છે. પહેલાં એમ બતાવ્યું કે ભગવાન અર્હંતદેવનો આત્મા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેથી શુદ્ધ છે, એમના આત્માના શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને ઓળખીને, પોતાના આત્માને તેની સાથે મેળવતાં, જ્ઞાન અને રાગનું ભેદજ્ઞાન થઈને, સ્વભાવ અને પરભાવનું પૃથક્કરણ થઈને, જ્ઞાનનો ઉપયોગ અંતરસ્વભાવમાં વળે છે, ત્યાં એકાગ્ર થતાં ગુણ-પર્યાયના ભેદનો આશ્રય પણ છૂટી જાય છે, ને ગુણભેદનો વિકલ્પ છૂટીને, પર્યાય શુદ્ધાત્મામાં અંતર્લીન થાય છે; પર્યાય અંતર્લીન થતાં મોહનો ક્ષય થાય છે.

એ રીતે ભગવાન અર્હતના જ્ઞાન દ્વારા મોહના નાશનો ઉપાય બતાવ્યો; હવે એ જ વાત બીજા પ્રકારે બતાવે છે તેમાં શાસ્ત્રના જ્ઞાન દ્વારા મોહના નાશની રીત બતાવે છે : પ્રથમ તો જેણે પ્રથમ ભૂમિકામાં ગમન કર્યું છે એવા જીવની વાત છે. સર્વજ્ઞભગવાન કેવા હોય? મારો આત્મા કેવો છે? મારા આત્માનું સ્વરૂપ સમજીને મારે મારું હિત કરવું છે—એવું જેને લક્ષ હોય તે જીવ મોહના નાશને માટે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કયા પ્રકારે કરે? તે બતાવે છે. તે જીવ સર્વજ્ઞોપજ્ઞ એવા દ્રવ્યશ્રુતને પ્રાપ્ત કરીને, એટલે કે ભગવાનના કહેલા સાચા આગમ કેવા હોય તેનો નિર્ણય કરીને, પછી તેમાં જ કીડા કરે છે.....એટલે આગમમાં ભગવાને શું કહ્યું છે—તેના નિર્ણય માટે સતત અંતરમંથન કરે છે. દ્રવ્યશ્રુતના વાચ્યરૂપ શુદ્ધઆત્મા કેવો છે તેનું ચિંતન-મનન કરવું—એનું જ નામ દ્રવ્યશ્રુતમાં કીડા છે.

દ્રવ્યશ્રુતના રહસ્યના ઊંડા વિચારમાં ઊતરે ત્યાં મુમુક્ષુને એમ થાય કે આહા! આમાં આવી ગંભીરતા છે!! રાજા પગ ધોતો હોય ને જે મજા આવે—એના કરતાં શ્રુતના સૂક્ષ્મ રહસ્યોના ઉકેલમાં જે મજા આવે—તે તો જગતની જુદી જાતની છે. શ્રુતના રહસ્યના ચિંતનનો રસ વધતાં જગતના વિષયોનો રસ ઊડી જાય છે. અહો, શ્રુતજ્ઞાનના અર્થના ચિંતન વડે મોહની ગાંઠ તૂટી જાય છે. શ્રુતનું રહસ્ય જ્યાં ખ્યાલમાં આવ્યું કે અહો આ તો ચિદાનંદ સ્વભાવમાં સ્વસન્મુખતા કરાવે છે.....વાહ! ભગવાનની વાણી! વાહ, દિગંબર સંતો!—એ તો જાણે ઉપરથી સિદ્ધભગવાન ઊતર્યા! અહા, ભાવલિંગી દિગંબર સંતમુનિઓ!—એ તો આપણા પરમેશ્વર છે, એ તો ભગવાન છે. ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય, પૂજ્યપાદસ્વામી, ધરસેનસ્વામી, વીરસેનસ્વામી, જિનસેનસ્વામી, નેમિચંદ્રસિદ્ધાન્ત-ચક્રવર્તી, સમન્તભદ્રસ્વામી, અમૃતચંદ્રસ્વામી, પદ્મપ્રભસ્વામી, અકલંકસ્વામી, વિદ્યાનંદસ્વામી, ઉમાસ્વામી, કાર્તિકેયસ્વામી એ બધાય સન્તોએ અલૌકિક કામ કર્યાં છે.

અહા! સર્વજ્ઞની વાણી અને સન્તોની વાણી ચૈતન્યશક્તિના રહસ્યો ખોલીને આત્મસ્વભાવની સન્મુખતા કરાવે છે. એવી વાણીને ઓળખીને તેમાં કીડા કરતાં, તેનું ચિંતન-મનન કરતાં જ્ઞાનના વિશિષ્ટ સંસ્કાર વડે આનંદની સ્ફૂરણા થાય છે. આનંદના ફૂવારા ફૂટે છે, આનંદના ઝરા ઝરે છે. જુઓ, આ શ્રુતજ્ઞાનની કીડાનો લોકોત્તર આનંદ! હજી શ્રુતનો પણ જેને નિર્ણય ન હોય તે શેમાં કીડા કરશે? અહીં તો જેણે ભૂમિકામાં ગમન કર્યું છે એટલે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કેવા હોય તેની કંઈક ઓળખાણ કરી છે તે જીવ કઈ રીતે આગળ વધે છે ને કઈ રીતે મોહનો નાશ કરીને સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરે છે—તેની આ વાત છે. દ્રવ્યશ્રુતમાં ભગવાને એવી વાત કરી છે કે જેના અભ્યાસથી આનંદના ફૂવારા ધૂટે! ભગવાન આત્મામાં આનંદનું સરોવર ભર્યું છે, તેની સન્મુખતાના અભ્યાસથી એકાગ્રતા વડે આનંદના ફૂવારા ફૂટે છે. અનુભૂતિમાં આનંદના ઝરા ચૈતન્યસરોવરમાંથી વહે છે.

આચાર્યદેવે કહ્યું હતું કે હે ભવ્ય શ્રોતા! તું અમારા નિજ વૈભવની-સ્વાનુભવની આ વાતને તારા સ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષથી પ્રમાણ કરજે. એકત્વસ્વભાવનો અભ્યાસ કરતાં અંતરમાં સ્વસન્મુખ સ્વસંવેદન જાગ્યું ત્યારે તે જીવ દ્રવ્યશ્રુતના રહસ્યને પામ્યો. જ્યાં એવું રહસ્ય પામ્યો ત્યાં અંતરની અનુભૂતિમાં આનંદના ઝરણાં ઝરવા માંડ્યાં.....શાસ્ત્રના અભ્યાસથી, તેના સંસ્કારથી વિશિષ્ટ સ્વસંવેદન શક્તિરૂપ સંપદા પ્રગટ કરીને, આનંદના ફૂવારા સહિત પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ જાણતાં મોહનો ક્ષય થાય છે. અહો, મોહના નાશનો અમોઘ ઉપાય—કદી નિષ્ફળ ન જાય એવો અફર ઉપાય સંતોએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

વિકલ્પ વિનાની જ્ઞાનની વેદના કેવી છે—તેનું અંતર્લક્ષ કરવું તેનું નામ ભાવશ્રુતનું લક્ષ છે. રાગની અપેક્ષા છોડીને સ્વનું લક્ષ કરતાં ભાવશ્રુત ખીલે છે, ને તે ભાવશ્રુતમાં આનંદના ફૂવારા છે. પ્રત્યક્ષ સહિત પરોક્ષ પ્રમાણ હોય તો તે પણ આત્માને યથાર્થ જાણે છે.

પ્રત્યક્ષની અપેક્ષા વગરનું એકલું પરોક્ષજ્ઞાન તો પરાવલંબી છે, તે આત્માનું યથાર્થ સંવેદન કરી શકતું નથી. આત્મા તરફ ઝૂકીને પ્રત્યક્ષ થયેલું જ્ઞાન, અને તેની સાથે અવિરુદ્ધ એવું પરોક્ષપ્રમાણ, તેનાથી આત્માને જાણતાં અંતરથી આનંદનાં ઝરણાં વહે છે,—આ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો ને મોહનો નાશ કરવાનો અમોઘ ઉપાય છે.

અરિહંતભગવાનના આત્માને જાણીને, તેવું જ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખતાં, જ્ઞાનપર્યાય અંતર્લીન થઈને સમ્યગ્દર્શન થાય છે ને મોહનો ક્ષય થાય છે.....પછી તેમાં જ લીન થતાં પૂર્ણ શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે ને સર્વ મોહનો નાશ થાય છે.—બધાય તીર્થંકર ભગવંતો અને મુનિવરો આ જ એક ઉપાયથી મોહનો નાશ કરીને મુક્તિ પામ્યા.....ને તેમની વાણી દ્વારા જગતને પણ આ એક જ માર્ગ ઉપદેશ્યો. આ એક જ માર્ગ છે ને બીજો માર્ગ નથી—એમ પહેલાં કહ્યું હતું; ને અહીં ગાથા ૮૬માં કહ્યું કે સમ્યક્પ્રકારે શ્રુતના અભ્યાસથી, તેમાં કીડા કરતાં તેના સંસ્કારથી વિશિષ્ટ જ્ઞાનસંવેદનની શક્તિરૂપ સંપદા પ્રગટ કરતાં, આનંદના ઉદ્ભવે સહિત ભાવશ્રુતજ્ઞાન વડે વસ્તુસ્વરૂપ જાણતાં મોહનો નાશ થાય છે. આ રીતે ભાવજ્ઞાનના અવલંબન વડે દેહ પરિણામથી દ્રવ્યશ્રુતનો સમ્યક્ અભ્યાસ તે મોહક્ષયનો ઉપાય છે.—આથી એમ ન સમજવું કે પહેલાં કહ્યો હતો તે ઉપાય અને અહીં કહ્યો તે ઉપાય જુદા પ્રકારનો છે; કાંઈ જુદા જુદા બે ઉપાયો નથી. એક જ પ્રકારનો ઉપાય છે, તે જુદી જુદી શૈલીથી સમજાવ્યો છે. અરિહંતદેવનું સ્વરૂપ ઓળખવા જાય તો તેમાં આગમનો અભ્યાસ આવી જ જાય છે, કેમ કે આગમ વગર અરિહંતનું સ્વરૂપ ક્યાંથી જાણશે? અને સમ્યક્ દ્રવ્યશ્રુતનો અભ્યાસ કરવામાં પણ સર્વજ્ઞની ઓળખાણ ભેગી આવે જ છે, કેમ કે આગમના મૂળ પ્રણેતા તો સર્વજ્ઞ અરિહંતદેવ છે, તેમની ઓળખાણ વિના આગમની ઓળખાણ થાય નહિ.

હવે એ રીતે અરિહંતની ઓળખાણ વડે કે આગમના સમ્યક્

અભ્યાસ વડે જ્યારે સ્વસન્મુખજ્ઞાનથી આત્માના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે ત્યારે જ મોહનો નાશ થાય છે. એટલે બંને શૈલીમાં મોહના નાશનો મૂળ ઉપાય તો આ જ છે કે શુદ્ધ ચેતનાથી વ્યાપ્ત એવા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મામાં સ્વસન્મુખ થવું. અહીં એકલા શાસ્ત્રના અભ્યાસની વાત નથી કરી, પણ ‘ભાવશ્રુતના અવલંબન વડે દેહ કરેલા પરિણામથી સમ્યક્ પ્રકારે અભ્યાસ’ કરવાનું કહ્યું છે. ભાવશ્રુત ત્યારે જ થાય કે જ્યારે દ્રવ્યશ્રુતના વાચ્યરૂપ શુદ્ધઆત્મા તરફ જ્ઞાનનો ઝુકાવ થાય.—આવા પ્રકારના દેહ અભ્યાસથી અવશ્ય સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

એવા સમ્યક્ત્વસાધક સન્તોને નમસ્કાર હો.

આત્માને સાધવાની રીત

મુમુક્ષુનો મંગલ અભિપ્રાય

દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વડે આત્માની આરાધનાથી જ સિદ્ધિ થાય છે, એ સિવાય બીજી રીતે સિદ્ધિ થતી નથી, માટે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વડે આત્માની ઉપાસના કરવી—એ મોક્ષાર્થી જીવનું પ્રયોજન છે. ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ કરવી—એ જ જેનો મંગલ અભિપ્રાય છે, એવો મોક્ષાર્થી જીવ મુક્તિને માટે પ્રથમ તો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માની ઓળખાણ કરીને તેની શ્રદ્ધા કરે છે. આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ હું છું, ને તેના સેવનથી પૂર્ણ સુખરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે. આવી નિઃશંકશ્રદ્ધાપૂર્વક તેમાં લીનતા થઈ શકે છે. મોક્ષના ભણકારા વગાડતો જે શિષ્ય આવ્યો છે તે મંગલઅભિપ્રાયવાળો શિષ્ય સર્વ પ્રકારે પ્રયત્ન વડે આત્માને જાણે છે, શ્રદ્ધા કરે છે ને પછી તેમાં ઠરવાનો ઉદ્યમ કરે છે. તેને છૂટકારાની જ વાત ગમે છે. શ્રવણમાં, મનનમાં, શાસ્ત્રના પઠનમાં સર્વત્ર તે છૂટકારાની જ વાત શોધે છે. પહેલી વાત એ છે કે આત્માને જાણવો, જ્યાં વાસ્તવિક જ્ઞાન કર્યું ત્યાં “આવો આત્મા હું” —એવી નિઃશંક શ્રદ્ધા પણ થઈ. આવા શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરનારને રાગનો અભિપ્રાય નથી, સંસારનો અભિપ્રાય નથી, એક માત્ર ચૈતન્યની પ્રાપ્તિનો જ મંગલઅભિપ્રાય છે, બંધનથી છૂટકારાનો જ અભિપ્રાય છે. જેમ ધનની પ્રાપ્તિનો અભિલાષી રાજાને ઓળખીને તેની શ્રદ્ધા કરીને ઘણા ઉદ્યમપૂર્વક તેનું સેવન કરીને તેને રીઝવે છે, વિનયથી-ભક્તિથી-જ્ઞાનથી સર્વ પ્રકારે સેવા કરીને રાજાને રીઝવીને પ્રસન્ન કરે છે તેમ મોક્ષાર્થીજીવ અંતર્મુખ પ્રયત્ન વડે પ્રથમ તો આત્માને જાણે છે, અને શ્રદ્ધા કરે છે; જ્ઞાન વડે જે આત્માની અનુભૂતિ થઈ તે અનુભૂતિ જ હું છું—એમ આત્મજ્ઞાનપૂર્વક પ્રતીતિ કરે છે, અને પછી તે આત્મસ્વરૂપમાં જ લીન થઈને આત્માને સાધે છે.—આત્માને સાધવાની આ રીત છે.

આબાલગોપાલ-બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ સૌને આ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપે

જ અનુભવમાં આવતો હોવા છતાં, ભેદજ્ઞાનના અભાવને લીધે અજ્ઞાની જીવ તેને રાગ સાથે એકમેક અનુભવે છે, આત્માને રાગમય માનીને રાગવાળો જ અનુભવે છે, તેથી તેને આત્મજ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન કે ચારિત્ર ઉદય પામતું નથી. એ રીતે તેને આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી. જ્ઞાની ધર્માત્મા સમ્યક્ અભિપ્રાય વડે આત્માને રાગથી ભિન્ન અનુભવે છે; આવા અનુભવ વિના કોઈ રીતે આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે પહેલાં અંતર્મુખ પુરુષાર્થ વડે આત્માને સમ્યક્ પ્રકારે જાણીને, તેનું શ્રદ્ધાન કરવું, અને તેનો અનુભવ કરવો.—આવો ભગવાન સંતોનો મંગલ આશય છે; જ્ઞાનસ્વભાવની સેવા—ઉપાસના—આરાધના કરવાનો ઉપદેશ છે. પર્યાયને જ્યારે અંતર્મુખ કરીને જ્ઞાનસ્વભાવ સાથે એકાકાર કરે ને રાગથી જુદો પડીને જ્ઞાનને અનુભવે ત્યારે જ્ઞાનની ઉપાસના કરી કહેવાય. આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી હોવા છતાં જ્ઞાનની આવી ઉપાસના તેણે પૂર્વે એક ક્ષણ પણ કરી નથી, રાગમાં તન્મય થઈને અજ્ઞાનને જ સેવ્યું છે, અનાત્માની જ સેવા કરી છે. જ્ઞાનની સેવા તો ત્યારે થાય કે જ્યારે અંતરમાં રાગથી જુદો પડી, જ્ઞાનસ્વભાવને ઓળખી, શ્રદ્ધામાં ને અનુભવમાં લ્યે. મુમુક્ષુનો મંગલ અભિપ્રાય અને મંગલકામના એ છે કે રાગથી ભિન્ન જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માને સદાય સેવવો એટલે કે નિરંતર—સતત અનુભવવો. આ જ સિદ્ધિનો પંથ છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે અમે આત્માને નિરંતર ચૈતન્યસ્વરૂપે અનુભવીએ છીએ અને બીજા જે સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ છે તેઓ પણ નિરંતર તેને અનુભવે છે અને હે મુમુક્ષુ જીવો! તમે પણ આત્માને સર્વ પ્રયત્નથી જાણી, શ્રદ્ધામાં લઈ, તેનો અનુભવ કરો.

આત્માની ઘગશ

જેને આત્માની ખરી ઘગશ જાગે તે જીવની દશા કેવી હોય? તે સમજાવતાં એકવાર ગુરુદેવે કહ્યું હતું કે : આત્માર્થીને સમ્યગ્દર્શન પહેલાં સ્વભાવ સમજવા માટે એટલો તીવ્ર રસ હોય કે જ્ઞાની પાસેથી સ્વભાવ સાંભળતાં જ તે ગ્રહણ થઈને અંદરમાં ઊતરી જાય.....આત્મામાં પરિણમી જાય.....‘અહો! મારો આવો સ્વભાવ ગુરુએ બતાવ્યો’ એમ ગુરુનો ઉપદેશ ઠેઠ આત્મામાં સ્પર્શી જાય.

જેમ કોરા ઘડા ઉપર પાણીનું ટીપું પડતાં જ તે ચૂસી લ્યે છે, અથવા ઘગઘગતા લોઢા ઉપર પાણીનું ટીપું પડતાં જ તે ચૂસી લ્યે છે, તેમ જેને તીવ્ર આત્મજિજ્ઞાસા જાગી છે.....ને જે દુઃખથી અતિ સંતપ્ત છે એવા આત્માર્થી જીવને શ્રીગુરુ પાસેથી આત્મશાંતિનો ઉપદેશ મળતાં જ તે તેને ચૂસી લ્યે છે એટલે કે તરત જ તે ઉપદેશને પોતાના આત્મામાં પરિણમાવી દે છે.

આત્માર્થીને સ્વભાવની જિજ્ઞાસા અને ઝંખના એવી ઉગ્ર હોય કે ‘સ્વભાવ’ સાંભળતાં તો હૃદયમાં સોંસરવટ ઊતરી જાય.....અરે! ‘સ્વભાવ’ કહીને જ્ઞાની શું બતાવવા માંગે છે? એનું જ મારે ગ્રહણ કરવું છે—આમ રૂંવાટે રૂંવાટે સ્વભાવ પ્રત્યેનો ઉત્સાહ જાગે ને પરિણતિનો વેગ સ્વ તરફ વળે. એવો પુરુષાર્થ ઉપાડે કે સ્વભાવ પ્રાપ્ત કર્યે જ છૂટકો. સ્વભાવની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી તેને ચેન ન પડે.

—આવી દશા થાય ત્યારે આત્માની ખરી ઘગશ કહેવાય, ને એવી દશાવાળો જીવ અંતરપરિણતિમાં આત્માને પ્રાપ્ત કરીને જ જંપે; જ્યાં સુધી એવું અંતર પરિણમન ન થાય ત્યાં સુધી પોતાના આત્માર્થની કચાશ સમજીને, ખૂબ જ અંતરશોધ કરીને આત્માર્થની ઉગ્રતા કરે.

અનુભવ માટે શિષ્યનો મંગળ ઉમંગ

અનુભવ માટેના મંગળ-ઉમંગથી શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે : ભગવાન! પક્ષાતિકાન્તનું શું સ્વરૂપ છે? પક્ષાતિકાન્ત જીવ કેવો હોય? તેની અનુભૂતિ કેવી હોય? જુઓ, નિર્વિકલ્પ આનંદના અનુભવ માટે શિષ્યને મંગળ ઉમંગ ઊઠ્યો છે.....આવા અનુભવના ઉમંગપૂર્વક પ્રશ્ન ઊઠ્યો છે તે પ્રશ્ન પણ મંગળ છે.....ગુરુ ઉપર અત્યંત આસ્થા છે ને અનુભવની ઉત્કંઠા છે.....અનુભવના કાંઠે આવીને ગુરુને પૂછે છે કે પ્રભો! નિર્વિકલ્પ અનુભવનું સ્વરૂપ શું છે ને અનુભવની રીત શું છે? પક્ષાતિકાન્ત થવા માટેના કિનારે ઊભો છે—એવા શિષ્યનું હૃદય પણ મંગળ છે ને તે આવો અનુભવ માટેનો મંગળ પ્રશ્ન પૂછે છે. તેના ઉત્તરમાં આચાર્યદેવ ૧૪૩મી ગાથામાં નિર્વિકલ્પ અનુભવનું સ્વરૂપ બતાવે છે :—

નયદ્વય કથન જાણે જ કેવળ સમયમાં પ્રતિબદ્ધ જે,
નયપક્ષ કંઈ પણ નવ ગ્રહે નયપક્ષથી પરિહીન તે.

જુઓ, આ મહા ઉત્તમ ગાથા છે. સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનીને અનુભવ ટાણે કેવળી ભગવાનની સાથે મેળવ્યા છે. ચોથા ગુણસ્થાનના ધર્માત્મા પણ અનુભવકાળે કેવળી ભગવાન જેવા પક્ષાતિકાન્ત છે : જેમ કેવળી ભગવાન કોઈ વિકલ્પ કરતા નથી તેમ શ્રુતજ્ઞાનીધર્માત્મા પણ કોઈ વિકલ્પને ઉપયોગ સાથે એકમેક કરતા નથી.

અહા, આવી અનુભૂતિમાં કેવા આનંદના શેરડા આવે છે, તેને ધર્મી જ જાણે છે. ધર્માત્મા અનુભૂતિમાં ચિદાનંદતત્ત્વને જ ગ્રહે છે, વિકલ્પમાત્રને ગ્રહતા નથી, કેવળ જાણે જ છે. ‘વિકલ્પને જાણે છે’— એમ કહ્યું, પરંતુ અનુભવના કાળે કાંઈ વિકલ્પ તરફ ઉપયોગ નથી; ઉપયોગને વિકલ્પથી જુદો જ અનુભવે છે, તે ઉપયોગની સાથે

વિકલ્પને એકમેક જરા પણ નથી કરતા, માટે એમ કહ્યું કે વિકલ્પને જાણે છે પણ ગ્રહણ કરતા નથી.

ચૈતન્યની શાંતિનો સ્વાદ જેમાં ન આવે તેનાથી શું પ્રયોજન છે? પરથી તો આત્માના પ્રયોજનની કાંઈ સિદ્ધિ થતી નથી, બહારના રાગથી પણ કાંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, ને અંદર ‘હું શુદ્ધ છું’ ઈત્યાદિ વિકલ્પો વડે પણ ચૈતન્યના અનુભવનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. ધર્માત્મા સમસ્ત વિકલ્પોના પક્ષને ઓળંગીને ચૈતન્યને અનુભવે છે—તેનું આ વર્ણન છે. જેમ ભગવાન કેવળજ્ઞાની પરમાત્મા કેવળજ્ઞાન વડે સમસ્ત નયપક્ષોને માત્ર જાણે જ છે, પણ પોતામાં તે નયપક્ષના વિકલ્પોને જરા પણ ગ્રહણ કરતા નથી, તેમ શ્રુતજ્ઞાનીને સ્વસન્મુખતામાં સ્વભાવના જ ગ્રહણનો ઉત્સાહ છે, ને વિકલ્પના ગ્રહણનો ઉત્સાહ છૂટી ગયો છે; કેવળી ભગવાન તો શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકાને જ ઓળંગી ગયા છે એટલે તેમને વિકલ્પનો અવકાશ જ નથી, ને શ્રુતજ્ઞાનીને જો કે શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકા છે તો પણ તે ભૂમિકામાં ઊઠતા વિકલ્પના ગ્રહણનો ઉત્સાહ છૂટી ગયો છે, જ્ઞાન વિકલ્પના આશ્રયથી છૂટીને સ્વભાવના આશ્રયમાં વળ્યું છે. ભગવાન સર્વજદેવ સદાય વિજ્ઞાનઘન થયા છે, ને શ્રુતજ્ઞાની પણ અનુભવકાળે વિજ્ઞાનઘન છે, તેથી તે પણ પક્ષાતિકાન્ત છે; શ્રુતજ્ઞાનીની આવી આત્મદશા હોય છે, તે જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

ભાઈ, નિમિત્તના આશ્રયથી લાભ થાય એ વાત તો ક્યાંય રહી, પણ શાંતરસના પિંડ ચૈતન્યને અંદરના શુદ્ધનયના વિકલ્પના આશ્રયે પણ કિંચિત્ લાભ નથી. સાક્ષાત્ ચૈતન્યને ભેટવાના રસ્તા અંતરમાં કોઈ જુદા છે. ચૈતન્યસ્વરૂપમાં આરૂઢ થઈને શાંતરસના વેદનની દશામાં કોઈ વિકલ્પનો પક્ષ રહેતો નથી, એનું નામ પક્ષાતિકાન્ત—સમયસાર છે; તે જ નિર્વિકલ્પ પ્રતીતરૂપે પરિણમેલો પરમ—આત્મા છે, તે જ જ્ઞાનભાવે પરિણમ્યો હોવાથી જ્ઞાનઆત્મા છે. તે વિકલ્પથી ભિન્ન ચૈતન્યજ્યોતિરૂપ છે, તેના અનુભવમાં ભગવાન આત્માની

પ્રસિદ્ધિ છે; વિકલ્પમાં આત્માની પ્રસિદ્ધિ ન હતી, તેમાં તો આકુળતા હતી, ને અંતરના નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં આત્માની પ્રસિદ્ધિ થઈ છે. આવી અનુભૂતિસ્વરૂપ શુદ્ધઆત્મા છે, તે જ સમયસાર છે.

અહો, પહેલાં ચૈતન્યના અનુભવની આ રીત બરાબર લક્ષમાં લઈને દેઢ નિર્ણય કરવો જોઈએ. માર્ગનો સાચો નિર્ણય પણ ન કરે તેને અનુભવ ક્યાંથી થાય? લક્ષ કરીને પ્રયોગ કરતાં પરિણમન થાય; આ એક જ અનુભવની રીત છે, બીજી કોઈ રીત નથી. અનાદિથી ન પામેલો હોય તે આ રીતથી જ સમ્યગ્દર્શન પામે છે. આ રીતથી નરકમાં પણ જીવ સમ્યગ્દર્શન પામે છે, સ્વર્ગમાં, મનુષ્યમાં કે તિર્યંચમાં પણ આ જ રીતથી સમ્યગ્દર્શન અને આત્મઅનુભવ પમાય છે. નરક-સ્વર્ગ વગેરેમાં જાતિસ્મરણ વગેરેને સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિનાં કારણો કહ્યાં છે તે ઉપચારથી છે, પણ તે નિયમથી કારણ નથી. અરે, વિકલ્પ પણ સાધન નથી, તો પછી બહારના કયા સાધન લેવા છે? “હું શુદ્ધ પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદ છું”—એવો વિકલ્પ પણ ખરેખર પરલક્ષી-પરાશ્રયી ભાવ છે, તે પણ અનુભવનું સાધન નથી. શ્રુતજ્ઞાનને સ્વસન્મુખ કરવું તે જ એક અનુભવનું સાધન છે. વિકલ્પાતીત થઈને ચૈતન્યનું સ્વસંવેદન કરે ત્યારે શ્રુતજ્ઞાની પણ કેવળી ભગવાનની જેમ પક્ષાતીત-વિકલ્પાતીત છે, તે પણ વીતરાગ જેવો જ છે.

★ જે જીવ એકાન્ત એક નયને પકડીને નયપક્ષના વિકલ્પમાં જ અટકે છે પણ વિકલ્પથી જુદો પડીને જ્ઞાનને સ્વસન્મુખ કરતો નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જ રહે છે.

★ વિકલ્પથી ભિન્ન પડીને સ્વસન્મુખપણે જેણે ચૈતન્યનો અનુભવ કર્યો છે, પ્રજ્ઞાછીણી વડે જ્ઞાન અને વિકલ્પને જુદા પાડી નાંખ્યા છે, તે જ્ઞાનીને નિર્વિકલ્પ અનુભવનો કાળ જ્યારે ન હોય ત્યારે નયપક્ષના જે વિકલ્પો ઊઠે તે ચારિત્રમોહ પૂરતો રાગ છે, પણ ધર્મીને તે વિકલ્પના ગ્રહણનો ઉત્સાહ નથી, તે વિકલ્પને સાધન માનતા નથી, ને તેના તે કર્તા થતા નથી; તેનું જ્ઞાન વિકલ્પથી જુદું ને જુદું પરિણમે છે.

★ અને જ્યારે નયપક્ષસંબંધી સમસ્ત વિકલ્પોથી પાર થઈને સ્વસંવેદન વડે ધ્યાનમાં હોય ત્યારે તો શ્રુતજ્ઞાની પણ વીતરાગ જેવો જ છે, અબુદ્ધિપૂર્વકના વિકલ્પો ભલે પડ્યા હોય, પણ તેના ઉપયોગમાં કોઈ વિકલ્પનું ગ્રહણ નથી; નિર્વિકલ્પના અનુભવમાં એકલા પરમઆનંદને જ અનુભવે છે.

જુઓ ભાઈ, આત્માના અનુભવનો આ માર્ગ અનાદિઅનંત એક જ પ્રકારનો છે. અહો, અનંત સર્વજ્ઞોએ કહેલો, સંતોએ સેવેલો તીર્થંકરભગવંતો અને કુંદકુંદાચાર્યદેવ જેવા સંતોની વાણીમાં આવેલો આ માર્ગ છે.

બાર વૈરાગ્ય ભાવનામાં કહે છે : ભાઈ, બહારના પદાર્થો તો શરણ નથી પણ અંદરના વિકલ્પો પણ શરણરૂપ નથી. આ દેહ તો ક્ષણમાં વીંખાઈ જશે, તે તો તને અશરણ છે, તેનાથી તારું અન્યત્વ છે. અને અંદરના વિકલ્પો પણ અશરણ-અધ્રુવ ને અનિત્ય છે, તેનાથી તારા ચૈતન્યનું અન્યત્વ છે.—એમ જાણીને તારા ચૈતન્યની જ ભાવના ભાવ. તારા ચૈતન્યધામમાં અનંતી કેવળજ્ઞાન ને પૂર્ણાનંદની પર્યાયો પ્રગટવાની તાકાત છે, તેથી પરમાર્થે ચૈતન્યધામ તે જ શાશ્વત તીર્થ છે; અંતર્મુખ થઈને તેની યાત્રા કરતાં ભવસાગરથી તરાય છે.

ધર્મી કહે છે કે : સમસ્ત વિકલ્પોરૂપ બંધપદ્ધત્તિને છોડીને, અપાર ચૈતન્યતત્ત્વને હું અનુભવું છું; મારા ઉત્પાદ—વ્યય—ધ્રુવ ચૈતન્યભાવ વડે જ ભવાય છે—શ્રુતજ્ઞાનને અંતર્મુખ કરીને આવો અનુભવ થાય તે સમ્યગ્દર્શન છે. તેને માટે વિકલ્પનો આધાર નથી. અરે, નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યની શાંતિમાં વિકલ્પનો ટેકો માનવો તે તો કલંક છે. નિર્વિકલ્પ શાંતિમાં વિકલ્પનો ટેકો નથી. અનુભૂતિ વખતે વિકલ્પનો અભાવ છે. “હું સાધક છું ને સિદ્ધ થવાનો છું” એવા વિકલ્પો શ્રુતજ્ઞાનીને અનુભવ વખતે નથી. નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં મુનિને મુનિપણાના વિકલ્પો નથી ને શ્રાવકને પણ શ્રાવકપણાના વિકલ્પો નથી, નિર્વિકલ્પપણામાં બંને સરખા છે. મુનિને વિશેષ આનંદ ને વિશેષ

સ્થિરતા છે ને ગૃહસ્થને ઓછા છે.—તે વાત પણ અહીં ગૌણ છે, કેમ કે ‘મને ઓછો આનંદ છે ને મુનિને વધારે છે’—એવા વિકલ્પ પણ અનુભવમાં નથી. આ રીતે અનુભવમાં શ્રુતજ્ઞાનીને કેવળજ્ઞાનીની જેમ પક્ષાતિકાન્ત કહ્યા છે. આ રીતે, અનુભવ માટેના મંગળ-ઉમંગથી શિષ્યનો જે પ્રશ્ન હતો તેનો ઉત્તર આચાર્યદેવે કહ્યો.

* સમ્યક્ત્વ માટે કોનું શરણ? *

સમ્યક્ત્વ સન્મુખ જીવને હજી પોતાના ભૂતાર્થસ્વભાવના આશ્રયે નિર્વિકલ્પ વેદન પ્રગટ્યું નથી ત્યાં, ‘અહો! આ મારો આત્મા એકાકાર જ્ઞાયકસ્વરૂપ છું’ એવા બહુમાનનો વિકલ્પ તેને ઊઠે છે, પણ તે વિકલ્પનું શરણ નથી, શરણું તો ભૂતાર્થ સ્વભાવનું જ છે, ને તેના જ શરણે સમ્યગ્દર્શન થાય છે. જો વિકલ્પને શરણરૂપ માને તો તેના અવલંબનથી ખસીને ભૂતાર્થસ્વભાવમાં કેમ આવે? ને તેને સમ્યગ્દર્શન ક્યાંથી થાય?.....માટે વિકલ્પનું શરણ નથી.....સ્વભાવનું જ શરણ છે. સમ્યગ્દર્શન પછી પણ જ્ઞાનીને વિકલ્પ આવે, પણ જ્ઞાની તેનું શરણ નથી લેતા.

ધર્માત્માનું સ્વરૂપ-સંચેતન

જે અનાદિથી અત્યંત અપ્રતિબુદ્ધ હતો, ને વિરક્ત જ્ઞાની ગુરુ વડે નિરંતર પરમ અનુગ્રહપૂર્વક શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવતાં પરમ ઉદમ વડે સમજીને જે જ્ઞાની થયો તે શિષ્ય પોતાના આત્માનો કેવો અનુભવ કરે છે તેનું આ વર્ણન છે. [તેમાં તે પવિત્રાત્મા ગુરુના ઉપકારને ભૂલતો નથી.]

[શ્રી સમયસાર ગા. ૩૮ ઉપર પૂ. ગુરુદેવનું પ્રવચન]

હું એક શુદ્ધ સદા અરૂપી જ્ઞાનદર્શનમય ખરે,
કંઈ અન્ય તે મારું જરી પરમાણુમાત્ર નથી અરે!

જેવું આત્માનું સ્વરૂપ છે તેવું ગુરુના ઉપદેશથી જાણીને અનુભવ્યું, તે અનુભવ કેવો થયો? તેનું વર્ણન કરતાં શિષ્ય કહે છે કે—પહેલાં તો અનાદિથી મોહરૂપ અજ્ઞાનથી અત્યંત અપ્રતિબુદ્ધ હતો, તદ્દન અજ્ઞાની હતો.

પછી વિરક્ત ગુરુઓએ પરમકૃપા કરીને મને નિરંતર આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. જેમણે પોતે આત્માના આનંદનો અનુભવ કર્યો છે.....જેઓનો સંસાર શાંત થઈ ગયો છે.....જેઓ શાંત થઈને અંતરમાં ઠરી ગયા છે.....એવા પરમ વૈરાગી વિરક્ત ગુરુએ મહા અનુગ્રહ કરીને શુદ્ધઆત્મસ્વરૂપ મને વારંવાર સમજાવ્યું. જે સમજવાની મને નિરંતર ધૂન હતી તે જ ગુરુએ સમજાવ્યું.

શ્રીગુરુએ અનુગ્રહ કરીને જેવો મારો સ્વભાવ કહ્યો તેવો ઝીલીને મેં વારંવાર તે સમજવાનો ઉદમ કર્યો.....‘અહો હું તો જ્ઞાન છું, આનંદ જ મારો સ્વભાવ છે’ એમ મારા ગુરુએ મને કહ્યું, તે મેં સર્વ પ્રકારના ઉદમથી

અંતર્મથન કરીને નિર્ણય કર્યો.....મારો ઉદમ થતાં કાળલબ્ધિ પણ ભેગી જ આવી ગઈ.....કર્મો પણ ખસી ગયા.....સર્વ પ્રકારના ઉદમથી સાવધાન થઈને હું મારું સ્વરૂપ સમજ્યો. હું મારું શુદ્ધસ્વરૂપ જેવું સમજ્યો તેવું જ સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ અને શ્રીગુરુએ મને કહ્યું હતું; આ રીતે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રોએ શું સ્વરૂપ સમજાવ્યું તેનો પણ યથાર્થ નિર્ણય થયો.

જેમ પોતાની મૂઠીમાં રાખેલું સોનું ભૂલી ગયો હોય ને ફરી યાદ કરે; તેમ મારા પરમેશ્વરસ્વરૂપ આત્માને હું ભૂલી ગયો હતો તેનું હવે મને ભાન થયું; મારામાં જ મારા પરમેશ્વર આત્માને મેં દેખ્યો.....અનાદિથી મારા આવા આત્માને હું ભૂલી ગયો હતો, મને કોઈ બીજાએ ભુલાવ્યો ન હતો, પણ મારા અજ્ઞાનને લીધે હું જ ભૂલી ગયો હતો; મારા આત્માનો મહિમા ચૂકીને હું સંયોગનો મહિમા કરતો, તેથી હું મારા આત્માને ભૂલી ગયો હતો, પણ શ્રીગુરુના અનુગ્રહપૂર્વક ઉપદેશથી સર્વ પ્રકારના ઉદમ વડે મને મારા પરમેશ્વર આત્માનું ભાન થયું. શ્રીગુરુએ જેવો આત્મા કહ્યો હતો તેવો હવે મેં જાણ્યો.

એ પ્રમાણે જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમેશ્વર આત્માને જાણીને, તેની શ્રદ્ધા કરીને તથા તેનું આચરણ કરીને હું સમ્યક્ પ્રકારે એક આત્મારામ થયો. આત્માના અનુભવથી તૃપ્ત આત્મારામ થયો. હવે હું મારા આત્માને કેવો અનુભવું છું?—

‘હું એક શુદ્ધ સદા અરૂપી જ્ઞાનદર્શનમય ખરે,
કંઈ અન્ય તે મારું જરી પરમાણુમાત્ર નથી અરે!’

—સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપે પરિણમેલો હું મારા આત્માને આવો અનુભવું છું. એક આત્મા જ મારો આરામ છે.....એક આત્મા જ મારા આનંદનું ધામ છે.....આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આચરણ કરીને હું સમ્યક્ પ્રકારે આત્મારામ થયો છું.....હવે જ હું ખરેખરો આત્મા થયો છું.....મારા આત્માને હવે હું એવો અનુભવું છું કે—

‘હું’ મારા જ અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જણાઉં એવો ચૈતન્યમાત્ર જ્યોતિ

આત્મા છું. રાગથી ઈદ્રિયોથી મારું સ્વસંવેદન થતું નથી. ચૈતન્યમાત્ર સ્વસંવેદનથી જ હું પ્રત્યક્ષ થાઉં છું. મારા મતિશ્રુતજ્ઞાનને અંતરમાં એકાગ્ર કરીને હું મારું સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ કરું છું.

મારા મતિશ્રુતજ્ઞાનને ઈદ્રિયોથી ને રાગથી ભિન્ન કરીને સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ વડે હું મારો અનુભવ કરું છું. આ રીતે સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષમાં આવતો હું છું. અંતરમુખ અનુભવથી જે પ્રત્યક્ષ થયો તે જ હું છું. મારા સ્વસંવેદનમાં બીજું બધું બહાર રહી જાય છે તે હું નથી, સ્વસંવેદનમાં ચૈતન્યમાત્ર આત્મા પ્રત્યક્ષ થયો તે જ હું છું.

‘હું એક છું’—ચિન્માત્ર આકારને લીધે હું સમસ્ત ક્રમરૂપ તથા અક્રમરૂપ પ્રવર્તતા વ્યાવહારિક ભાવોથી ભેદરૂપ થતો નથી, માટે હું એક છું. જ્ઞાનની જ અખંડમૂર્તિ હું એક છું. પર્યાયમાં મનુષ્ય-દેવ વગેરે ભાવો ક્રમરૂપ હો, કે જોગ-લેશ્યા-મતિશ્રુત વગેરે જ્ઞાનો અક્રમે એક સાથે હો પણ તે ભેદરૂપ વ્યવહારભાવો વડે હું ભેદાઈ જતો નથી, હું તો ચિન્માત્ર એકાકાર જ રહું છું—મારા અનુભવમાં તો જ્ઞાયક એકાકાર સ્વભાવ જ આવે છે—માટે હું એક છું. મારા આત્માને હું એકપણે જ અનુભવું છું.....ખંડખંડ ભેદરૂપ નથી અનુભવતો. પર્યાયને ચૈતન્યમાં લીન કરીને ચૈતન્યમાત્ર જ આત્માને અનુભવું છું. આત્માને રાગાદિવાળો નથી અનુભવતો, ચૈતન્યમાત્ર એકાકાર જ્ઞાયકભાવરૂપ જ આત્માને અનુભવું છું.....મારા આત્માને જ્ઞાયકસ્વરૂપે જ દેખું છું.

‘હું શુદ્ધ છું’—નરનારકાદિ જીવના વિશેષો, તેમજ અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા ને મોક્ષસ્વરૂપ જે વ્યવહાર નવતત્ત્વો છે તેમનાથી અત્યંત જુદો ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકસ્વભાવરૂપ ભાવ છું, તેથી હું શુદ્ધ છું. નવે તત્ત્વના વિકલ્પોથી હું પાર છું.....પર્યાયમાં હું શુદ્ધ જ્ઞાયકસ્વભાવસ્વરૂપે પરિણમ્યો છું, માટે હું શુદ્ધ છું. શુદ્ધ જ્ઞાયકભાવમાત્ર મારા આત્માને હું શુદ્ધરૂપે અનુભવું છું. નવતત્ત્વના ભેદો તરફ હું નથી વળતો—તેના વિકલ્પોને નથી અનુભવતો, પણ જ્ઞાયકસ્વભાવ તરફ વળીને, નવતત્ત્વના વિકલ્પો રહિત થઈને, હું મારા આત્માને શુદ્ધપણે અનુભવું છું.

નવે તત્વોના રાગમિશ્રિત વિકલ્પથી હું અત્યંત જુદો થઈ ગયો છું, નિર્વિકલ્પ થઈને અંતરમાં આનંદસ્વરૂપ આત્માને એકને જ હું અનુભવું છું માટે હું શુદ્ધ છું. મારા વેદનમાં શુદ્ધઆત્મા જ છે.

હું દર્શન-જ્ઞાનમય છું—હું ચિન્માત્ર હોવાથી સામાન્ય-વિશેષ ઉપયોગાત્મકપણાને ઉલ્લંઘતો નથી તેથી દર્શન-જ્ઞાનમય છું. હું મારા આત્માને દર્શન-જ્ઞાન-ઉપયોગરૂપ જ અનુભવું છું.

હું સદાય અરૂપી છું—સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ જેનું નિમિત્ત છે એવા જ્ઞાનરૂપે પરિણમ્યો હોવા છતાં પણ તે સ્પર્શાદિ રૂપી-પદાર્થોરૂપે હું પરિણમ્યો નથી માટે હું સદા અરૂપી છું. રૂપી પદાર્થોને જાણતાં છતાં હું રૂપી સાથે તન્મય થતો નથી, હું તો જ્ઞાન સાથે જ તન્મય છું માટે હું અરૂપી છું. રૂપી પદાર્થો મારાપણે મને નથી અનુભવાતા, માટે હું અરૂપી છું.

—આમ સર્વથી જુદા, એક, શુદ્ધ, જ્ઞાનદર્શનમય, સદા અરૂપી આત્માને હું અનુભવું છું. અને આવા મારા સ્વરૂપને અનુભવતો હું પ્રતાપવંત વર્તું છું.

સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ આત્માના અનુભવથી પ્રતાપવંત વર્તતા એવા મને, મારાથી બાહ્ય વર્તતા સમસ્ત પદાર્થોમાં કોઈ પણ પરદ્રવ્ય પરમાણુમાત્ર પણ મારાપણે ભાસતું નથી. મારાથી બહાર જીવ અને અજીવ, સિદ્ધ અને સાધક એવા અનંત પરદ્રવ્યો પોતપોતાની સ્વરૂપસંપદા સહિત વર્તે છે તોપણ સ્વસંવેદનથી પ્રતાપવંત વર્તતા એવા મને તે કોઈ પરદ્રવ્ય જરાય મારાપણે ભાસતું નથી; મારું શુદ્ધ તત્ત્વ પરિપૂર્ણ છે તે જ મને મારાપણે અનુભવાય છે, મારી પૂર્ણતામાં પરદ્રવ્યનો એક રજકણમાત્ર મને મારાપણે ભાસતો નથી કે જે મારી સાથે (ભાવકપણે કે જોયપણે) એક થઈને મોહ ઉત્પન્ન કરે. નિજરસથી જ સમસ્ત મોહને ઉખેડી નાખ્યો છે; નિજરસથી જ સમસ્ત મોહને ઉખેડી નાંખીને—ફરી તેનો અંકુર ન ઉપજે એ રીતે તેનો નાશ કરીને મને મહાન જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટ થયો છે. મારા આત્મામાંથી મોહનો નાશ થયો છે ને અપૂર્વ સમ્યગ્જ્ઞાનપ્રકાશ ખીલી ગયો છે એમ હું મારા

સ્વસંવેદનથી નિઃશંકપણે જાણું છું. મારા આત્મામાં શાંતરસ ઉલ્લસી રહ્યો છે.....અનંત ભવ હોવાની શંકા નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે ને ચૈતન્યના આનંદના અનુભવ સહિત મહાન જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટી ગયો છે.

આ રીતે, શ્રીગુરુ વડે પરમ અનુગ્રહપૂર્વક શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવતાં, નિરંતર ઉદમ વડે સમજીને શિષ્ય પોતાના આત્માને આવો અનુભવે છે—તેનું વર્ણન કર્યું.

*** આજ.....આજ.....ભાઈ અત્યારે..... ***

ઊઠ.....જાગ.....અને આ ક્ષણે જ શરૂ કર તારા આત્મહિતનો ઉદમ! આ કામ આ ક્ષણે જ કરવાનું છે.....એક ક્ષણ પણ મુલતવી રાખવાનું નથી.....આ વર્તમાન ક્ષણ તારી છે, તે ક્ષણ તારા હાથમાં છે.....તે ક્ષણમાં તારે તારું આત્મહિત સાધવાનું છે.

બંધનથી છૂટકારાનો ઉપાય બતાવીને

આચાર્યદેવ શિષ્યની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરે છે

[શ્રી સમયસાર ગા. ૬૯-૭૦ ઉપરનાં પ્રવચનોનું દોહન]

હે ભાઈ! સંતો તને આત્માનું સાચું ભોજન જમાડે છે,—કે જેના સ્વાદથી તને આત્માના અતીન્દ્રિય —આનંદરસનો અનુભવ થશે.—માટે એક વાર તેનો રસિયો થા.....ને જગતના બીજા રસને છોડ!

મંગલસ્વરૂપ ભેદજ્ઞાનજ્યોતિને નમસ્કાર હો!

સમયસારના આ કર્તાકર્મ અધિકારમાં વસ્તુસ્વરૂપનું રહસ્ય અને સમ્યગ્દર્શનની ચાવી છે; સ્વ-પરનું તેમજ સ્વભાવ અને વિભાવનું સ્પષ્ટપણે ભેદજ્ઞાન આચાર્યદેવે આ અધિકારમાં કરાવ્યું છે.

આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે, તેનું પૂર્ણ સામર્થ્ય ખીલી જતાં તે સર્વજ્ઞ થાય છે. તે સર્વજ્ઞ-પરમેશ્વર જગતના જ્ઞાતા છે, પણ કર્તા નથી.

આ જગતમાં અનંતા જીવ ને અજીવ પદાર્થો છે, તેઓ અનાદિ અનંત સ્વયંસિદ્ધ સત્ છે. તે પદાર્થોનો કોઈ કર્તા નથી. દરેક પદાર્થ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ છે; દ્રવ્ય-ગુણ ત્રિકાળ છે, પર્યાય ક્ષણે ક્ષણે નવી નવી થાય છે. જેમ ત્રિકાળી દ્રવ્યનો કે ગુણનો કોઈ કર્તા નથી તેમ તેની પ્રતિક્ષણવર્તી પર્યાયોનો પણ કોઈ બીજો કર્તા નથી.

સર્વજ્ઞ જગતના પદાર્થોને જેમ છે તેમ જાણનારા છે; તે સર્વજ્ઞ પણ સર્વેના માત્ર જાણનારા છે, કોઈના કરનાર કે ફેરવનાર નથી. જો કોઈ પોતાને પદાર્થોનો કરનાર કે ફેરવનાર માને તો તે ત્રિકાળવેત્તા હોઈ શકે નહીં. આ રીતે જીવનો જ્ઞાનસ્વભાવ જ છે અને પદાર્થો સ્વતંત્ર છે.

જ્યાં સુધી જીવ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને જાણતો નથી અને પરની સાથે કર્તાકર્મપણું માને છે, ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની છે.

ભેદજ્ઞાન વડે સ્વ-પરને ભિન્ન ભિન્ન જાણીને જ્યારે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં જ એકતાપણે નિર્મળપર્યાયના કર્તારૂપે જીવ પરિણમે છે ત્યારે તે જ્ઞાની છે.

રાગાદિ બહિર્ભાવો મારું કાર્ય ને તેનો હું કર્તા—એવું રાગ સાથેની એકત્વબુદ્ધિનું કર્તૃત્વ તે અજ્ઞાનીનું કાર્ય છે, ને અજ્ઞાની તેનો કર્તા છે.

એટલે તે વિકારનો કર્તા, જ્ઞાનસ્વભાવ પણ નથી અને જડકર્મ પણ નથી; ક્ષણિક અજ્ઞાનભાવ જ તેનો કર્તા છે. જ્ઞાનભાવે જીવ તેનો કર્તા નથી.

જ્ઞાની કે અજ્ઞાની કોઈને પણ પરનું કર્તાપણું તો છે જ નહીં; તેમ જ પરદ્રવ્ય તેનું કર્તા નથી. દરેક દ્રવ્યનું કાર્ય પોતપોતામાં જ હોય છે, બીજામાં હોતું નથી.

અજ્ઞાની કર્તા અને દેહાદિની ક્રિયા તેનું કાર્ય—એમ નથી; તેમ જ જડકર્મ વગેરે કર્તા અને રાગાદિ તેનું કાર્ય—એમ પણ નથી. આત્માના કાર્યનો કર્તા આત્મા ને જડના કાર્યનો કર્તા જડ.

અજ્ઞાની માને ભલે કે ‘હું દેહાદિની ક્રિયાનો કર્તા છું, તોપણ તે કાંઈ દેહાદિની ક્રિયાનો કર્તા થઈ શકતો નથી. દેહાદિની ક્રિયાના કર્તાપણે જડ પુદ્ગલો સ્વયં પરિણમે છે. અજ્ઞાની તો તે વખતે માત્ર અજ્ઞાનભાવનો જ કર્તા થઈને પરિણમે છે. તે અજ્ઞાન જ સંસારનું મૂળ છે.

કર્તા-કર્મ સંબંધીનું તે અજ્ઞાન કેમ ટળે, તેની આ વાત છે. ભેદજ્ઞાન વડે જીવ જ્યારે સ્વ-પરને ભિન્ન ભિન્ન જાણે છે ત્યારે, સ્વદ્રવ્યમાં એકતા કરીને તે પોતાની સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ પર્યાયના કર્તાપણે પરિણમે છે, અને તેના અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે.

‘મારો આત્મા એક જ્ઞાયકસ્વભાવ જ છે’ એમ જ્યારે દૃષ્ટિમાં લીધું ત્યારે ક્ષણિક વિકારભાવો પોતાના સ્વભાવપણે નથી ભાસતા, પણ સ્વભાવથી ભિન્નપણે જ ભાસે છે, એટલે તે વિકારનું કર્તૃત્વ પણ રહેતું નથી; જ્ઞાયકસ્વભાવના આશ્રયે ઊપજતી નિર્મળદેશાનો જ કર્તા થતો થકો, કર્મ સાથેના સંબંધનો નાશ કરીને તે જીવ સિદ્ધપદ પામે છે.

—એ વાત આ કર્તાકર્મ અધિકારમાં આચાર્યદેવ સમજાવે છે. મંગલાચરણમાં સિદ્ધભગવંતોને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે :

કર્તાકર્મ વિભાવને મેટી જ્ઞાનમય હોય,
કર્મ નાશી શિવમાં વસે, નમું તેહ મદ ખોય.

અનાદિના અજ્ઞાનથી થયેલ કર્તાકર્મના વિભાવને દૂર કરીને જેઓ જ્ઞાનમય થયા અને કર્મનો નાશ કરીને સિદ્ધાલયમાં વસ્યા, તે સિદ્ધ ભગવંતોને હું મદરહિત થઈને નમસ્કાર કરું છું.—આ રીતે કર્તાકર્મ અધિકારના મંગલાચરણમાં સિદ્ધભગવંતોને નમસ્કાર કર્યા છે. બહુ જ વિનયથી, અને પરના કર્તૃત્વના અભિમાનને છોડીને, સિદ્ધભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું.

ભાઈ! આ મનુષ્યદેહ કાયમ નહિ રહે, ક્ષણમાં તે વીંખાઈ જશે....ભેદજ્ઞાન કરીને આત્માનું સાંભળ, ભાઈ!—એના વિના તને કોઈ શરણ થાય તેમ નથી. જે પરનું કર્તૃત્વ માને છે તે તને કાંઈ શરણરૂપ નહિ થાય; પરથી ભિન્ન એવું તારું ચૈતન્યતત્ત્વ જ તને શરણરૂપ છે, તેને તું ઓળખ.

આ સંસારરૂપી નાટકની રંગભૂમિમાં જીવ અને અજીવ સંયોગપણે એકમેક જેવા દેખાય છે, અનેક પ્રકારના સ્વાંગથી જાણે કે તેઓ એકબીજાના કર્તા-કર્મ હોય એવા લાગે છે,—ત્યાં અજ્ઞાનીને તે બંને વચ્ચેનો ભેદ દેખાતો નથી, પણ જ્ઞાની પોતાના ભેદજ્ઞાનના બળે તે બંનેને ભિન્ન ભિન્ન જાણી લે છે; ને ભિન્ન ભિન્ન જાણતાં તેઓ જુદાં પડી જાય છે.

આ જગતમાં છ મુનિઓની જેમ છએ દ્રવ્યો ભિન્ન ભિન્ન છે, કોઈને કોઈની સાથે કર્તાકર્મપણું નથી; પણ અજ્ઞાની જીવ મોહથી સ્વ-પરને એકમેકપણે માને છે, અને પર સાથે કર્તાકર્મની બુદ્ધિથી તે પોતાની પ્રજાને (-પર્યાયને) પરની માને છે, તેથી તે દુઃખી થાય છે. ભગવાનની વાણી દ્વારા સ્વ-પરને ભિન્ન ભિન્ન ઓળખીને ભેદજ્ઞાન કરતાં વેંત જ તેને સ્વદ્રવ્યના અનુભવથી અતીન્દ્રિય આનંદ ઉલ્લસે છે.

‘સુદૃષ્ટિરંગિણિ’માં છ દ્રવ્યોની ભિન્નતા વિષે છ મુનિઓનું સરસ દેષ્ટાંત આપ્યું છે : જેમ એક ગુફામાં છ મુનિરાજ બહુ કાળથી રહે છે, પરંતુ કોઈ કોઈથી મોહિત નથી, ઉદાસીનતા સહિત એક ક્ષેત્રમાં રહે છે; તેવી જ રીતે છ દ્રવ્યો એક લોકક્ષેત્રમાં જાણવા. આ જગતરૂપી ગુફામાં જીવાદિ છ દ્રવ્યો અનાદિથી પોતપોતાના ગુણ-પર્યાય સહિત પોતપોતાના સ્વભાવમાં રહેલાં છે; એક જગાએ તેઓની સ્થિતિ છે પરંતુ કોઈ એકબીજામાં મળી જતાં નથી. એવો જ અનાદિ વ્યવહાર છે કે કોઈ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યની સાથે મળી જતું નથી, કોઈના ગુણ અન્યના ગુણ સાથે મળી જતા નથી, કોઈની પર્યાય અન્યની પર્યાય સાથે મળી જતી નથી.—આવી જ ઉદાસીનવૃત્તિ છે. વસ્તુનો આવો નિરપેક્ષ સ્વભાવ અહીં છ વીતરાગી મુનિઓના દેષ્ટાંતથી સમજાવ્યો છે. એક ગુફામાં છ વીતરાગી મુનિઓ રહે છે, છએ મુનિઓ પોતપોતાના સ્વરૂપસાધનમાં જ લીન છે, કોઈને કોઈ ઉપર મોહ નથી; છએ વીતરાગી મુનિઓ એકબીજાથી નિરપેક્ષપણે સ્વરૂપસાધનામાં જ લીન છે; તેમ આ લોકરૂપી ગુફામાં છએ દ્રવ્યો વીતરાગી મુનિઓની માફક એકબીજાથી નિરપેક્ષ રહેલાં છે. કોઈ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખતું નથી; સૌ પોતપોતાના ગુણપર્યાયમાં જ રહેલાં છે.

—આવો નિરપેક્ષ વસ્તુસ્વભાવ હોવા છતાં અજ્ઞાની જીવ ભ્રમણાથી એમ માને છે કે હું પરનો કર્તા ને પર મારું કાર્ય. પરના કર્તાકર્મપણાની વાત તો દૂર રહો—અહીં તો અંદરના વિકારી ભાવો

સાથે પણ ભેદજ્ઞાન કરાવીને તે વિકારીભાવો સાથેના કર્તાકર્મપણાની બુદ્ધિ છોડાવે છે.

હું એક ચૈતન્યસ્વભાવી તત્ત્વ, અને વિકારી લાગણીઓ અનેક પ્રકારની; તો મારો એક ચૈતન્યભાવ, અનેકવિધ વિકારી લાગણીઓનો કર્તા કેમ હોય? માટે એક ચૈતન્યસ્વભાવી એવા મારે, અનેકવિધ ક્રોધાદિભાવો સાથે કર્તાકર્મપણું નથી.—આમ જાણતો ધર્મીજીવ ક્રોધાદિ વિકારનો કર્તા થતો નથી.

જ્ઞાનને અને ક્રોધાદિને એકમેકપણે માનતો થકો અજ્ઞાની જીવ એમ માને છે કે હું એક ચૈતન્ય તો કર્તા છું અને આ ક્રોધાદિ અનેક ભાવો મારું કર્મ છે.—આ રીતે તે અજ્ઞાનીને વિકાર સાથે કર્તાકર્મની જે પ્રવૃત્તિ અનાદિથી ચાલી આવે છે, તેનો નાશ કઈ રીતે થાય? તેની આ વાત છે.

* ક્ષણિકવિકારની કર્તૃત્વબુદ્ધિમાં ત્રિકાળી ચિદાનંદ સ્વભાવનો અનાદર થાય છે, તે અનંતો ક્રોધ છે.

* ચૈતન્યનું સ્વામિત્વ ચૂકીને જડનું ને વિકારનું સ્વામિત્વ માન્યું ને તેના કર્તાપણાનો અહંકાર કર્યો, તે જ અનંતુ માન છે.

* સરલ ચૈતન્યસ્વભાવને વક્ર કરીને વિકારમાં જોડ્યો તે જ અનંતી વક્રતા-માયા છે.

* જે પોતાના ચૈતન્યસ્વભાવથી ભિન્ન છે એવા પરના ને વિકારના ગ્રહણની બુદ્ધિ તે જ અનંતો લોભ છે.

—આ રીતે અજ્ઞાનભાવમાં અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભનું સેવન છે, તે જ અનંત સંસારનું મૂળ છે.

ભેદજ્ઞાન થતાં વેંત જ તે અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે, ને અનંત સંસારનું મૂળ છેદાઈ જાય છે, એટલે તે જીવ અલ્પકાળમાં જરૂર મોક્ષ પામે છે. એવું ભેદજ્ઞાન કેમ થાય છે તેની આ વાત છે.

અનંતા જીવો ને અજીવ પદાર્થો જગતમાં સ્વયમેવ સત્ અનાદિઅનંત છે; તે દરેક પદાર્થ સ્વભાવથી જ પોતપોતાના કાર્યરૂપે પરિણમે છે; પદાર્થમાં દ્રવ્ય-ગુણ તો ત્રિકાળ છે એટલે તેમાં તો કાંઈ નવું કરવાપણું છે નહિ; નવું કાર્ય પર્યાયમાં થાય છે. તે પર્યાયનો કર્તા પદાર્થ પોતે છે. હવે અહીં અજ્ઞાની કર્તા થઈને શું કરે છે ને જ્ઞાની કર્તા થઈને શું કરે છે તે વાત છે.

આખા ચૈતન્યસ્વભાવને આવરીને, તેના અસ્તિત્વને ભૂલીને, ક્ષણિક ક્રોધાદિ તે જ હું—એવી બુદ્ધિવાળો અજ્ઞાની જીવ ક્રોધાદિ સાથે જ પોતાનું કર્તાકર્મપણું માને છે. ભેદજ્ઞાનજ્યોતિ તે અજ્ઞાનીની કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિને બધી તરફથી શમાવી દે છે, ને એક જ્ઞાનભાવના જ કર્તાકર્મપણામાં આત્માને સ્થાપે છે.

આત્મા તો સ્વપરપ્રકાશક ચૈતન્યપ્રકાશી સૂર્ય છે, અને વિકાર તો અંધકાર સમાન છે. ચૈતન્યસૂર્ય વિકારરૂપી અંધકારનો કર્તા કેમ હોય? જેમ સૂર્યને અને અંધકારને કદી એકતા હોય નહિ તેમ જ્ઞાનને અને વિકારને કદી એકમેકપણું નથી.

વિકાર તો ચૈતન્યસ્વભાવથી બહિરંગ છે; ચૈતન્યનું અંતરંગ તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. આવા ચૈતન્યમાં અંતર્મુખ થઈને ‘જ્ઞાન તે જ હું’ એવું ભાન કરતાં જ્યાં ભેદજ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટી, ત્યાં તે જ્ઞાનજ્યોતિ કોઈ વિકારને આધીન થતી નથી, તેમાં આકુળતા નથી પણ આનંદતા છે, ધીરતા છે, ઉદારતા છે. જ્ઞાનજ્યોતિ એવી ઉદાર છે કે આખા જગતને જાણવા છતાં તેમાં સંકોચ નથી થતો, અને એવી ધીર છે કે ગમે તેવા સંયોગને જાણવા છતાં તે પોતાના જ્ઞાનભાવથી ચ્યૂત થતી નથી; વિકારને જાણવા છતાં પોતે વિકારરૂપ થતી નથી.—આવી જ્ઞાનજ્યોતિ વિકારના કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિને દૂર કરી નાંખે છે. રાગને કે પરને કરવાનો તેનો સ્વભાવ નથી, પણ જગતના બધા પદાર્થોને જાણવાનો તેનો સ્વભાવ છે.

આવી જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટે તે અપૂર્વ મંગળ છે.

આ રીતે જ્ઞાનજ્યોતિના પ્રકાશન વડે આચાર્યદેવે આ અધિકારનું મંગલાચરણ કર્યું.

હવે અજ્ઞાની જીવની કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ કેવી હોય છે? તે વાત બે ગાથામાં સમજાવે છે :—

આત્મા અને આસ્રવતણો જ્યાં ભેદ જીવ જાણે નહિ,
ક્રોધાદિમાં સ્થિતિ ત્યાં લગી અજ્ઞાની એવા જીવની. ૬૯.

જીવ વર્તતાં ક્રોધાદિમાં સંચય કરમનો થાય છે,
સહુ સર્વદર્શી એ રીતે બંધન કહે છે જીવને. ૭૦.

અર્થ :—જીવ જ્યાં સુધી આત્મા અને આસ્રવ—એ બંનેનાં તફાવત અને ભેદને જાણતો નથી ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની રહ્યો થકો ક્રોધાદિક આસ્રવોમાં પ્રવર્તે છે; ક્રોધાદિકમાં વર્તતા તેને કર્મનો સંચય થાય છે. ખરેખર, આ રીતે જીવને કર્મોનો બંધ સર્વજ્ઞદેવોએ કહ્યો છે.

જુઓ, સર્વજ્ઞદેવની સાક્ષી આપીને આચાર્યદેવ વાત કરે છે.

આત્મા પરથી તો અત્યંત જુદો જ છે; એટલે પરની સાથે તો કર્તાકર્મપણું, અજ્ઞાની માને તો પણ, થઈ શકતું નથી. હવે અંદરના ભાવની વાત છે. ચિદાનંદસ્વભાવને ભૂલેલો અજ્ઞાની જીવ, ક્રોધાદિ આસ્રવ ભાવોમાં તન્મયપણે વર્તતો થકો તેનો કર્તા થઈને કર્મ બાંધે છે.

“જેમ જ્ઞાન હું છું, તેમ ક્રોધાદિ પણ હું છું”—એ રીતે જ્ઞાન અને ક્રોધને એકમેકપણે માનીને નિઃશંકપણે ક્રોધાદિમાં પોતાપણે વર્તે છે, તે અજ્ઞાની જીવ મોહરૂપે પરિણમતો થકો નવા કર્મબંધનમાં નિમિત્ત થાય છે.

ખરેખર જ્ઞાન તો સ્વભાવભૂત છે એટલે જ્ઞાનક્રિયા તો પોતાની જ છે; અને ક્રોધાદિ તો પરભાવભૂત છે તેથી તે ક્રોધાદિની ક્રિયા

નિષેધવામાં આવી છે. પરંતુ, જ્ઞાનક્રિયા અને ક્રોધાદિક્રિયા વચ્ચેના આવા તફાવતને નહિ જાણનારો અજ્ઞાની જીવ જ્ઞાનની જેમ ક્રોધાદિનો પણ કર્તા થતો થકો, નવાં કર્મોને બાંધે છે.

જ્ઞાન તો સ્વભાવભૂત છે, તેથી જ્ઞાનમાં નિઃશંકરૂપે પોતાપણે વર્તવું તે તો યથાર્થ છે; ‘જ્ઞાન તે જ હું’ એવી જે જ્ઞાનક્રિયા, તેમાં વિકલ્પનો આશ્રય જરાપણ નથી, તે જ્ઞાનક્રિયા તો આત્માના સ્વભાવભૂત છે, એટલે તેનો નિષેધ નથી, તેને આત્માથી જુદી પાડી શકાતી નથી; આત્મા અને જ્ઞાન વચ્ચે જરાપણ ભેદ પાડી શકાતો નથી; એટલે ધર્માત્મા જ્ઞાનસ્વભાવને જ પોતાનો જાણતો થકો નિઃશંકપણે તેમાં જ વર્તે છે.— આ જ્ઞાનસ્વભાવમાં નિઃશંકપણે પોતાપણે વર્તવારૂપ જે જ્ઞાનક્રિયા છે તેમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે સમાઈ જાય છે; તેથી આ જ્ઞાનક્રિયા તો મોક્ષમાર્ગમાં નિષેધવામાં આવી નથી.—તે તો સ્વીકારવામાં આવી છે.

—તો કઈ ક્રિયા નિષેધવામાં આવી છે? તે હવે કહે છે : જેમ જ્ઞાન તે હું તેમ ક્રોધાદિ પણ હું—એવી બુદ્ધિથી, જ્ઞાન અને ક્રોધાદિમાં ભેદ ન જાણતો થકો, અજ્ઞાની નિઃશંકપણે ક્રોધાદિમાં પોતાપણે વર્તે છે, અને ક્રોધાદિમાં લીનપણે વર્તતો તે અજ્ઞાની મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમતો થકો કર્મને બાંધે છે.—આ રીતે બંધનું કારણ હોવાથી આ ક્રોધાદિક્રિયા નિષેધવામાં આવી છે.

જુઓ, બે ક્રિયા થઈ—

- (૧) જ્ઞાનક્રિયા;
- (૨) ક્રોધાદિ ક્રિયા;
- (૧) ‘જ્ઞાન તે હું’ એમ જ્ઞાન સાથે એકત્વપરિણમનરૂપ જ્ઞાનક્રિયા, તે તો સ્વભાવભૂત છે.
- (૨) ‘ક્રોધ તે હું’ એમ ક્રોધાદિ સાથે એકત્વપરિણમનરૂપ ક્રોધાદિ ક્રિયા તે પરભાવભૂત છે.

- (૧) સ્વભાવભૂત જ્ઞાનક્રિયાનો તો નિષેધ થઈ શકતો નથી. (આ જ્ઞાનીની ક્રિયા છે.)
- (૨) પરભાવભૂત ક્રોધાદિ ક્રિયાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. (આ અજ્ઞાનીની ક્રિયા છે.)
- (૩) ત્રીજી જડની ક્રિયા છે; તેની સાથે જીવને કર્તાકર્મપણાનો સંબંધ નથી.

જ્ઞાન સાથે આત્માને ત્રિકાળ એકતા (નિત્ય તાદાત્મ્ય) છે; પણ ક્રોધાદિ સાથે ત્રિકાળ એકતા નથી, તે ક્ષણિક સંબંધમાત્ર હોવાથી સંયોગસિદ્ધ સંબંધરૂપ છે. છતાં અજ્ઞાની આ બંનેને (જ્ઞાનને અને ક્રોધને) એકમેક માનીને વર્તે છે, તેમના ભેદને દેખતો નથી, ત્યાં સુધી તે મોહાદિભાવે પરિણમતો થકો કર્મબંધન કરે છે એમ સર્વજ્ઞ ભગવાન કહે છે.

જીવને બંધન કેમ છે અને તેનાથી છૂટકારો કેમ થાય?

અહો! જંગલમાં રહીને આત્માના આનંદમાં ઝૂલતાં ઝૂલતાં મુનિવરોએ અમૃત રેડ્યાં છે. વિકારના વેગે ચડેલા પ્રાણીઓને પડકાર કરીને જ્ઞાનસ્વભાવ તરફ પાછા વાળ્યા છે : અરે જીવો! પાછા વળો.....પાછા વળો! એ વિકાર તમારું કાર્ય નથી, તમારું કાર્ય તો જ્ઞાન છે.....વિકાર તરફના વેગે તમારી તૃષ્ણા નહીં છીપે....માટે તેનાથી પાછા વળો... પાછા વળો. જ્ઞાનમાં લીનતાથી જ તમારી તૃષ્ણા શાંત થશે, માટે જ્ઞાન તરફ આવો રે.....જ્ઞાન તરફ આવો!

આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે; તે જ્ઞાનસ્વભાવમાં અંતર્મુખ થઈને પરિણમનારને તો પોતાના જ્ઞાનઆનંદનું જ કર્તાપણું હોય, વિકારનું કર્તાપણું તેને ન હોય; અને જ્યાં વિકારનું કર્તાપણું ન હોય ત્યાં બંધન, દુઃખ કે સંસાર પણ ન હોય. પરંતુ અજ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને ભૂલીને, તેનાથી વિમુખ વર્તતો થકો, વિકારનો કર્તા થઈને પરિણમે છે, તેથી તેને બંધન, દુઃખ અને સંસાર છે.

અહીં, આચાર્યદેવ તેને સમજાવે છે કે ભાઈ! તારા ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વભાવને તું ક્ષણિક વિકારથી જુદો દેખ. જ્ઞાન સાથે તારે જેવી એકતા છે તેવી રાગાદિ વિકાર સાથે એકતા નથી, માટે તે રાગાદિ વિકાર સાથેની એકતાબુદ્ધિ છોડ.....તેની સાથે તારે કર્તાકર્મપણું નથી. તે વિકારના કર્તૃત્વ વગરના તારા જ્ઞાનસ્વભાવને તું લક્ષમાં લે.

ચિદાનંદતત્ત્વ અંતરમાં છે ને રાગાદિ વૃત્તિઓ બહિર્લક્ષી છે, એવી

રાગાદિ વૃત્તિનું બહુમાન-રુચિ-આદર વર્તે તે જીવને ત્રિકાળી ચિદાનંદતત્વ પ્રત્યે અનાદર-અરુચિ-કોધ છે, તે જ મહાપાપ છે. ભેદજ્ઞાન વડે તે મહાપાપથી કેમ બચવું તેની આ વાત છે.

ભેદજ્ઞાન શું ચીજ છે તેના ભાન વગર અનંતવાર જીવે બાહ્ય ત્યાગ કર્યો, દયાદિના શુભભાવ કર્યા, ને તે બાહ્યક્રિયાનું કે રાગનું જ કર્તાપણું માનીને, અજ્ઞાનીપણે સંસારમાં જ રખડ્યો ને દુઃખી થયો; તેથી આ રાગાદિ સાથે એકતારૂપ જે ક્રોધાદિક્રિયા તે નિષેધવામાં આવી છે. જ્ઞાનક્રિયાનો જ કર્તા હું, ક્રોધાદિ ક્રિયાનો કર્તા હું નહીં,—એમ જ્ઞાન અને ક્રોધનું ભેદજ્ઞાન કરવું તે પ્રથમ અપૂર્વ ધર્મ છે.

વિકારના કર્તાપણારૂપ ક્રિયા આત્માના સ્વભાવની બહાર છે, તોપણ જાણે કે તે મારો સ્વભાવ જ હોય,—એમ અજ્ઞાનીને ટેવ પડી ગઈ છે, તેથી તે વિકારના કર્તાપણે પરિણમે છે. કર્મના ઉદયને લીધે વિકારપણે પરિણમે છે—એમ નથી, પણ તેને પોતાને અજ્ઞાનભાવથી વિકારનો કર્તા થવાની ટેવ પડી ગઈ છે તેથી તે વિકારના કર્તાપણે પરિણમે છે.—આ અજ્ઞાનીની ક્રિયા છે,—કે જે સંસારનું કારણ છે.

જેમ ગાડાનું ધોંસરૂં ઉપાડવા ટેવાયેલો બળદ, ધોંસરૂં ઊંચુ થતાં જ ત્યાં પોતાની ડોક નાંખે છે, તેમ વિકારના કર્તાપણાથી ટેવાયેલો અજ્ઞાની વિકારમાં એકતા કરીને પરિણમતો થકો સંસારરૂપી ધોંસરામાં પોતાને જોડે છે. વિકારના કર્તાપણાનો આ અધ્યાસ, જ્ઞાનસ્વભાવના વારંવાર અભ્યાસ વડે છૂટી શકે છે; કેમ કે વિકારક્રિયા આત્માના સ્વભાવભૂત નથી, તેથી તે છૂટી શકે છે.

શાસ્ત્રોમાં નિશ્ચયનું અને વ્યવહારનું બધું કથન છે, ત્યાં અનાદિના વ્યવહારથી ટેવાયેલો અજ્ઞાની જીવ, નિશ્ચયને તરછોડીને એકાન્ત વ્યવહારને પકડી લ્યે છે, આત્માનો જ્ઞાયકસ્વભાવ સત્—જેમાં પરનો સંગ નથી, સતી જેવો પવિત્ર—જેમાં વિકારી પરભાવની છાયા પણ નથી,—એવા સ્વભાવનો સંગ છોડીને જે વિકારના સંગમાં જાય છે તે જીવ બહિરદેષ્ટિ—અજ્ઞાની થયો થકો ક્રોધાદિરૂપે પરિણમે છે.

સતી અંજનાના પતિ પવનકુમારે ૨૨-૨૨ વર્ષ સુધી તેની સામે જોયું નહિ, તેને તરછોડી.....પણ સતીના મનમાં પતિના આદર સિવાય બીજો વિચાર નથી. અંતે પવનકુમારને પસ્તાવો થાય છે કે મેં વિનાકારણ સતીને તરછોડી.....તેમ ‘પવન’ જેવો ચંચળ અજ્ઞાની જીવ અનાદિથી જ્ઞપ્તિ-ક્રિયારૂપ સતીને તરછોડીને વિકારનો કર્તા થાય છે.....તેને શ્રી ગુરુ સમજાવે છે કે અરે મૂઢ! આ વિકારક્રિયા તારી નથી, તારી તો જ્ઞપ્તિક્રિયા જ છે, તે જ તારા સ્વભાવભૂત છે.....માટે તેમાં તન્મય થા અને-વિકારનું કર્તૃત્વ છોડ.—ગુરુના ઉપદેશથી આ પ્રમાણે ભેદજ્ઞાન થતાંવેંત જીવ પોતાની સ્વભાવભૂત જ્ઞપ્તિક્રિયારૂપે પરિણમે છે, ને વિભાવભૂત એવી વિકારક્રિયાના કર્તાપણાનો ત્યાગ કરે છે, અને નિજાનંદનો સ્વાદ લ્યે છે.

જુઓ, આ જમણ! જેમ મોટા ઉત્સવમાં મેસૂબ વગેરે જમણ પીરસાય છે તેમ અહીં મોક્ષના મહોત્સવમાં સંતો આખા જગતને સાગટે આમંત્રીને ભેદજ્ઞાનના અપૂર્વ જમણ પીરસે છે. ભાઈ, સંતો તને આત્માનું સાચું ભોજન જમાડે છે—કે જેના સ્વાદથી તને અતીન્દ્રિય આનંદરસનો અનુભવ થશે—માટે એક વાર તેનો રસિયો થા.....ને જગતના બીજા રસને છોડ!

આત્માર્થીનું પહેલું કર્તવ્ય

[સમ્યક્ત્વનો ઉપાય બતાવનારી ખાસ લેખમાળા]

આત્માર્થીનું પહેલું કર્તવ્ય સમ્યગ્દર્શન છે. તે સમ્યક્ત્વ કેમ થાય? એ વાત ભગવાન કુંદકુંદસ્વામીએ સમયસારની ૧૩ મી ગાથામાં અલૌકિક રીતે સમજાવી છે. નવ તત્ત્વના પરિજ્ઞાનપૂર્વક તેમાંથી શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ કઈ રીતે કરવી તે વાત ગુરુદેવે આ ગાથા ઉપરના ખાસ પ્રવચનોમાં ઘણા વિસ્તારથી અનેક પડખેથી સમજાવી છે. સમ્યક્ત્વના પિપાસુ જીવોને માટે આ પ્રવચનોની લેખમાળા ઘણી પ્રેરણાકારી છે, તેથી તે અહીં આપવામાં આવે છે.

આત્માર્થીનું પહેલું કર્તવ્ય

આ લેખમાળામાં નીચે મુજબ ૯ પ્રકરણ છે—

- [૧] ભવભ્રમણના મૂળને છેદનારું ને મોક્ષસુખ આપનારું નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન કેમ પ્રગટે?
- [૨] ચૈતન્ય ભગવાનનાં દર્શન કરવા માટેનું આંગણું કેવું હોય?
- [૩] નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનો માર્ગ.
- [૪] નવતત્ત્વનું જ્ઞાન તે સમ્યગ્દર્શનનો વ્યવહાર છે.
- [૫] ભૂતાર્થ સ્વભાવના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન.
- [૬] નવતત્ત્વનું સ્વરૂપ : તેમાં જીવ અજીવના પરિણમનની સ્વતંત્રતા.
- [૭] પરમ કલ્યાણનું મૂળિયું સમ્યગ્દર્શન; તે પ્રગટવા માટેની ભૂમિકા.
- [૮] જ્ઞાયકસ્વભાવી શુદ્ધ જીવનો અનુભવ તે જ નવતત્ત્વના જ્ઞાનનું પ્રયોજન છે અને તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.
- [૯] ‘ભગવાન આત્માની પ્રસિદ્ધિ’.

[સર્વજ્ઞના નિર્ણયમાં સમ્યક્પુરુષાર્થ]

[આત્માર્થીનું પહેલું કર્તવ્ય-લેખાંક : ૧]

ભવભ્રમણના મૂળને છેદનારું ને મોક્ષસુખ આપનારું

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન કેમ પ્રગટે?

પ્રથમ ધર્મની શરૂઆત એટલે કે સમ્યગ્દર્શન કેમ થાય? તેની આવાત છે. આત્મામાં શરીરાદિ પરવસ્તુઓ તો નથી; ને અવસ્થામાં એક સમયપૂરતો વિકાર—સંસાર છે તે પણ આત્માના સ્વભાવમાં નથી. આખી ચૈતન્યવસ્તુને એક સમયના વિકારવાળી માનવી તે અધર્મ છે. આત્માનો સ્વભાવ તો એક સમયમાં બધું જાણે તેવા સામર્થ્યવાળો છે. આત્મા અનંત ગુણોથી પરિપૂર્ણ છે તેમાં વર્તમાન જ્ઞાનની અવસ્થાને અંતરમાં વાળીને કાયમી સ્વભાવ સાથે એકરૂપ કરવી ને પૂર્ણ ચૈતન્યદ્રવ્યને શ્રદ્ધામાં સ્વીકારવું, તેનું નામ ધર્મની શરૂઆત છે.

આવા પરિપૂર્ણ આત્માને ઓળખવા માટે કેવી માન્યતા છોડવી પડે?—બધી ઊંઘી માન્યતા છોડવી પડે. નિમિત્તથી, વિકારથી કે પરાશ્રયથી જેઓ ધર્મ માને—મનાવે એવા કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્રની માન્યતા તો સમ્યક્ત્વના જિજ્ઞાસુએ પહેલે ધડાકે જ છોડી દેવી જોઈએ અને વર્તમાન જ્ઞાનની અધૂરી દશાના આશ્રયે કલ્યાણ થાય—એ માન્યતા પણ છોડી દેવી જોઈએ. આત્મામાં નિમિત્ત વગેરે પરવસ્તુનો અભાવ છે, ક્ષણિક વિકારનો નિષેધ છે ને અધૂરી પર્યાય જેટલો પણ આત્મા નથી, અનંતગુણોથી પરિપૂર્ણ આત્મા છે, તેની શ્રદ્ધા કરવી તે જ પરમાર્થ સમ્યગ્દર્શન છે. આઠ વર્ષની રાજકુંવરીઓને પણ અંતરમાં આવું યથાર્થ ભાન થાય છે. માટે, ‘અમે તો ગામડામાં જન્મેલા, ઓછી બુદ્ધિવાળા અને અમારો ઘણો વખત તો વેપારધંધામાં ચાલ્યો ગયો, તો હવે અમને આવો આત્મા કેમ સમજાય?’—એમ ન માની બેસવું. બધા સમજી શકે તેવો આત્મા છે. દરેક આત્મામાં પૂરું જ્ઞાનસામર્થ્ય ભર્યું છે. પણ અંતરમાં નજર વાળવી જોઈએ. અંતરમાં નજર કરતાં ન્યાલ કરી દે એવી વસ્તુ છે, નજર કરતાં

ન્યાલ થઈ જવાય એવો ભગવાન આત્મા ચૈતન્યનો ભંડાર છે.

કોઈ એમ માને કે અલ્પ ઉઘાડવાળી ક્ષયોપશમદશા તે ક્ષાયકભાવનું કારણ થાય, તો તે પણ પર્યાયબુદ્ધિ-વ્યવહારની મુખ્યતાવાળા-વ્યવહારમૂઠ છે. અખંડ પરિપૂર્ણ આત્માના આશ્રય વગર ક્ષાયકભાવ પ્રગટે નહીં. જે જિજ્ઞાસુને આવો પૂરો આત્મા માનવો હોય તેણે, નિમિત્તથી ને વિકારથી ધર્મ મનાવનારા કુદેવ-કુગુરુ વગેરેની લવથવ છોડવી, તેનો આદર છોડવો, તેની પ્રશંસા છોડવી. તેમ જ પોતાની પર્યાયમાં સાચા દેવ-ગુરુની પ્રશંસા વગેરેનો જે શુભભાવ થાય તે શુભરાગમાં પણ સંતોષ ન માની લેવો, તે રાગને ધર્મનું કારણ ન માનવું; અને જ્ઞાનના વર્તમાન પરાશ્રિત ઉઘાડની પ્રશંસા કે અહંકાર પણ છોડવો. જો વર્તમાન અલ્પ ઉઘાડને જ આખું સ્વરૂપ માને તો તેની પ્રશંસા તેમ જ અહંકાર થયા વિના રહે નહિ, પણ જે જીવ પરિપૂર્ણ અખંડ ચૈતન્યતત્ત્વને માને તે જીવ અલ્પ ઉઘાડને પોતાનું પૂરું સ્વરૂપ ન માને એટલે તેને તેનો અહંકાર કે પ્રશંસા ન થાય; તેથી તે વર્તમાન પર્યાયને અભેદ પરિપૂર્ણ સ્વભાવની સન્મુખ કરીને તેની પ્રતીતિ કરે; તે જ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે, એ જ પ્રથમ અપૂર્વ ધર્મ છે.

વર્તમાન જ્ઞાનના વિકાસ જેટલો જ પોતાને માનીને ન અટકતાં, વર્તમાન જ્ઞાનને અંતરસ્વભાવમાં વાળતાં અપૂર્ણતા કે પર્યાયની મુખ્યતા દેખાતી નથી એટલે આત્મા પરિપૂર્ણ જ પ્રતીતમાં આવે છે. આ રીતે શુદ્ધનય વડે પરિપૂર્ણ આત્માને પ્રતીતમાં લેવો તે ખરેખર સમ્યગ્દર્શન છે.

અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે, ‘આત્મા જ્ઞાનમાત્ર છે, આત્મા જ્ઞાતાદેષ્ટા છે’—એમ માની લીધું તે સમ્યગ્દર્શન છે કે નહીં? તો કહે છે કે—એમ ઓઘીક માન્યતા ન ચાલે. સર્વજ્ઞદેવે જેવો આત્મા કહ્યો છે તેવો ઓળખીને, અંતરમાં રુચિ વાળીને દ્રવ્યસ્વભાવમાં પર્યાયની અભેદતા થાય ત્યારે આત્માને જ્ઞાતાદેષ્ટા માન્યો કહેવાય;—એ સિવાય ‘આત્માને જ્ઞાતાદેષ્ટા માની લીધો’ એમ કહે તેથી ખરેખર સમ્યગ્દર્શન થઈ જતું નથી. અંતરમાં પર્યાય વળીને તેનું વેદન—અનુભવન થવું જોઈએ.

અરે! જીવન બધું વિષયકષાયમાં વીતાવ્યું, શરીરની સેવામાં જીવન

ગાળ્યું, ને આત્માની દરકાર કર્યા વગર જીવનને ધૂળધાણી કરી નાંખ્યું.— છતાં જો વર્તમાન તે રુચિ ફેરવી નાંખે ને આત્માની રુચિ કરે તો આ સમજી શકાય છે ને અપૂર્વ કલ્યાણ થાય છે. આઠ—આઠ વર્ષની સમ્યગ્દષ્ટિ કુંવરીઓ પણ પોતાના પૂર્ણ આત્માને આમ માને છે કે, અહો! અમે તો ચૈતન્ય છીએ, અમારા આત્માને સિદ્ધ ભગવાનથી જરાય ઓછો માનવો અમને પાલવતો નથી, અમે અમારા આત્માને પરિપૂર્ણ જ સ્વીકારીએ છીએ. અંતરસ્વભાવના અવલોકન તરફ વળતાં આઠ વર્ષની બાલિકાને પણ આવું આત્મભાન થાય છે; માટે અમને આ ન સમજાય—એમ ન માનવું. બધા આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, ને પૂરેપૂરું સમજી શકે તેવી તાકાત દરેક આત્મામાં ભરી છે.

આત્માનો જેવો સ્વભાવ છે તેવો અનુભવ કર્યા વગર, માત્ર આત્મા જ્ઞાતાદેષ્ટા છે—એમ માની લેવાથી સમ્યગ્દર્શન નથી; શ્રી સર્વજ્ઞભગવાનની વાણીમાં જેવો આત્મા કહ્યો છે તેવો નિર્ણયમાં લઈને અનુભવ કરવો જોઈએ. શ્રી સર્વજ્ઞભગવાન એક સમયમાં ત્રણકાળ ત્રણલોકને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જાણે છે; એવા સર્વજ્ઞ ભગવાને કેવડો આત્મા કહ્યો છે? જેવા પોતે પૂર્ણ છે તેવડો જ આત્મા કહ્યો છે, તેનાથી અધૂરો કહ્યો નથી. સર્વજ્ઞદેવના જ્ઞાનમાં રાગરહિતપણે બધી ચીજો પ્રત્યક્ષ તિન્ન તિન્ન એક સાથે જણાય છે; એવા સર્વજ્ઞ ભગવાન આત્માનું સ્વરૂપ અધૂરું કે વિકારી બતાવે નહિ, પણ એકેક આત્મા પરિપૂર્ણ છે—એમ સર્વજ્ઞભગવાન બતાવે છે. આ રીતે, આત્માનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ બતાવનાર શ્રી સર્વજ્ઞદેવ કેવા હોય, તેના સાધક સંતોની દશા કેવી હોય ને તેમની વાણી કેવી હોય—એમ સાચા દેવ—ગુરુ—શાસ્ત્રની ઓળખાણ પહેલાં કરવી જોઈએ. સર્વજ્ઞ ભગવાન કહે છે કે હે ભાઈ, જો તારે ધર્મ કરવો હોય તો તારે તારા આત્માને અપૂર્ણ કે વિકારી માનવો પાલવશે નહિ. જો તું અપૂર્ણતાવાળો ને વિકારવાળો જ આત્માને માની લઈશ તો તારા આત્મામાંથી અપૂર્ણતા ને વિકાર ટળશે શી રીતે? આત્માને અપૂર્ણ માનવાથી અપૂર્ણતા ટળે નહિ પણ પૂર્ણ આત્માની શ્રદ્ધા કરવાથી અપૂર્ણતા ક્રમે ક્રમે ટળી જાય છે. દરેક આત્મા પ્રભુ છે, પૂર્ણ સામર્થ્યવાળા છે; અપૂર્ણતા અવસ્થામાં ભલે હો પણ સદા અપૂર્ણતા જ રહ્યા

કરે ને પૂર્ણતા પ્રગટી જ શકે નહિ એવો તેનો સ્વભાવ નથી. પર્યાયથી પણ પરિપૂર્ણ થવાનું દરેક આત્માનું સ્વરૂપ છે. એકેક આત્મા નિર્લેપ નિર્દોષ પરિપૂર્ણ પરમાત્મા છે—એવો ભગવાનની વાણીનો પોકાર છે. એવા પોતાના પૂર્ણ આત્માને ઓળખીને તેના અનુભવથી જ સમ્યગ્દર્શન થાય છે અને ત્યારે જ ધર્મની શરૂઆત થાય છે. એ સિવાય ધર્મની શરૂઆત થતી નથી.

શ્રી અરિહંત ભગવાન કહે છે કે—અહો! પૂર્ણ ચૈતન્યઘન સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ આપીને અંતરમુખ એકાગ્ર થતાં મેં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું છે; દરેક જીવને અંતરમાં ચૈતન્ય દરિયો છલોછલ છલકાઈ રહ્યો છે, તેની અંતરદૃષ્ટિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. આખો પરિપૂર્ણ ચૈતન્ય આત્મા છે તેનું ભાન કર્યા સિવાય વ્યવહારથી અર્થાત્ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાથી સાચું સમ્યક્ત્વ થતું નથી.

આ પોતાનું કરવા માટે વાત છે. પરનું તો કોઈ કરી શકતો નથી, અજ્ઞાની માત્ર અભિમાન કરીને રખડે છે. આત્માનું કલ્યાણ કેમ થાય તેની આ વાત છે, ભાઈ, તું તારું તો કર, તારું તો સુધાર. તારા હિત માટે તારા અંતરમુખ સ્વભાવમાં જો.....તારા પૂર્ણ સ્વરૂપને દૃષ્ટિમાં લે ભાઈ! આ દેહ તો ક્ષણમાં ધૂટી જશે. અવસ્થામાં અલ્પતા હોવા છતાં, આખા ચૈતન્યતત્ત્વનો સ્વીકાર કરનાર અને અલ્પતાનો નિષેધ કરનાર જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. અહો, આત્મતત્ત્વની આ વાત તો જગતને પહેલી સમજવા જેવી છે; બીજું તો ભલે આવડે કે ન આવડે પણ આ વાત તો જરૂર સમજવા જેવી છે. આ સમજ્યા વિના કલ્યાણ થવાનું નથી. આ સમજશે તો ભવથી નીવેડા આવશે.

સર્વજ્ઞ ભગવાનની વાણીમાં વસ્તુસ્વરૂપની પરિપૂર્ણતા જાહેર કરી છે. દરેક આત્મા પોતાના સ્વભાવથી પૂરો પરમેશ્વર છે, તેને કોઈ બીજાની મદદની અપેક્ષા નથી. તેમ જ દરેક જડ પરમાણુ પણ તેના સ્વભાવથી પરિપૂર્ણ-જડેશ્વર ભગવાન-છે. જડ અને ચેતન દરેક પદાર્થ સ્વતંત્ર અને પરિપૂર્ણ છે, કોઈ તત્ત્વ કોઈ બીજા તત્ત્વનો આશ્રય માંગતું નથી.—આમ

સમજીને પોતાના પરિપૂર્ણ આત્માની શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યક્ત્વ છે.

હવે બારમી ગાથા ઉપરના ચોથા કળશમાં શ્રી આચાર્યદેવ કહે છે કે :—

અતઃ શુદ્ધનયાયત્તં પ્રત્યજ્યોતિશ્ચકાસ્તિતત્ ।

નવતત્ત્વગતત્ત્વેપિ યદેકત્વં ન મુંચતિ ॥૭૧॥

અર્થ :—ત્યારબાદ શુદ્ધનયને આધીને જે ભિન્ન આત્મજ્યોતિ છે તે પ્રગટ થાય છે કે જે નવતત્ત્વમાં પ્રાપ્ત થવા છતાં પોતાના એકપણાને છોડતી નથી.

જે ભિન્ન આત્મજ્યોતિ હતી તે જ પ્રગટી છે. પર્યાયની દૃષ્ટિથી જોતાં નવતત્ત્વો દેખાય છે, પણ એકરૂપ ચૈતન્યજ્યોતિ—સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોતાં તેમાં નવતત્ત્વના ભંગ નથી, ને નવતત્ત્વના લક્ષે થતા રાગથી પણ તે જુદો છે. આવા શુદ્ધ આત્માને જોનારા જ્ઞાનને શુદ્ધનય કહે છે. ભગવાન! તું અંતરથી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને વસ્તુને ઓળખ તો ખરો! નવતત્ત્વની રાગમિશ્રિત શ્રદ્ધા તે પુણ્યબંધનું કારણ છે, ધર્મનું કારણ નથી. નવતત્ત્વની શ્રદ્ધાને વ્યવહારસમ્યક્ત્વ કહ્યું છે, તે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ શુભરાગ છે, તેને ખરેખર સમ્યક્ત્વ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. અહો, આચાર્યદેવ કહે છે કે એક અખંડ ચૈતન્યસ્વભાવની દૃષ્ટિ છોડીને માત્ર નવતત્ત્વના ભેદનો અનુભવ કરવો તે પણ મિથ્યાત્વ છે; તો પછી કુદેવાદિની શ્રદ્ધા કરે તેની વાત તો ક્યાં રહી? તેની તો વાત અહીં લીધી નથી.

અભેદસ્વભાવના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયા પછી ધર્મીને નવતત્ત્વ વગેરેના વિકલ્પ ઊઠવા છતાં તેની દૃષ્ટિ ભિન્ન એકાકાર આત્મજ્યોતિ ઉપર છે. નવતત્ત્વનું જ્ઞાન કરવા છતાં આત્મજ્યોતિ પોતાના એકપણાને છોડતી નથી એટલે કે ધર્મીની દૃષ્ટિ એકરૂપ આત્મજ્યોતિ ઉપરથી ખસતી નથી.

જે જીવ માત્ર નવતત્ત્વનો રાગસહિત વિચાર કરે છે, ને ભિન્ન એકરૂપ આત્માને અનુભવતો નથી તે તો મિથ્યાત્વી છે. નવતત્ત્વના ભેદમાં

રહેતાં એકરૂપ આત્મા સમજાતો નથી—અનુભવાતો નથી, પણ એકરૂપ અનુભવ કરતાં તેમાં નવતત્ત્વનું રાગરહિત જ્ઞાન સમાઈ જાય છે.

ઊંડે ઊંડે, આ વાત મને નહિ સમજાય એવી બુદ્ધિ રાખીને સાંભળે તો તેને સમજણનો યથાર્થ પ્રયત્ન ક્યાંથી ઊગે? હજી આ વાત હું અત્યારે સાંભળું છું પણ પૂર્ણ આત્માની મોટી વાત કાલે મને યાદ રહેશે કે નહિ?—એની પણ જેને શંકા થાય તો તે—‘અહો આ મારા આત્માની અપૂર્વ વાત છે, અંતર્મુહૂર્તમાં હું એકાગ્ર થઈને આનો અનુભવ પ્રગટ કરીશ—’ એવી હોંશ અને નિઃશંકતા ક્યાંથી લાવશે? અને તે નિઃશંકતા વગર તેનો પ્રયત્ન અંતરમુખ વલણમાં કેમ વળશે? હજી શું કહ્યું તે અંતરમાં પકડીને યાદ રહેવાની પણ જેને શંકા છે તેને અંતરમાં વળીને તેવો અનુભવ ક્યાંથી થાય? હું પરિપૂર્ણ, કેવળી ભગવાન જેવો છું, એક સમયમાં અનંત લોકલોકને જાણવાનું સામર્થ્ય મારામાં જ છે, એમાં અંદર એકાગ્ર થાઉં એટલી જ વાર છે,—એમ પોતાની તાકાતનો વિશ્વાસ કરવો જોઈએ.

નવતત્ત્વના ભેદની શ્રદ્ધા છોડીને, અખંડ ચૈતન્યસ્વભાવના આશ્રયે રાગરહિત શ્રદ્ધા કરવી તે પરમાર્થ—સમ્યક્ત્વ છે. અખંડ ચૈતન્યસ્વભાવના આશ્રયે નવતત્ત્વનું રાગરહિત જ્ઞાન થઈ જાય છે.

હવે, એ પ્રમાણે ભૂતાર્થથી એક આત્માને જાણવો તે સમ્યગ્દર્શન છે—એમ કહે છે :—

ભૂતાર્થથી જાણેલ જીવ, અજીવ વળી પુણ્ય, પાપ ને
આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ તે સમ્યક્ત્વ છે. ૧૩.

અહીં, નવતત્ત્વોને ભૂતાર્થનયથી જાણવા તેને સમ્યક્ત્વ કહ્યું, તેમાં ભૂતાર્થ કહેતાં નવતત્ત્વના ભેદનું લક્ષ્ય છોડીને અંતર ચૈતન્યસ્વભાવ તરફ વળવાનું આવ્યું. ભૂતાર્થ એકરૂપ સ્વભાવ તરફ વળીને નવતત્ત્વોનું રાગરહિત જ્ઞાન કરી લીધું—એટલે કે નવતત્ત્વોમાંથી એકરૂપ અભેદ આત્માને તારવીને શ્રદ્ધા કરી, તે ખરેખર સમ્યક્ત્વ છે.

એકલા નવતત્ત્વના લક્ષ્યે અટકીને નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા કરવી તે પણ હજી

સમ્યક્ત્વ નથી; હજી નવતત્ત્વ શું છે તેની પણ જેને ખબર નથી તેને તો વ્યવહારસમ્યક્ત્વ પણ નથી. વ્યવહારસમ્યક્ત્વ વગર તો સીધું નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ કોઈને થઈ જતું નથી. અને વ્યવહારસમ્યક્ત્વથી પણ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ થઈ જતું નથી. પહેલાં જીવ-અજીવાદિ નવતત્ત્વો શું છે તે સમજવું જોઈએ. હું જીવ છું, શરીરાદિ અજીવ છે તેનાથી હું ભિન્ન છું. નવતત્ત્વમાં પહેલું જીવતત્ત્વ છે. જીવ કોને કહેવો? શરીરાદિ જીવ નથી, રાગ પણ ખરેખર જીવ નથી અને અલ્પ જ્ઞાનદશા તે પણ જીવતત્ત્વનું ખરું સ્વરૂપ નથી. જીવ તો પરિપૂર્ણ ચૈતન્યમય અનંતગુણનો એકરૂપ પિંડ છે. હું પરિપૂર્ણ પરમાત્મા જેવો છું, રાગાદિરહિત ચૈતન્યસ્વરૂપ છું, નિમિત્તનો મારામાં અભાવ છે ને રાગાદિનો નિષેધ છે;—એ પ્રમાણે પહેલાં રાગસહિત વિચારથી જીવને માને છે, તેને પણ હજી સમ્યક્ત્વ નથી, તો પછી, પહેલા જે વ્યવહારથી-રાગમિશ્રિત વિચારથી એટલું પણ જાણતો નથી તે તો એક ચૈતન્યતત્ત્વનો અનુભવ કઈ રીતે કરશે? વસ્તુસ્વરૂપને સમજવા તથા સમજાવવા જતાં નવતત્ત્વના ભેદનો વિકલ્પ આવ્યા વગર રહેતો નથી. ભેદ પાડ્યા વગર સમજાવવું કઈ રીતે? પરંતુ તે ભેદના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન થતું નથી.

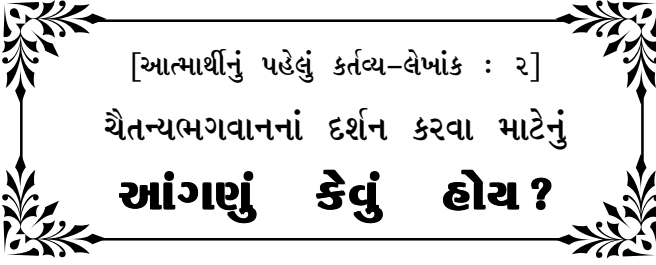
હું જીવ છું, શરીરાદિ પદાર્થો મારાથી ભિન્ન અજીવ તત્ત્વ છે; તે અજીવ વસ્તુ તેના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયવાળી છે, એટલે તેની પર્યાય તેના પોતાથી જ થાય છે, મારાથી થતી નથી. શરીરની ક્રિયા જીવને લીધે થતી નથી.—આમ જીવ અને અજીવ તત્ત્વો જુદાં છે. એ પ્રમાણે તે તત્ત્વોને જુદા જુદા માને ત્યારે તો જીવ-અજીવ વગેરે તત્ત્વોને વ્યવહારે માન્યાં કહેવાય. નવતત્ત્વોને નવપણે જુદા જુદા માનવા તેને વ્યવહારશ્રદ્ધા કહેવાય છે, પણ જીવ-અજીવ બધાને એકમેક માનવા અર્થાત્ જીવ-અજીવનું કરે—એમ માનવું તે તો વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ નથી. આત્મા શરીરની ક્રિયા કરી શકે છે એમ જે માને તેને તો જીવ-અજીવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ નથી. નવતત્ત્વોને નવતત્ત્વ તરીકે જુદા માનવા તે રાગસહિત શ્રદ્ધાને વ્યવહારસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે; ને નવતત્ત્વના વિકલ્પથી પાર થઈને અભેદ ચૈતન્યતત્ત્વની અંતરદૃષ્ટિ કરે તે પરમાર્થશ્રદ્ધા છે. આ અપૂર્વ વાત છે.

પ્રશ્ન :—પણ સાહેબ, આત્માની સમજણમાં બુદ્ધિ પરોવાતી નથી?

ઉત્તર :—જુઓ ભાઈ, બુદ્ધિ બીજામાં તો પરોવાય છે ને? તો બીજે ઠેકાણે બુદ્ધિ પરોવાય ને આત્મામાં બુદ્ધિ ન પરોવાય—એનું કાંઈ કારણ? સંસારના ભણતર ને વેપાર-ધંધા વગેરેમાં તો બુદ્ધિ પરોવે છે ને અંતરના ચૈતન્યને સમજવામાં બુદ્ધિને પરોવતો નથી, તો તેને તેમાં પોતાનું હિત ભાસ્યું નથી. ચૈતન્યતત્ત્વની સમજણમાં જ મારું હિત છે એમ જો ખરેખર ભાસે તો તેમાં પોતાની બુદ્ધિ લાગ્યા વગર રહે જ નહીં. અહો આમાં મારું કલ્યાણ છે, આમાં મારા પ્રયોજનની સિદ્ધિ છે—એમ તેને ચૈતન્યતત્ત્વનો મહિમા ભાસ્યો નથી. જો ચૈતન્યની રુચિ થાય તો તેમાં બુદ્ધિ લાગ્યા વગર રહે નહિ અને ન સમજાય એમ બને નહિ.

સમ્યગ્દર્શન!.....અહા, પોતાના જીવનનું જે મહાન કર્તવ્ય છે તેનું નામ સાંભળતાં પણ આત્માર્થીને રોમેરોમે કેવો હર્ષ જાગે છે!—ખરું જ છે, પોતાને પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુનું વર્ણન સાંભળીને કોને હર્ષ ન થાય? અને તેની અનુભૂતિની તો શી વાત!!

નિશ્ચય એટલે કે સાચું સમ્યક્ત્વ કોને કહેવું?—તે સમ્યક્ત્વ અનંતકાળથી સંસારમાં રખડનારા અનંત જીવોએ કદી એક સેકંડમાત્ર પણ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. તે સમ્યગ્દર્શન કેમ થાય તેનો ઉપાય અહીં કહેવાય છે. આત્માનો જેવો સ્વભાવ છે તેની સમજણ કરીને તેનું અંતરમાં ધોલન કરવું તે જ સમ્યગ્દર્શનનો ઉપાય છે. ને તે પ્રથમ ધર્મ છે.

શરીરાદિ પર ચીજ હું અને વિકાર તે જ હું—એમ માનીને જીવ પોતાના ધ્રુવ ચૈતન્યસ્વભાવને ચૂકી જાય છે, તેને ભગવાન મિથ્યાત્વ એટલે કે અધર્મ કહે છે. તે ઊંઘી માન્યતા ટાળીને ધ્રુવ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની પ્રતીતિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. તે સમ્યગ્દર્શન તો કાર્ય છે, તેનો ઉપાય શું? કે સ્વભાવ તરફની રુચિ કરીને તેનો અંતરવિચાર કરવો તે સમ્યગ્દર્શનનો ઉપાય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની રુચિ અને લક્ષ છે તે જ સમ્યગ્દર્શનનો નિશ્ચય ઉપાય છે.

શ્રી સર્વજ્ઞદેવ કહે છે કે અમે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છીએ, અંતરમુખ સ્વભાવનો વિશ્વાસ કરીને એકાગ્ર થતાં અમારી પૂર્ણ શુદ્ધ રાગરહિત કેવળજ્ઞાનદશા પ્રગટી છે. તું પણ અમારા જેવો આત્મા છે, ને તારામાં પણ અમારા જેટલું જ પરિપૂર્ણ સામર્થ્ય છે. અમારી અવસ્થામાંથી રાગાદિ ટળી ગયા છે કેમ કે તે અમારું સ્વરૂપ ન હતું, તો તારી અવસ્થામાં જે મિથ્યાત્વ રાગાદિ છે તે તારું સ્વરૂપ નથી, પણ વિકારરહિત ધ્રુવ ચૈતન્યસ્વરૂપ તું છો,—એ પ્રમાણે તારા પરમાર્થસ્વભાવનું અનુમાન કરીને તેની રુચિ કર, તે જ સમ્યગ્દર્શનનો ઉપાય છે. શરીર, મન, વાણી વગેરે તો જડ છે—અજીવ છે, તે આત્માથી જુદા છે—એમ દેખાય છે; અને ક્રોધાદિ વિકારી ભાવો પણ નવા નવા કરે તો થાય છે, ન કરે તો થતા નથી—એમ

અનુભવમાં આવે છે. પૂર્વે કામક્રોધાદિની તીવ્ર વિકારી વાસના થઈ હોય તેનો વર્તમાન જ્ઞાનમાં વિચાર કરતાં તેનું જ્ઞાન થાય છે પણ તે વિકારી વાસના વર્તમાન પ્રગટ થતી નથી, માટે તે વિકારી વાસના આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી પણ જ્ઞાન જ આત્માનું સ્વરૂપ છે.—એમ અનુમાન વડે આત્માના સ્વભાવને લક્ષમાં લઈને નક્કી કરવો તે સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે.

કોઈને તીવ્ર ક્રોધના આવેશમાં ખૂન કરવાની લાગણી થઈ આવી અને બે-પાંચ ખૂન કરી નાખ્યા, પછી જ્યારે તે લાગણી ઠરી ગઈ ત્યારે તેનો પશ્ચાત્તાપ કરે છે; તે વખતે, પૂર્વે ખૂન કરવામાં જે ક્રોધનો વેગ હતો તે વર્તમાનમાં આવતો નથી; કેમ કે તે ચૈતન્યનો સ્વભાવ નથી. આ તીવ્ર વિકારની મોટી વાત કરી, તે જ પ્રમાણે બીજા પણ પાપ કે પુણ્યના જે વિચાર આવે તે બીજી ક્ષણે ટળી જાય છે માટે તે મારું સ્વરૂપ નથી; વિકારનું જ્ઞાન કરનારો હું પોતે વિકાર વગરનો જ્ઞાનસ્વરૂપ છું.—એમ પહેલાં અનુમાન કરવું જોઈએ. તે અનુમાન પણ યથાર્થ છે, તેમાં ફેર પડે નહિ. એવું સ્વભાવનું અનુમાન કર્યું તે સમ્યગ્દર્શનનો ઉપાય છે.

અહો, અનંતકાળમાં ચૈતન્યનું શરણ કોણ છે તે જીવે કદી વિચાર્યું નથી. બહારમાં કોઈ પદાર્થ આત્માને શરણરૂપ નથી. શરીર પણ શરણરૂપ નથી. જેણે ચૈતન્યતત્ત્વનું અંતરશરણ ચૂકીને બહારમાં શરણ માન્યું તે મરતાં અશરણપણે મરે છે. ધ્રુવ ચૈતન્યસ્વરૂપને જાણ્યા વિના કોના શરણે શાંતિ રાખે? અરે ભાઈ! શું આવું જ સ્વરૂપ હશે? શું કોઈ શરણરૂપ ચીજ નહિ હોય? અંતરમાં ચૈતન્યતત્ત્વ શરણભૂત છે તેનું લક્ષ કર.

જેણે અપૂર્વ ધર્મ કરવો છે તે જીવ, કુદેવાદિની માન્યતા છોડીને પહેલાં તો આત્મસ્વભાવ જેવો છે તેવો જ્ઞાનમાં વિકલ્પસહિત નિર્ણય કરે છે, પછી અંતરસ્વભાવમાં વળીને નિર્વિકલ્પ અનુભવ પ્રગટતાં વિશેષ દેઢ નિર્ણય થઈને સમ્યક્પ્રતીતિ પ્રગટે છે. આમાં અંતરમાં આત્માના વિચારની જે ક્રિયા છે તેનું માહાત્મ્ય અજ્ઞાનીને આવતું નથી. પહેલાં નવતત્ત્વના રાગમિશ્રિત વિચાર વગર સીધું એક આત્માના અનુભવમાં આવી શકાતું નથી, તેમ જ એક અભેદ આત્માના અનુભવમાં તે નવતત્ત્વના વિકલ્પો

મદદરૂપ નથી, વર્તમાન જ્ઞાનની દશા અખંડ ચૈતન્ય તરફ વળીને તેના જ્ઞાનપૂર્વક આત્મસ્વભાવની નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા થવી તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે; એવું સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાના જિજ્ઞાસુને નવતત્ત્વનું જ્ઞાન કેવું હોવું જોઈએ તેની વાત કરે છે.

હું જીવ છું, શરીર વગેરે અજીવ છે; દયા, દાન, વ્રત વગેરે ભાવો પુણ્ય છે; પુણ્ય તે જીવ નથી, જીવ તે પુણ્ય નથી; અજીવથી જીવ જુદો છે.—એ પ્રમાણે નવ તત્ત્વો અભૂતાર્થનયથી છે, તેને જેમ છે તેમ જાણવા જોઈએ. આટલું જાણવું તે પણ હજી કાંઈ ધર્મ નથી; ધર્મ તો અંતરમાં ભેદનું લક્ષણ હોડીને એકરૂપ પરમાર્થ સ્વભાવના અનુભવથી થાય છે; પણ ત્યાર પહેલાં ઉપર પ્રમાણે નવ તત્ત્વના વિચારરૂપ શુભભાવની પ્રવૃત્તિ આવ્યા વિના રહેતી નથી.

અહો, જીવે કદી પોતાના આત્માની દરકાર કરી નથી. જેમ બળદ અને ગધેડા જિંદગી આખી ભાર ખેંચી ખેંચીને જીવન પૂરું કરે છે, તેમ ઘણા જીવો આ મનુષ્ય ભવ પામીને પણ વેપાર-ધંધામાં ને રસોઈ વગેરેમાં મજૂરી કરી કરીને જીવન ગાળે છે. પરનું કાંઈ કરી તો શકતો જ નથી, મફતનો પરનાં અભિમાન કરે છે, પણ આત્મા કોણ છે, શું તેનું સ્વરૂપ છે?—તે કદી અંતરમાં વિચારતો નથી. હું તો જીવતત્ત્વ ત્રિકાળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, ને શરીરાદિ અજીવતત્ત્વ છે. બંને તત્ત્વો ભિન્ન ભિન્ન છે. બહારમાં પૈસા વગેરે વસ્તુઓ લેવા-દેવાની કે રસોઈ કરવાની ક્રિયા જડની છે. તે હું કરી શકતો નથી. હું તો જાણનાર તત્ત્વ છું. જીવ અને અજીવ સદાય જુદાં છે.—એ પ્રકારે નવતત્ત્વના યથાર્થ વિચાર કરવા તે પણ હજી વ્યવહારસમ્યક્ત્વ છે; અને નવતત્ત્વના ભેદના વિકલ્પરહિત, એક ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની શ્રદ્ધા કરીને અનુભવ કરવો તે પરમાર્થ સમ્યગ્દર્શન છે શ્રેણીક રાજાને આવું સમ્યક્ત્વ હતું, તેના ફળમાં સંસારનો નાશ કરીને એક ભવે મુક્તિ પામશે. આવતી ચોવીશીમાં તેઓ પહેલા તીર્થંકર થશે. તેમને વ્રતાદિ ન હતા, પણ અહીં કહેવાય છે તેવું આત્માનું ભાન હતું—સમ્યગ્દર્શન હતું, તેથી તે એકાવતારી થયા.

તીર્થ એટલે તરવાનો ઉપાય; સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે તરવાનો ઉપાય છે; ને તેની પ્રવૃત્તિમાં નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા વગેરે નિમિત્તરૂપ છે. તે વ્યવહારશ્રદ્ધા કાંઈ મૂળસ્વરૂપ નથી;—તે પોતે તીર્થ કે મોક્ષમાર્ગ નથી; પણ તે વ્યવહારશ્રદ્ધા પરમાર્થમાં જતાં વચ્ચે આવ્યા વિના રહેતી નથી. કોઈ ઈશ્વર આ જગતના કર્તા છે અથવા બધું થઈને એક બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે—વગેરે કહેનારા કુતત્ત્વોની શ્રદ્ધાથી છૂટીને, શ્રી સર્વજ્ઞદેવે કહેલા નવતત્ત્વોને લક્ષમાં લેવા તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે, તેમાં હજી રાગપરિણામ છે. અને તે રાગરહિત થઈને સ્વસન્મુખપણે અભેદ આત્માની પ્રતીતિ કરવી તે પરમાર્થસમ્યગ્દર્શન છે, ને તે ધર્મ છે.

પ્રશ્ન :—એવી પ્રતીતિ મરવા ટાણે કરીએ તો?

ઉત્તર :—ભાઈ, અત્યારે જ આત્માના ભાન વગર તું ક્ષણે ક્ષણે ભાવમરણમાં મરી જ રહ્યો છે; માટે તે ભાવમરણથી બચવા આત્માના સ્વભાવની ઓળખાણ કર. શ્રીમદ્ રાજયંદ્રજી કહે છે કે—

“ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે કાં અહો! રાચી રહો?”

ભાઈ! હું પરનું કરું ને વિકારથી લાભ થાય—એમ માનીને, તે ઊંધી માન્યતાથી તારો આત્મા ક્ષણે ક્ષણે ભયંકર ભાવમરણમાં મરી રહ્યો છે. તે ભાવમરણથી બચીને જો તારે આત્માનું જીવન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની પ્રતીતિ કર. એ ચૈતન્યની પ્રતીતિ વગર ચૈતન્યજીવન જીવાતું નથી ને ભાવમરણથી બચાતું નથી.

વ્યવહારસમ્યક્ત્વમાં તો ભેદથી નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા છે, ને અભેદ પરમાર્થસમ્યક્ત્વમાં તો એકરૂપ અભેદ આત્માની જ પ્રસિદ્ધિ છે; ‘આત્મખ્યાતિ’ તે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વનું લક્ષણ છે.

હે ભાઈ, તારે ભગવાન પાસે આવવું છે કે નહિ? તારે ચૈતન્યભગવાનના સાક્ષાત્ દર્શન કરવાં છે? તો તારે પ્રથમ વ્યવહારશ્રદ્ધા ચોખ્ખી કરવી પડશે. ચૈતન્યભગવાનનાં દર્શન કરવામાં પહેલાં દ્વારપાળ તરીકે વ્યવહારશ્રદ્ધા આવે છે. પરંતુ જો તે દ્વારપાળની પાસે જ રોકાઈ

જઈશ તો તને ચૈતન્યભગવાનનાં દર્શન નહિ થાય. પ્રથમ નવતત્ત્વને બરાબર જાણીને, એક અભેદ આત્માના સ્વભાવ તરફ અંતરવલણ કરીને પ્રતીતિ કરતાં ચૈતન્યપ્રભુનાં દર્શન થાય છે, તે સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શન વડે એ ચૈતન્યભગવાનનાં દર્શન કરતાં તારા ભવનો અંત આવી જશે. એ ચૈતન્યભગવાનનાં દર્શન વગર ભવનો અંત આવશે નહીં.

નવતત્ત્વના જ્ઞાનમાં પણ જે ગોટા વાળે છે તે તો હજી ચૈતન્યભગવાનનાં આંગણે પણ નથી આવ્યા; તેને ચૈતન્યભગવાનના દર્શન થાય નહિ. પહેલાં રાગમિશ્રિત વિચારથી જીવ-અજીવને ભિન્ન ભિન્ન માનવા તે ચૈતન્યભગવાનનું આંગણું છે, અને અભેદસ્વરૂપની રાગરહિત અનુભવસહિત પ્રતીતિ કરવી તે ચૈતન્યભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન છે,—તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે.

નવતત્ત્વમાં ત્રીજું પુણ્યતત્ત્વ છે; તે પુણ્યતત્ત્વ જીવને શરણભૂત નથી. જીવતત્ત્વ નિત્ય ધ્રુવરૂપ છે ને પુણ્યતત્ત્વ ક્ષણિક વિકાર છે; પુણ્યના આધારે જીવતત્ત્વ નથી. જીવતત્ત્વ અને પુણ્યતત્ત્વ જુદા જુદા છે. ત્રિકાળી જીવતત્ત્વ તે પુણ્યનું કારણ નથી. જો ત્રિકાળી તત્ત્વ પુણ્યનું કારણ હોય તો પુણ્ય કદી ટળે નહિ. પુણ્યતત્ત્વ પોતે જીવ નથી ને જીવતત્ત્વ તે પુણ્ય નથી, એમ બંને તત્ત્વનું ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ.

ચૈતન્યદેવનું સમ્યક્દર્શન કરવા માટે પહેલાં દરવાજા તરીકે—નિમિત્ત તરીકે—વ્યવહાર તરીકે નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા હોય છે; છતાં પરમાર્થસમ્યગ્દર્શન તો એક અભેદતત્ત્વની શ્રદ્ધાથી જ છે. વ્યવહારશ્રદ્ધા તે બારદાન સમાન છે, મૂળ વસ્તુ અંતરમાં જુદી છે.

પુણ્યભાવ તે ત્રિકાળી આત્મા નથી. પુણ્યભાવથી આત્મા પ્રગટે એમ માનો તો જીવ અને પુણ્યતત્ત્વ જુદાં રહેતા નથી. અને ત્રિકાળી જીવતત્ત્વને પુણ્યનું કારણ માનો તો પણ જીવ અને પુણ્યતત્ત્વ જુદાં રહેતાં નથી. દયા, પૂજા, ભક્તિ, દાન, તીર્થયાત્રા, બ્રહ્મચર્ય વગેરે શુભપરિણામ છે તે પુણ્યતત્ત્વ છે. તે જો આત્મા હોય તો, આત્માથી તેની ભિન્નતા નક્કી થઈ શકે નહિ, અને નવતત્ત્વ પણ ન રહે. જીવમાં જીવ છે ને પુણ્યમાં પુણ્ય

છે, જીવમાં પુણ્ય નથી, પુણ્યમાં જીવ નથી,—એમ દરેક તત્ત્વનું પોતાનું ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણ છે. એવા નવતત્ત્વોને નક્કી કરવા તે તો વ્યવહારસમ્યક્ત્વ છે.

પુણ્યતત્ત્વ તે આત્મા નથી, તેમ પુણ્યતત્ત્વ તે પાપ પણ નથી. દયા, દાન, પૂજા, ભક્તિ વગેરેના ભાવો તે પુણ્યતત્ત્વ છે, તે કાંઈ પાપ નથી. છતાં તે દયા, પૂજાદિના ભાવને પાપ મનાવે તો તેને પણ નવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધા નથી. અંતરૂસ્વભાવને નક્કી કરવા જતાં વચ્ચે નવતત્ત્વની શ્રદ્ધાનો વિકલ્પ આવ્યા વિના રહેતો નથી.

‘ધર્મથી ધન મળે ને ધનથી ધર્મ થાય’ એમ અજ્ઞાનીઓ માને—મનાવે છે, તેઓને જીવ—અજીવ તત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી. ધર્મનો સંબંધ ધન સાથે નથી પણ ચૈતન્ય સાથે છે. ધન તો અજીવતત્ત્વ છે, શું તે અજીવથી જીવને ધર્મ થાય? ધનથી ધર્મ તો થતો નથી, અને ધનથી પુણ્ય પણ થતું નથી. ધન તે જડતત્ત્વ છે ને પુણ્ય તો જીવનો મંદકષાયભાવ છે; તે બંને ભિન્ન છે. આમ હોવા છતાં જે પૈસાથી ધર્મ માને કે પૈસાથી પુણ્ય અથવા પાપ માને તેને વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ સાચી નથી. શ્રી આચાર્યદેવ તો આત્માની પરમાર્થશ્રદ્ધા કરાવવા માંગે છે. હજી નવતત્ત્વને જેમ છે તેમ વિકલ્પથી માને પણ નવભેદરહિત એક પરમાર્થ આત્માને શ્રદ્ધાનો વિષય ન બનાવે ત્યાં સુધી સમ્યક્ત્વ થતું નથી.

જિનમંદિરમાં ભગવાન પાસે હાથ જોડાય, શરીર નમે કે ભાષા બોલાય તે જડની ક્રિયા છે, તે જડની ક્રિયાને લીધે પુણ્ય નથી ને પુણ્યથી ધર્મ નથી. શુભભાવથી પુણ્ય છે ને અંતરમાં પરમાર્થસ્વભાવની શ્રદ્ધા—જ્ઞાન—ચારિત્રથી ધર્મ છે. જૈન કહેવરાવે ને સાધુ વગેરે નામ ધરાવે પણ હજી નવતત્ત્વના ભાવની તો ખબર ન હોય, તેને ખરેખર જૈન કહેવાય નહીં.

પુણ્ય અને પાપ તે વર્તમાન અટકતી ક્ષણિક વિકારી દશા છે, ને જીવ તો ત્રિકાળી તત્ત્વ છે. જડથી પુણ્ય—પાપ નથી તેમ જ ત્રિકાળી જીવતત્ત્વ પણ પુણ્ય—પાપનું કારણ નથી. જો ત્રિકાળી જીવતત્ત્વમાં પુણ્ય

—પાપ હોય તો તે કદી ટળી શકે નહિ. એ રીતે જીવતત્ત્વમાં પુણ્ય નથી તેમ જ અજીવતત્ત્વમાં પણ પુણ્ય નથી. પુણ્ય તે સ્વતંત્ર ક્ષણિક વિકારી દશા છે.—આ બધો શુદ્ધનયનો વિષય નથી પણ અભૂતાર્થનયનો વિષય છે. આવી નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા તે વ્યવહારસમ્યક્ત્વ છે. હજી તો ધર્મના આંગણે આવતાં વ્યવહારશ્રદ્ધામાં પણ આટલી કબૂલાત આવી જાય છે. પછી એક શુદ્ધ આત્માની સન્મુખ થઈને અનુભવ કરતાં સમ્યક્પ્રતીતરૂપ ધર્મ પ્રગટે છે.

ચોથું પાપતત્ત્વ છે; જગત તો પર જીવ મરે તેથી, કે શરીરાદિ જડની ક્રિયાથી પાપ માને છે, પણ ખરેખર તે પાપ નથી, પણ જીવનો કલુષિતભાવ તે જ પાપ છે. અજીવમાં પાપભાવ નથી, પાપભાવ તો જીવની ક્ષણિક વિકારી અવસ્થા છે. જીવની અવસ્થાને છોડીને ક્યાંય બહારમાં તે પાપ રહેતું નથી. પુણ્ય, પાપ વગેરે તત્ત્વો ક્ષણિક અવસ્થામાં છે, એટલે આ નવતત્ત્વો વર્તમાન અવસ્થાદેષ્ટિથી જોતાં વિદ્યમાન છે, તેને જાણવા જોઈએ. કુદેવાદિને માનતો હોય ને કુવ્યવહારમાં ભટકતો હોય તેનાથી છૂટવા માટે અને સાચા વ્યવહારમાં આવવા માટે આ નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા કામની છે, પણ નવતત્ત્વો તો ભેદદેષ્ટિથી છે તેથી તેના લક્ષે પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ થતું નથી. અભેદદેષ્ટિમાં તો એકલો ભૂતાર્થ આત્મા જ છે, તેની પ્રતીતિ તે પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ છે. જેને એવું સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવા ચૈતન્યના અંતરમાં વળવું છે તેણે પહેલાં આવી નવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધારૂપ આંગણે આવવું પડશે.

જોણે પુણ્યથી પૈસા મળે એમ ખરેખર માન્યું તેણે પુણ્યને અને અજીવને એક માન્યા તથા પૈસાથી ધર્મ થાય એમ માન્યું તેણે પૈસાને એટલે કે અજીવને, અને ધર્મને એટલે કે સંવરતત્ત્વને, એક માન્યા. વળી પુણ્યથી ધર્મ માને તો તેણે પણ પુણ્ય અને સંવરતત્ત્વને એક માન્યા—તે બધી મિથ્યા માન્યતા છે. જેને નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા પણ બરાબર નથી તેનું તો આંગણું પણ ચોખ્ખું નથી, ને તેને ચૈતન્યના ઘરમાં પ્રવેશ થતો નથી—એટલે કે સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. માટે નવતત્ત્વોને જેમ છે તેમ માનવા જોઈએ. એ ચૈતન્યભગવાનના દર્શન કરવા માટેનું આંગણું છે.

આત્માર્થીનું પહેલું કર્તવ્ય—લેખાંક : ૭

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનો માર્ગ

‘અરે! હું કોણ છું? ને મારું સ્વરૂપ શું છે? ક્યા કારણે મને આ સંસારભ્રમણ છે ને ક્યા કારણો વડે તે ભ્રમણ મટે?—આવી યથાર્થ વિચારદશા પણ જીવને જાગી નથી. —એવી વિચારદશા જાગે, નિર્ણય કરે ને પછી આત્મસ્વભાવ તરફ વળીને પ્રતીત કરે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે ને ભવભ્રમણ ટળે.

જેને આત્માનું કલ્યાણ કરવું હોય—સુખી થવું હોય—ધર્મ કરવો હોય અથવા તો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું હોય તેણે શું કરવું તે વાત ચાલે છે.

પહેલાં તો જીવાદિ નવતત્ત્વોને જુદાં જુદાં જેમ છે તેમ જાણવા જોઈએ. તે નવતત્ત્વના વિચારરૂપ ભાવ અખંડ ચૈતન્યવસ્તુમાં જવામાં નિમિત્ત થાય છે. જેમ બારણા દ્વારા ઘરની અંદર અવાય પણ બારણું સાથે ઉપાડીને અંદર ન અવાય; તેમ અંતરના ચૈતન્યઘરમાં આવવા માટે નવતત્ત્વના વિચાર કરવા તે બારણું છે—નિમિત્ત છે, પણ તે નવતત્ત્વના વિચારના શુભરાગથી કાંઈ અભેદસ્વભાવમાં પહોંચાતું નથી. તેમ જ પહેલાં નવતત્ત્વના જ્ઞાનરૂપ આંગણે આવ્યા વગર પણ અભેદમાં જવાતું નથી.

અહો, અનંતકાળે આવો મનુષ્યદેહ મળ્યો; તેમાં વિચાર કરવો જોઈએ કે મારું કલ્યાણ કેમ થાય? અનંતકાળમાં કલ્યાણ ન થયું ને નિગોદાદિ અનંત ભવોમાં રખડ્યો; હવે આ અનંતકાળે મોંઘો મનુષ્યભવ પામીને આત્માનું કલ્યાણ કેમ થાય? તેની આ વાત છે.

જેમ રાજાને મળવા જતાં પહેલાં વચ્ચે દ્વારપાળ આવે છે, તેમ આ ચૈતન્યમહારાજાની પ્રતીત અને અનુભવ કરવા જતાં વચ્ચે નવતત્ત્વની શ્રદ્ધારૂપ દ્વારપાળ આવે છે; ને નવતત્ત્વનું વર્ણન ચાલે છે, તેમાં જીવ, અજીવ, પુણ્ય ને પાપ એ ચાર તત્ત્વોનું વર્ણન થઈ ગયું છે.

સમ્યગ્દર્શન કેમ પમાય તેની આ રીત કહેવાય છે. આ સમ્યગ્દર્શનનો ઉપાય છે. આત્મા દેહ વગેરે પર વસ્તુઓથી ભિન્ન ચૈતન્યવસ્તુ છે, તેને તેવો માનવો તે સમ્યક્શ્રદ્ધાનો માર્ગ છે. જેમ કોઈ માણસ પાસે કરોડ રૂ. ની મૂડી હોય તેને કરોડ રૂ. ની મૂડીવાળો માને તો તેને સાચો માન્યો કહેવાય, પણ કરોડ રૂ. ની મૂડીવાળાને હજાર રૂ. ની મૂડીવાળો જ માને તો તે માણસસંબંધી માન્યતા સાચી ન કહેવાય. કરોડ રૂ. ની મૂડીનું જ્ઞાન કર્યા પછી કરોડ રૂ. ની મૂડી પોતાને કેમ થાય તે વાત તો જુદી છે. તેમ આત્મા અનંત ગુણનો સ્વામી, સિદ્ધ ભગવાન જેવો છે; તેને તેવા પૂરા સ્વરૂપે પહેલાં વિચારમાં લેવો તે વ્યવહારે જીવતત્ત્વની સાચી માન્યતા છે, તેમાં હજી વિકલ્પ છે. ચૈતન્યતત્ત્વની નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા કરવા પહેલાં તેવો વિકલ્પ આવે છે. વિકલ્પથી પણ સ્વીકાર તો આખાનો જ છે. આત્માને સિદ્ધસમાન પૂરો ન માને ને ક્ષણિક વિકારવાળો જ માને તેને તો જીવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ થતી નથી. વિકલ્પથી મન દ્વારા પણ પરિપૂર્ણ જીવતત્ત્વને જે ન જાણે તેને વિકલ્પ તોડીને તેના અનુભવરૂપ પરમાર્થશ્રદ્ધા તો ક્યાંથી થાય? નવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધા તે પુણ્ય છે, તે પણ ધર્મ નથી, તો પછી બહારની ક્રિયામાં તો ધર્મ હોય જ શેનો? અરે, અંદરના અલૌકિક સ્વાનુભવનો માર્ગ લક્ષમાં તો લ્યો.

જેમ માખી બળખો ખાવા જતાં તેની ચીકાસમાં ચોંટી જાય છે, તેમ અજ્ઞાની જીવ અનાદિથી ચૈતન્યને ચૂકીને ઈન્દ્રિયવિષયોની રુચિ કરીને તેમાં ચોંટી જાય છે, પણ કંઈક નિવૃત્તિ લઈને, ‘અરે! હું કોણ છું? આ સંસારભ્રમણ કેમ ટળે?’—એ પ્રકારે જીવાદિ તત્ત્વોનો વિચાર કરતો નથી. હજી નવતત્ત્વના વિચારમાં પણ રાગના પ્રકાર પડે છે; કેમ કે

નવે તત્ત્વનો વિકલ્પ એક સાથે હોતો નથી પણ ક્રમે ક્રમે હોય છે, તેથી તેમાં રાગમિશ્રિત વિચાર છે. પહેલાં રાગમિશ્રિત વિચારથી નવતત્ત્વનો નિર્ણય કરવો તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે; તે હજી ખરેખર ધર્મ નથી પણ ધર્મનું આંગણું છે. અને નવતત્ત્વના વિકલ્પરહિત થઈને એક અભેદ આત્માને શ્રદ્ધામાં લેવો તે નિશ્ચયશ્રદ્ધા છે, તે જ પ્રથમ ધર્મ છે.

જેમ ચોપડાનું નામું તપાસે તો મૂડીની ખબર પડે તેમ સત્સમાગમે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, શ્રવણ-મનન કરે તો જીવ શું-અજીવ શું-એની ખબર પડે.

કોઈ કહે કે-‘અમારે જીવતાં તો ઘરબાર, વેપારધંધો વગેરે ઘણાં કામ હોય એટલે જીવતાં બધાથી જુદા આત્માની શ્રદ્ધા ન થાય પણ મરવા ટાણે કંઈક કરશું!’ તો એમ કહેનારને તત્ત્વની રુચિ નથી, આત્મા સમજવાની દરકાર નથી. અરે ભાઈ! અત્યારે જ શરીર, પૈસા વગેરે બધા પદાર્થોથી આત્મા જુદો જ છે, પરનું કાંઈ કરી શકતો નથી, છતાં હું કરું—એમ માને છે તે અજ્ઞાન છે. હજી પરથી ભિન્ન આત્માની વાત અત્યારે સમજતો નથી ને સમજવાની રુચિ પણ કરતો નથી, તો મરવા ટાણે ક્યાંથી લાવીશ?

હું જીવ છું, ને શરીરાદિ પદાર્થો મારાથી ભિન્ન અજીવ છે; તે શરીરાદિનાં કામ આત્મા કરતો નથી.—આટલી વાત પણ જેને બેસતી નથી તેને જીવ-અજીવ તત્ત્વના જુદાપણાનું પણ ભાન નથી.

પ્રશ્ન :—પણ વ્યવહારથી તો આત્મા પૈસા વગેરે મેળવી શકે ને?

ઉત્તર :—એમ નથી; પૈસા જડ છે, તે જડની આવવા-જવાની અવસ્થા તેને કારણે થાય છે. આત્મા વ્યવહારથી પણ તેને મેળવી શકતો નથી. આત્મા તેને મેળવી શકે એમ માનવું તે તો વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ નથી. ‘આણે પૈસા મેળવ્યા, આણે આમ કર્યું ને આ મેળવ્યું’ એમ બોલાય છે પણ તે કાંઈ વસ્તુસ્વરૂપ નથી. નવતત્ત્વ વિચારે તો

વસ્તુસ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવે, ને ઘણી ભ્રમણા ભાંગી જાય.

ત્રિલોકનાથ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા દિવ્યધ્વનિમાં ફરમાવે છે કે હે જીવ! તું ધીરો થા, જરાક શાંત થા. તારે આત્માનું કલ્યાણ કરવું હોય—ધર્મ કરવો હોય—તો અમે કહીએ છીએ તે પ્રમાણે જીવ-અજીવને જુદા સમજ. અભેદ ચૈતન્યસ્વભાવની નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા કરવા માટે, પ્રથમ રાગમિશ્રિત વિચારથી જીવ-અજીવને જુદા જાણવા તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે.

જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વો મૂળદ્રવ્ય છે, તે ત્રિકાળી છે; અને બાકીનાં સાતે તત્ત્વો તે ક્ષણિક અવસ્થારૂપ છે. અવસ્થામાં જે ક્ષણિક પુણ્ય-પાપ થાય છે તે જીવના ત્રિકાળી સ્વભાવમાંથી આવ્યા નથી તેમ જ જડની ક્રિયાથી પણ થયા નથી. જીવદ્રવ્યમાંથી પુણ્ય આવ્યા—એમ માને તો જીવ અને પુણ્યતત્ત્વ જુદાં રહેતાં નથી; ને જડની ક્રિયાથી પુણ્ય માને તોપણ અજીવ અને પુણ્યતત્ત્વ જુદાં રહેતાં નથી. પુણ્ય તો ક્ષણિક અવસ્થાથી થાય છે.—આમ નવતત્ત્વને જાણ્યા વિના વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ સરખી થાય નહીં.

ત્રિકાળી જીવદ્રવ્યના લક્ષે પુણ્ય-પાપ ઉત્પન્ન થતાં નથી, ને પર ચીજો છે તેને લીધે પણ પુણ્ય-પાપ થતાં નથી; પણ જીવની એક સમયપૂરતી અવસ્થામાં અરૂપી વિકારી શુભાશુભ પરિણામ થાય છે તે પુણ્ય-પાપ છે.

હવે **પાંચમું આસ્રવતત્ત્વ** છે : પહેલાં પુણ્ય-પાપ તત્ત્વને જુદાં ઓળખાવ્યાં, ને પછી આસ્રવતત્ત્વનું વર્ણન કરતાં પુણ્ય-પાપ બંનેને આસ્રવમાં નાંખી દીધાં. એટલે, પુણ્ય ઠીક ને પાપ અઠીક એમ જે પુણ્ય-પાપમાં તફાવત માને છે તેને આસ્રવતત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી. પુણ્ય અને પાપ બંને વિકાર છે, આસ્રવ છે. તે પુણ્ય-પાપ રહિત સિદ્ધસમાન સદા પદ મેરા—એમ વિચારે તેમાં વ્યવહારે નવતત્ત્વનો સ્વીકાર છે. જેમ કોઈ પાસેથી નાણાં લીધા હોય, પણ તે હજી ચૂકવ્યા ન હોય, ત્યાર પહેલાં તે નાણાં પૂરેપૂરા ચૂકવવાનું સ્વીકારે તો તે વ્યવહારમાં શાહુકાર

થયો ને જ્યારે નાણાં ચૂકવી આપે ત્યારે ખરો શાહુકાર થયો કહેવાય. તેમ ચૈતન્યદ્રવ્યની અખંડનિધિ સિદ્ધસમાન છે, અનંત ગુણનો ભંડાર છે, તેમાં એકાગ્ર થઈને તેનો અનુભવ કરવારૂપ નાણું ચૂકવતાં પહેલાં તેની વ્યવહારે શ્રદ્ધા કરવી તે વ્યવહારમાં શાહુકારી છે એટલે કે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે; ને પછી એક અખંડ ચૈતન્યદ્રવ્યની પ્રતીત કરીને તેનો અનુભવ કરવો તે પરમાર્થે શાહુકારી છે—પરમાર્થશ્રદ્ધા છે. એવા પરિપૂર્ણ આત્મસ્વભાવની શ્રદ્ધા કરવામાં કાંધા ન હોય—કમ ન હોય; પૂર્ણની શ્રદ્ધા પછી ચારિત્રમાં કમ પડે છે.

જેણે પુણ્ય અને પાપ બંને તત્ત્વોને વિકારી તરીકે સરખાં ન જાણ્યા, પણ પુણ્ય સારું ને પાપ ખરાબ—એવા ભેદ માન્યા તેણે આસ્રવતત્ત્વને જાણ્યું નથી. જેમ તળાવમાં નદીનાં પાણી બહારથી આવે છે અથવા કાણાંવાળી હોડીમાં પાણી બહારથી ભરાય છે, તેમ આત્મામાં આસ્રવભાવો કાંઈ બહારની ક્રિયામાંથી નથી આવતા, પણ પર્યાયદૈષ્ટિથી જીવની અવસ્થામાં આસ્રવભાવ તે ક્ષણે નવા ઉત્પન્ન થાય છે. આસ્રવ ત્રિકાળ જીવદ્રવ્યથી થતો નથી તેમ જ અજીવદ્રવ્યથી પણ થતો નથી. અહો, ઘણા લોકોને જ્યાં નવતત્ત્વની પણ બરાબર ખબર નથી ત્યાં અંતરસ્વભાવની દૈષ્ટિ ક્યાંથી થાય? તે જીવો તો આત્માના ભાન વગર જેવા જન્મ્યા તેવા જ કાગડા—કૂતરાની જેમ અવતાર પૂરો કરી, મરીને ચાલ્યા જાય છે, તેમણે જીવનમાં હિત માટે કાંઈ અપૂર્વ કર્યું નથી. બહારમાં કુદેવાદિની ઊંઘી માન્યતા છોડીને, સર્વજદેવે કહેલા નવતત્ત્વને બરાબર જાણે તે તો હજી ધર્મની વ્યવહારરીતમાં આવ્યો છે, હજી પરમાર્થધર્મની રીત તો તેનાથી જુદી છે.

છઠું સંવરતત્ત્વ છે : સંવર તે આત્માની નિર્મળ પર્યાય છે. શરીર સંકોચીને બેસી જવું તે કાંઈ સંવર નથી. ચૈતન્યમાં એકાગ્રતાથી સમ્યગ્દર્શન થાય તે પહેલો સંવર છે. કોઈ એમ માને કે પુણ્ય તે ક્ષયોપશમભાવ છે ને તેનાથી સંવર થાય છે,—તો તે માન્યતા જૂઠી છે. કર્મના ઉદયમાં જોડાતાં શુભવૃત્તિનું ઉત્થાન થાય તે પુણ્ય છે; તે પુણ્ય

ક્ષયોપશમભાવ નથી પણ ઉદયભાવ છે. પુણ્ય તે આસ્રવ છે, વૃત્તિનું ઉત્થાન છે, તેને જો ઉદયભાવ ન કહેવો તો કોને કહેવો? શું એકલા પાપને જ ઉદયભાવ કહેવો? પુણ્ય તેમ જ પાપ એ બંને ઉદયભાવ છે. તે ધર્મનું કારણ નથી. સંવર તો પુણ્ય-પાપ રહિત નિર્મળ ભાવ છે, તે ધર્મ છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં એકાગ્રતાથી જ સંવર થાય છે. આવો સંવરભાવ આત્મામાં પ્રગટ્યા પહેલાં તેની પ્રતીત કરવી તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે. જેને આવો સંવરભાવ પ્રગટ્યો હોય તે જ સાચા ગુરુ હોય, જેને એવો સંવરભાવ પ્રગટ્યો ન હોય તે સાચા ગુરુ ન કહેવાય. એટલે સંવરતત્ત્વની ઓળખાણમાં સાચા ગુરુની પ્રતીત પણ ભેગી આવી જાય છે. જેનામાં સંવરતત્ત્વ પ્રગટ્યું ન હોય એવા અજ્ઞાનીઓને જે ગુરુ તરીકે આદરે તે જીવને સંવરતત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી, ને ગુરુની પણ ઓળખાણ નથી.

અહો! એક સમયનો સંવર તે મુક્તિ આપે. એવા સંવરને બદલે જેઓ જડની ક્રિયામાં ને પુણ્યમાં સંવર મનાવે તે બધા કુદેવ-કુગુરુ છે. કુગુરુઓ તે સાચા ધર્મને લૂંટનારા બહારવટીયા છે, તેને ગુરુ તરીકે જે માને તે જીવ ધર્મના બહારવટીયાને પોષે છે; તેને ધર્મ હોઈ શકે નહીં. જેઓ પરથી કે પુણ્યથી સંવર ન મનાવે, પણ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રથી સંવર મનાવે, અને એવો સંવર જેના આત્મામાં પ્રગટ્યો હોય એવા ગુરુને જ ગુરુ તરીકે માને, ત્યારે તો ગુરુની ને સંવરતત્ત્વની શ્રદ્ધા થઈ કહેવાય છે. હજી આ તો બધું વ્યવહારશ્રદ્ધામાં આવી જાય છે.

અહો! જેઓ સમ્યક્ત્વના પિપાસુ હોય તેઓ અંતરમાં વિચાર કરીને આ જાતનો ખ્યાલ તો જ્ઞાનમાં કરો. એ આત્માની અંતરની ક્રિયા છે. એ સિવાય બહારની ક્રિયા આત્મા કરી શકતો નથી. પહેલાં અંતરમાં પરમાર્થસ્વભાવની સન્મુખ થઈને તેની શ્રદ્ધા કરવી તે પહેલો સંવર છે, ને પછી ચારિત્રદશા પ્રગટતાં વિશેષ સંવર થાય છે.

આત્મા પરનું કરી શકે કે પુણ્યથી સંવર-ધર્મ થાય-એમ જે માને

તેને વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ સાચી નથી; એવા જીવોને જે ગુરુ તરીકે માનીને આદરે તે જીવને તો આત્માના હિતની કાંઈ દરકાર નથી. મિથ્યાત્વનું સેવન એ સૌથી મોટું પાપ છે. શુદ્ધ ચૈતન્યની શ્રદ્ધા કરીને તેમાં સ્થિર થવું તે સંવર છે. જેમણે એવો સંવર પ્રગટ કર્યો હોય અને એવું જ સંવરનું સ્વરૂપ બતાવતા હોય તે જ સાચા ગુરુ છે. સંવરભાવ પ્રગટ્યા પહેલાં સંવરનું જ્ઞાન કરવું જોઈએ. આમ સમજે ત્યારે નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા થઈ કહેવાય. આ સિવાય જે પુણ્યથી ધર્મ મનાવનારા કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્રને માને તેને નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા પણ નથી; એટલે તેને તો વ્યવહારધર્મ પણ પ્રગટ્યો નથી, તેને આત્માનો પરમાર્થધર્મ હોતો નથી.

અહો, આ નવતત્ત્વની વાત સમજવી ખાસ જરૂરી છે. અંતરમાં નવતત્ત્વનો બરાબર ખ્યાલ કરે તો આત્મામાં ઉજાસ થઈ જાય, ને માર્ગ મોકળો થઈ જાય. પૂર્વના ઊંધા પ્રકારો સાથે આ વાતને મેળ ખાય તેમ નથી. પૂર્વની પક્કડ છોડીને, મધ્યસ્થ થઈને પાત્રતાથી વિચારે તો અંતરમાં આ વાત બેસે તેવી છે. આ વાત સમજ્યા વગર આત્માનું કલ્યાણ કે ધર્મ થતો નથી.

સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલાં નવતત્ત્વોને રાગમિશ્રિત વિચારથી માનવાની પણ જેનામાં ત્રેવડ નથી અને કુગુરુઓનાં કહેલાં તત્ત્વોને માને છે તેને અભેદ આત્મા તરફ વળીને પરમાર્થશ્રદ્ધા થઈ શકતી નથી. નવતત્ત્વના વિચાર કરતાં ભેદ પડે છે ને રાગ થાય છે, તેથી તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે; નવતત્ત્વોના વિચાર એક સમયમાં આવતા નથી કેમ કે તે તો અનેક છે, તેમાં એક તત્ત્વના વિકલ્પ વખતે બીજા તત્ત્વોનો વિકલ્પ હોતો નથી; એટલે નવતત્ત્વના લક્ષે ભેદ અને ક્રમ પડે છે પણ નિર્વિકલ્પદશા થતી નથી. ભૂતાર્થ આત્મામાં એકપણું છે, તે એક સમયમાં અખંડપણે પ્રતીતમાં આવે છે ને તેના લક્ષે જ નિર્વિકલ્પદશા થાય છે. પણ એવી નિર્વિકલ્પદશા માટે આત્મા તરફ વળતાં પહેલાં નવતત્ત્વના વિચાર આવ્યા વગર રહેતા નથી. નવતત્ત્વોના ક્રમવિચારમાં પણ જે આવ્યો નથી તેને તે ક્રમનો વિચાર છોડીને અક્રમરૂપ

આત્મસ્વભાવની એકતાની અનુભૂતિ થાય નહીં.

પ્રથમ નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા કરીને, તે નવના ભેદનો વિચાર છોડી અભેદ ચૈતન્યદ્રવ્યની પ્રતીત કરતાં સમ્યગ્દર્શનરૂપી સંવરધર્મ પ્રગટે છે. સંવરતત્ત્વની શ્રદ્ધામાં સાચા ગુરુ કેવા હોય તેની પણ શ્રદ્ધા આવી જાય છે. સંવરતત્ત્વને ધારણ કરનારા જ સાચા ગુરુ છે. જે પુણ્યને સંવરતત્ત્વ માને છે અથવા તો દેહની ક્રિયાને સંવરતત્ત્વ માને છે તે સાચા ગુરુ નથી. એ પ્રમાણે સંવર વગેરે તત્ત્વને અને સાચા ગુરુને ઓળખે ત્યારે તો વ્યવહારશ્રદ્ધા થાય, તે પુણ્યભાવ છે. અને તેનાથી વિરુદ્ધ કુદેવ-કુગુરુને માને અથવા પુણ્યને સંવર માને તેને તો મિથ્યાત્વના પોષણનો પાપભાવ છે તેને ધર્મ થતો નથી. રોટલા છૂટ્યા માટે મને ઉપવાસ કે સંવર થયો એમ જે માને તેને સંવરતત્ત્વની ખબર નથી. અને જેની એક તત્ત્વમાં ભૂલ હોય તેની નવેતત્ત્વોમાં ભૂલ હોય. સિદ્ધ પરમાત્મા જેવા પોતાના આત્મસ્વભાવની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં રાગરહિત ઠરવું તે સંવરધર્મ છે.-એવા સંવર વગેરે નવતત્ત્વની વિકલ્પસહિત શ્રદ્ધા તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે, ને નવતત્ત્વના વિકલ્પરહિત થઈને એક ભૂતાર્થસ્વભાવરૂપ આત્માની પ્રતીત અને અનુભવ કરવો તે ખરેખર સમ્યગ્દર્શન છે, તે જ પ્રથમ ધર્મ છે.-નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનો આ જ માર્ગ છે.

આત્માર્થીનું પહેલું કર્તવ્ય—લેખાંક : ૪

નવતત્ત્વનું જ્ઞાન તે સમ્યગ્દર્શનનો વ્યવહાર છે

જેને સમ્યક્ત્વની ને આત્મહિતની ખરી પિપાસા જાગી છે એવા જીવને સંસાર સંબંધી વિષયકષાયોનો તીવ્રરસ તો પહેલે ઘડાકે જ છૂટી ગયો છે. તે ઉપરાંત સમ્યક્ત્વ માટેના પ્રયત્નમાં અંતરના વ્યવહાર તરીકે તેને સર્વજ્ઞના કહેલા નવતત્ત્વની વિચારણા હોય છે.

જોણે આત્માની શાંતિ અને હિતરૂપ કર્તવ્ય કરવું હોય તેણે શું કરવું? તે વાત ચાલે છે. જીવ, અજીવ વગેરે નવતત્ત્વોને જેમ છે તેમ પ્રથમ માનવા જોઈએ; નવતત્ત્વને માન્યા વગર નવના વિકલ્પનો અભાવ થઈને એકરૂપ વસ્તુસ્વભાવની દૃષ્ટિ થાય નહીં, ને વસ્તુસ્વભાવની દૃષ્ટિ થયા વગર શાંતિ કે હિત થાય નહીં.

નવતત્ત્વો છે તે પર્યાયદૃષ્ટિથી છે, નવતત્ત્વોમાં અનેકતા છે, તે અનેકતાના આશ્રયે એક સ્વભાવની પ્રતીત થતી નથી; તેમ જ પર્યાયદૃષ્ટિમાં અનેકતા છે તેને જાણ્યા વગર પણ એકરૂપ સ્વભાવની વસ્તુદૃષ્ટિ થાય નહીં. નવતત્ત્વના વિકલ્પથી એક અભેદ આત્મસ્વભાવનાં શ્રદ્ધા જ્ઞાન થતાં નથી, પણ એક અભેદ આત્મસ્વભાવ તરફ વળીને તેનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરતાં તેમાં નવેતત્ત્વોનું રાગરહિત સમ્યગ્જ્ઞાન આવી જાય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ તિર્યચને નવતત્ત્વની ભાષા ભલે ન આવડે પણ તેના જ્ઞાનમાંથી નવતત્ત્વ સંબંધી વિપરીતતા દૂર થઈ ગઈ છે. પહેલાં રાગની મંદતા થઈને, જ્ઞાનના ક્ષયોપશમમાં નવ તત્ત્વો જેમ છે તેમ જાણવા જોઈએ, તેને જાણ્યા વિના ભેદનો નિષેધ કરીને અભેદનો અનુભવ પ્રગટે નહીં.

નવતત્ત્વોમાં જીવતત્ત્વ અને અજીવતત્ત્વ તો ત્રિકાળ છે, તે મૂળ દ્રવ્યો છે અને બાકીનાં સાત તત્ત્વો ક્ષણિક અવસ્થારૂપ છે. પુણ્ય અને પાપ તે ક્ષણિક અવસ્થામાં થાય છે, તે વિકારી અંશ છે. જીવમાં થતાં પુણ્ય-પાપ-આસ્રવ તેમ જ બંધ એ ચારે તત્ત્વો જીવની અવસ્થાનો સ્વતંત્ર વિકાર છે; તે ત્રિકાળી જીવના આશ્રયે નથી તેમ જ અજીવને લીધે પણ નથી. જો ત્રિકાળી જીવના આશ્રયે વિકાર થાય તો તો જીવતત્ત્વ અને પુણ્યાદિ તત્ત્વો જુદાં રહે નહિ, ને જો અજીવને લીધે વિકાર થાય તો અજીવતત્ત્વ અને પુણ્યાદિ તત્ત્વો જુદાં રહે નહિ.—એ રીતે નવતત્ત્વો ભિન્ન ભિન્ન નક્કી થાય નહીં. માટે નવતત્ત્વોને જેમ છે તેમ ભિન્ન ભિન્ન ઓળખવા જોઈએ.

ભગવાન આત્મા અનંત ચૈતન્યશક્તિનો પિંડ, ધ્રુવ છે, શરીરાદિ અજીવથી જુદો છે—એમ રાગસહિત વિચારથી નક્કી કરે તેને જીવતત્ત્વનો વ્યવહારનિર્ણય કહેવાય છે. આ જગતમાં એકલું જીવતત્ત્વ જ નથી, પરંતુ જીવ સિવાય બીજાં અજીવતત્ત્વો પણ છે. જીવમાં તે અજીવનો અભાવ છે, પણ અજીવપણે તો તે અજીવતત્ત્વો ભૂતાર્થ છે. તથા ચૈતન્યતત્ત્વનું લક્ષ યૂકીને અજીવના લક્ષે ક્ષણિક અવસ્થામાં પુણ્ય-પાપ-આસ્રવ ને બંધતત્ત્વ થાય છે. અજીવ કર્મને લીધે જીવને વિકાર થાય છે એમ જે માને તેણે અજીવને અને આસ્રવાદિ તત્ત્વોને એક માન્યાં, એટલે નવતત્ત્વોને સ્વતંત્ર ન જાણ્યા. એટલે તેને નવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ ન થઈ.

નવતત્ત્વોમાં પુણ્ય, પાપ ને આસ્રવ એ ત્રણ કારણ છે ને બંધ તેનું કાર્ય છે. કુદેવ અને કુગુરુ તે બંધતત્ત્વના નાયક છે. જેઓ પુણ્યથી ધર્મ મનાવે. આત્મા જડનું કરી શકે એમ મનાવે તે કુગુરુ છે, તેવા કુગુરુઓને પુણ્ય-પાપ-આસ્રવ ને બંધતત્ત્વ તરીકે સ્વીકારીને તેનો આદર છોડે તેણે જ નવતત્ત્વોને માન્યાં કહેવાય. કુગુરુઓ તે પુણ્ય-પાપ-આસ્રવ ને બંધતત્ત્વના કર્તા છે તેથી તેમને તે પુણ્ય-પાપ-આસ્રવ ને બંધતત્ત્વમાં જાણવા જોઈએ. વિકારમાં ધર્મ મનાવનારા કુગુરુઓને જે સાચા માને કે

તેનો આદર કરે તેણે આસ્રવ વગેરે તત્ત્વોને સંવર-નિર્જરાતત્ત્વમાં માની લીધા છે, તેણે નવતત્ત્વોને જાણ્યા નથી.

સમ્યગ્દર્શન તો એક ચૈતન્યતત્ત્વના અવલંબને જ થાય છે. શુદ્ધ ચૈતન્યદ્રવ્યની પ્રતીત કરીને તેના આશ્રયે એકાગ્રતાથી જ સંવર-નિર્જરા થાય છે; પુણ્ય તે ઉદયભાવ છે, તે ઉદયભાવથી સંવર-નિર્જરા થતાં નથી. છતાં પુણ્યને ક્ષયોપશમભાવ માને અને તેને સંવર-નિર્જરાનું કારણ માને તો તેમાં વિપરીત શ્રદ્ધા છે ને વિપરીત શ્રદ્ધા તે અનંત સંસારનું કારણ છે.

પ્રશ્ન :—એક જરાક ભૂલ કરી તેમાં આટલી મોટી સજા?

ઉત્તર :—ચૈતન્યભગવાનને વિકારથી લાભ માનવો તે જરાક ભૂલ નથી પણ મોટો ભયંકર ગુન્હો છે; તેમાં મોટા ભગવાનનો ને દેવ-ગુરુનો અનાદર છે. મિથ્યા માન્યતા વડે અનંતગુણના પિંડ ચૈતન્યને રેંસી નાંખીને વિકારથી લાભ માને છે તે મોટો ગુન્હેગાર છે; મિથ્યાત્વ જ મોટું પાપ છે. જેમ દરરોજના કરોડો રૂ.ની પેદાશવાળા મોટા રાજાનો એકનો એક કુંવર હોય ને સવારમાં રાજગાદીએ બેસવાની તૈયારી થઈ હોય, તે ટાણે કોઈ તેનું માથું કાપી નાંખે તો તે કેવો ગુન્હો છે? તેમ આ ચૈતન્યરાજા અનંતગુણની સંપદાનો ધણી છે, તેમાંથી નિર્મળદશા પ્રગટે તેવો તેનો સ્વભાવ છે; તે ચૈતન્યરાજાની નિર્મળાનંદ પ્રજા (પર્યાય) પ્રગટવાના કાળે, તેને વિકારથી લાભ માનીને નિર્મળ પ્રજાને (નિર્મળ પરિણતિને) ઊંધી માન્યતાથી રેંસી નાંખે છે, તે ચૈતન્યનો મોટો ગુનો છે; તે ચૈતન્યતત્ત્વના વિરોધના ફળમાં મહાદુઃખરૂપ નરક-નિગોદ દશા થાય છે. એવા દુઃખથી છૂટવાનો ઉપાય કેમ કરવો તેની રીત સંતો કરુણાપૂર્વક સમજાવે છે.

નવતત્ત્વમાં સાતમું નિર્જરાતત્ત્વ છે : અંતરમાં આત્મતત્ત્વના અવલંબને નિર્મળતા વધે, અશુદ્ધતા ટળે, ને કર્મ ઝરે તેનું નામ નિર્જરા છે. એ સિવાય દેહની ક્રિયામાં કે પુણ્યમાં ખરેખર નિર્જરા નથી. સંવરનિર્જરા તે ધર્મ છે, મોક્ષનું કારણ છે, તે આત્માના આશ્રયે જ પ્રગટે છે. આવા નિર્જરાતત્ત્વને ન જાણે ને પુણ્યથી નિર્જરા માને અથવા જડની

ક્રિયાથી કે રોટલા ન ખાવાથી નિર્જરા માને તેને તો વ્યવહારે પણ નવતત્ત્વની ખબર નથી; એને સાચી વિચારણા ઊગે નહિ. નિર્જરા તો શુદ્ધતા છે ને પુણ્ય તો અશુદ્ધતા છે; અશુદ્ધતા વડે શુદ્ધતા થાય નહીં. છતાં જે અશુદ્ધતા વડે શુદ્ધતા થવાનું (-પુણ્યથી નિર્જરા થવાનું) માને છે તેણે નિર્જરા વગેરે તત્ત્વોને જાણ્યા નથી. નવતત્ત્વના વિકલ્પરહિત ચૈતન્યદ્રવ્યના ભાનસહિત એકાગ્રતા વધતાં શુદ્ધતા વધે ને અશુદ્ધતા ટળે તથા કર્મો ઝરે તે નિર્જરા છે. જેને આવું નિર્જરાતત્ત્વ પ્રગટ્યું હોય તેને ગુરુ કહેવાય છે. સંવર નિર્જરા એ બંને આત્માની નિર્મળપર્યાયો છે, તે ધર્મ છે.

સંવર-નિર્જરા તે મોક્ષનું સાધન છે. એવા સંવર-નિર્જરાના ફળમાં જેમણે પૂર્ણ પરમાત્મદશા પ્રગટ કરી છે તે દેવ છે; અને તે સંવર-નિર્જરારૂપ સાધકદશા જેમને વર્તે છે તે ગુરુ છે; તથા તે સંવર-નિર્જરારૂપ નિર્મળભાવ પોતે ધર્મ છે. આ પ્રમાણે નવતત્ત્વની અને દેવ-ગુરુ-ધર્મની ઓળખાણ કરવી તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે. 'તપથી નિર્જરા થાય' એમ શાસ્ત્રમાં આવે છે ત્યાં લોકો આહાર છોડ્યો તે તપ અને તેનાથી નિર્જરા થઈ-એમ બાહ્યદૃષ્ટિથી માની લ્યે છે, તેઓને તપ શું અને નિર્જરા શું તેનું ભાન નથી. તપથી નિર્જરા થાય-એ વાત સાચી, પણ તે તપનું સ્વરૂપ શું?-બાહ્ય ક્રિયાથી નિર્જરાધર્મ થતો નથી, પણ અંતરમાં ચૈતન્યસ્વરૂપનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્ર થતાં સહેજે ઈચ્છાનો નિરોધ થઈ જાય છે તે તપ છે, ને તેનાથી નિર્જરા થાય છે. સમ્યક્પણે ચૈતન્યનું પ્રતપન તે તપ છે. જેને ચૈતન્યનું ભાન નથી તેને ખરો તપ હોતો નથી. જેઓ પુણ્યથી કે શરીરની ક્રિયાથી સંવર-નિર્જરા માને છે તેને તો, નવમી ત્રૈવેયક જનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને જેવી નવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધા અનંતવાર થાય છે તેવી વ્યવહારશ્રદ્ધાનું પણ ઠેકાણું નથી. જે પુણ્યને ક્ષયોપશમભાવ માને અને તેને ધર્મનું કારણ માને તેણે પુણ્યતત્ત્વને કે ધર્મતત્ત્વને જાણ્યું નથી, ને તેને ધર્મ થતો નથી.

આત્મામાં શુદ્ધિ વધ્યા વગર, એની મેળે સ્થિતિ પૂરી થતાં પાકીને,

ફળ દઈને કર્મો ખરી જાય તે સવિપાક નિર્જરા છે, તે નિર્જરા તો બધા જીવોને ક્ષણે ક્ષણે થાય છે, તે કાંઈ ધર્મનું કારણ નથી. તેમ જ આત્માના ભાન વગર બ્રહ્મચર્ય, દયા વગેરે શુભભાવથી કંઈક અકામનિર્જરા થાય તે પણ ધર્મમાં ગણાતી નથી. પણ આત્મામાં નવતત્ત્વનું ભાન કરીને એક સ્વભાવના આશ્રયે શુદ્ધતા વધે અને અશુદ્ધતા તથા કર્મો ટળે તે નિર્જરા મોક્ષનું કારણ છે.

આઠમું બંધતત્ત્વ છે : વિકારભાવમાં જીવનું બંધાઈ જવું— અટકી જવું તે બંધતત્ત્વ છે. કોઈ પરના કારણે જીવને બંધન થતું નથી, પણ પોતાની પર્યાય વિકારભાવમાં રોકાઈ ગઈ તે જ બંધન છે. પુણ્ય-પાપના ભાવોથી આત્મા મુકાતો નથી પણ બંધાય છે, તેથી તે પુણ્ય-પાપ બંધતત્ત્વનું કારણ છે. તેને બદલે પુણ્યને ધર્મનું સાધન માને અથવા તેને સારું માને તો તે બંધ વગેરે તત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજ્યો નથી. દયા, પૂજાદિ શુભભાવ કે હિંસા, ચોરી વગેરે અશુભભાવ તે વિકાર છે, તેના વડે આત્મા મુકાતો નથી પણ બંધાય છે. પુણ્ય અને પાપ એ બંને ભાવો મલિન ભાવ છે, બંધનભાવ છે. અત્યારે પુણ્ય કરીએ તો ભવિષ્યમાં સારી સામગ્રી મળે, ને સારી સામગ્રી હોય તો ધર્મ થાય,—એમ જેણે માન્યું તેણે પુણ્યને ખરેખર બંધતત્ત્વમાં નથી જાણ્યું. ખરેખર તો પુણ્ય ભાવ જુદી ચીજ છે ને અજીવ સામગ્રી જુદી સ્વતંત્ર ચીજ છે. પુણ્યને અને બાહ્યસામગ્રીને માત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક મેળ છે. એ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક મેળની જે ના પાડે તેને પણ પુણ્યતત્ત્વની વ્યવહારુ શ્રદ્ધા નથી. બહારની અનુકૂળ સામગ્રી વડે જીવને ધર્મ કરવો ઠીક પડે—એ માન્યતામાં પણ જીવ અને અજીવની એકતાની બુદ્ધિ છે. પહેલાં ભિન્ન ભિન્ન નવતત્ત્વોને જાણ્યા વગર અભેદ આત્માની પ્રતીતિ થાય નહિ અને તે પ્રતીતિ વગર ધર્મ થાય નહીં.

ત્રિકાળી જીવતત્ત્વના કારણે બંધ નથી તેમ જ અજીવતત્ત્વને કારણે પણ જીવને બંધ નથી. બંધતત્ત્વ તે ત્રિકાળી જીવતત્ત્વથી ભિન્ન છે તેમ જ અજીવથી પણ ભિન્ન છે; ભાવબંધ તે પર લક્ષે થતી ક્ષણિક વિકારી લાગણી છે, તે બંધતત્ત્વ ત્રિકાળી નથી પણ ક્ષણિક છે. આત્મસ્વભાવને

ચૂકીને જે મિથ્યાત્વભાવ થાય તેને, તેમ જ આત્માના ભાન પછી પણ જે રાગાદિ ભાવો થાય તેને બંધતત્ત્વ જાણે, અને કુતત્ત્વોના કહેનારા કુદેવ-કુગુરુઓને પણ બંધતત્ત્વમાં જાણે, ત્યારે બંધતત્ત્વને જાણ્યું કહેવાય. શ્રી અરિહંત ભગવાને કહેલા આ નવતત્ત્વોને પણ જે ન જાણે ને કુતત્ત્વોને માને તેણે ખરેખર અરિહંત ભગવાનને ઓળખ્યા નથી, ને તે અરિહંતનો ભક્ત નથી.

હે ભાઈ! જો તું એમ કહેતો હો કે હું અરિહંતદેવનો ભક્ત છું, હું અરિહંતપ્રભુનો દાસ છું,—તો શ્રી અરિહંતદેવે કહેલા નવતત્ત્વોને તો ખરાખર જાણ, અને તેનાથી વિરુદ્ધ કહેનારા કુદેવ-કુગુરુનું સેવન છોડ. ભગવાને જે પ્રમાણે કહ્યા તે પ્રમાણે નવતત્ત્વોને વ્યવહારે પણ તું ન જાણ તો તે અરિહંત ભગવાનને માન્યા નથી, અને તું અરિહંત ભગવાનનો ભક્ત વ્યવહારે પણ નથી. વ્યવહારે પણ અરિહંતપ્રભુનો ભક્ત તે કહેવાય કે જે તેમણે કહેલાં નવતત્ત્વોને જાણે ને તેનાથી વિરુદ્ધ કહેનારા બીજાને માને જ નહીં. નવતત્ત્વોને જાણવા તેમાં પણ અનેકતાનું—ભેદનું લક્ષ્ય છે, તે ભેદના લક્ષ્યે રોકાય ત્યાં સુધી વ્યવહારશ્રદ્ધા છે પણ પરમાર્થશ્રદ્ધા નથી; જ્યારે તે અનેકતાના ભેદનું લક્ષ્ય છોડીને અભેદ સ્વભાવની એકતાના આશ્રયે અનુભવ કરે ત્યારે પરમાર્થ સમ્યગ્દર્શન થાય છે અને ત્યારે જ જીવ અરિહંતદેવનો ખરો ભક્ત અર્થાત્ જિનેશ્વરનો લઘુનંદન કહેવાય છે.

જીવ પોતે બંધનભાવમાં અટકે તેમાં તેને અજીવનું નિમિત્તપણું છે. એકલા ચૈતન્યમાં, અજીવના નિમિત્ત વગર પણ જો બંધન થાય તો તે તે સ્વભાવ થઈ જાય. એકલા ચૈતન્યમાં સ્વભાવથી બંધન ન હોય પણ ચૈતન્યની ઉપેક્ષા કરીને અજીવના લક્ષ્યમાં અટકે ત્યારે બંધનભાવ થાય છે. અવસ્થામાં ક્ષણિક બંધનતત્ત્વ છે—એમ તેને જાણવું જોઈએ.

અરે! ઘણા જીવો બહારની ધમાલમાં જ વખત ગુમાવે છે પણ અંતરમાં તત્ત્વ સમજવાની દરકાર કરતા નથી, અને તે સમજવા માટે નિવૃત્તિ લઈને સત્સમાગમ કરતા નથી. એને મનુષ્યભવ પામવાનો શું

લાભ? અરે ભગવાન્! અનંતકાળે સત્ સાંભળવાનાં અને સમજવાનાં ટાણાં આવ્યાં, માટે આત્માની દરકાર કરીને સમજ રે સમજ! ‘હમણાં નહિ ને પછી કરીશું’—એમ કરવામાં રોકાઈશ તો સત્ સમજવાનાં ટાણાં ચાલ્યા જશે, ને ફરી અનંતકાળે પણ આવો અવસર મળવો મોંઘો છે. સંતોનો આવો યોગ મળ્યો ને જો તેમના સત્સમાગમે સત્ની પ્રાપ્તિનો માર્ગ ન લીધો તો તને શું લાભ!! અરે, લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે મોઢું ધોવા ન જવાય, તેમ આ સત્ સમજવાનું અને ચૈતન્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાનું ટાણું આવ્યું છે—અપૂર્વ કલ્યાણ પ્રગટ કરવાનું ટાણું આવ્યું છે—તે ટાણે ‘પછી કરશું, પછી કરશું’—એમ ન હોય. જો આ ટાણે દરકાર કરીને સત્ નહિ સમજે તો ફરીને આવું ટાણું ક્યારે મળશે? માટે પ્રથમ આત્માનો પિપાસુ થઈને તત્ત્વનિર્ણયનો ઉદ્યમ કર.

નવતત્ત્વોમાંથી જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા અને બંધ એ આઠ તત્ત્વોનું વર્ણન થઈ ગયું; હવે **નવમું મોક્ષ તત્ત્વ** છે. અનંતજ્ઞાન અને આનંદમય આત્માની પૂર્ણ શુદ્ધ દશા થાય તે મોક્ષતત્ત્વ છે. આવા મોક્ષતત્ત્વને જે ઓળખે તે સર્વજ્ઞદેવને ઓળખે, એટલે તે કુદેવાદિને માને નહીં. જે કુદેવાદિને માને છે તેણે મોક્ષતત્ત્વને જાણ્યું નથી. મોક્ષ તે આત્માની પૂર્ણ નિર્મળ રાગરહિત દશા છે, તે મોક્ષતત્ત્વને જાણતાં અરિહંત અને સિદ્ધ ભગવાનની પણ પ્રતીત થાય છે. હજુ તો અરિહંત ભગવાન અજીવ વાણીના રજકણને ગ્રહણ કરે ને પછી સામા જીવની યોગ્યતા અનુસાર તે રજકણ છોડે—એમ જે કેવળી ભગવાનને અજીવનું ગ્રહણ—ત્યાગ માને તેણે અરિહંતને ઓળખ્યા નથી. જેણે અરિહંતનું સ્વરૂપ નથી જાણ્યું તેણે મોક્ષતત્ત્વને પણ જાણ્યું નથી, મોક્ષના ઉપાયને પણ જાણ્યો નથી, નવતત્ત્વને પણ જાણ્યા નથી; અને નવતત્ત્વને જાણ્યા વગર ધર્મ થાય નહીં.

દરેક આત્માનો સ્વભાવ શક્તિપણે અનંત કેવળ જ્ઞાન-દર્શન—સુખ અને વીર્યથી પરિપૂર્ણ છે; તેનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્રતાથી જેમને અનંતજ્ઞાન-દર્શન સુખ ને વીર્યરૂપ અનંતચતુષ્ટયરૂપ પ્રગટ્યા તે દેવ છે,

ને તેમને જ મોક્ષતત્ત્વ પ્રગટ્યું છે. એવી મુક્તદશા પ્રગટ્યા પછી જીવને ફરીથી કદી અવતાર હોતો નથી. અજ્ઞાની જીવો આત્માના રાગરહિત સ્વભાવને જાણતા નથી અને મંદકષાયરૂપ શુભરાગને જ તેઓ ધર્મ માની લે છે, તે શુભરાગના ફળમાં સ્વર્ગનો ભવ થાય, ત્યાં રહેવાની સ્થિતિ ઘણી લાંબી હોવાથી અજ્ઞાનીઓ તેને જ મોક્ષ માની લે છે. તેમ જ, તે સ્વર્ગમાંથી પાછો બીજે અવતાર થાય છે તેથી અજ્ઞાનીઓ મોક્ષ થયા પછી પણ અવતાર થવાનું માને છે. જીવની મુક્તિ થઈ ગયા પછી ફરીથી પણ અવતાર થવાનું માને તેઓ મોક્ષતત્ત્વને જાણતા નથી, પણ બંધતત્ત્વને જ મોક્ષ તરીકે માને છે. અવતારનું કારણ તો બંધન છે; તે બંધનનો એકવાર સર્વથા નાશ થઈ ગયા પછી ફરીથી અવતાર થાય નહિ. આત્માની પૂર્ણ ચિદાનંદ દશા થઈ ગઈ તેનું નામ મોક્ષદશા છે, તે મોક્ષદશા થયા પછી ફરીને અવતાર અર્થાત્ સંસારપરિભ્રમણ હોય નહીં. તે મુક્ત થયેલા પરમાત્મા કોઈને જગતનાં કામ કરવા માટે મોકલતા નથી, તેમ જ જગતના જીવોને દુઃખી દેખીને કે ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પોતે પણ સંસારમાં અવતાર ધારણ કરતા નથી, કેમ કે તેમને રાગાદિ ભાવોનો અભાવ છે. જગતમાં જીવોને દુઃખી દેખીને ભગવાન અવતાર ધારણ કરે એમ જેઓ માને છે તેઓ ભગવાન (મુક્તઆત્મા)ને રાગી અને પરના કર્તા ઠરાવે છે, તેઓએ મુક્તઆત્માને ઓળખ્યા નથી. પુનર્ભવરહિત મોક્ષતત્ત્વને પામેલા શ્રી સિદ્ધ અને અરિહંત પરમાત્મા તે દેવ છે. તેમને જે ન ઓળખે તેને તો સાચા પુણ્ય પણ હોતા નથી.

અક્ષર-અવિનાશી ચૈતન્યસ્વભાવની પૂર્ણાનંદ દશા તે મોક્ષતત્ત્વ છે. તે દશા પામ્યા પછી જીવને કોઈની સેવા કરવાનું ન હોય. પૂર્ણ જ્ઞાન-આનંદદશાને પામેલા અરિહંત પરમાત્મા શરીરસહિત હોવા છતાં વીતરાગ છે; તેમને પૂર્ણ જ્ઞાન-આનંદ હોય છે, તેમને શરીરમાં રોગ ન હોય, દવા ન હોય, ક્ષુધા ન લાગે, ખોરાક ન હોય, તેમ જ તેઓ કોઈને વંદન કરે નહિ. વળી તેમનું શરીર સ્ફટિક જેવું સ્વચ્છ—પરમ ઔદારિક થઈ જાય ને આકાશમાં ૫૦૦૦ ધનુષ ઊંચે વિચરે. આવા અરિહંત પરમાત્માને જે ન માને તેણે તો મોક્ષતત્ત્વને વ્યવહારે પણ જાણ્યું નથી.

શ્રી કેવળીભગવાનને અનંત જ્ઞાન અને અનંત આનંદ પ્રગટ્યો ત્યાં ચાર ઘાતિકર્મો તો ક્ષય પામ્યાં છે ને ચાર અઘાતિકર્મો બાકી રહ્યાં છે પણ તે બળેલી સીંદરી સમાન છે. જેમ બળેલી સીંદરી બાંધવામાં કામ ન આવે તેમ ચાર અઘાતિકર્મો બાકી છે તેથી કાંઈ અરિહંત ભગવાનને ક્ષુધા કે રોગાદિ થતા નથી. આવા અરિહંત ભગવાન જીવન્મુક્ત છે અને પછી તે પરમાત્મા શરીરરહિત થઈ જાય તે સિદ્ધ છે; તેમની જેને ઓળખાણ થાય તેને વ્યવહારે નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા થઈ કહેવાય. નવતત્ત્વમાં મોક્ષતત્ત્વની શ્રદ્ધા કરતાં તેમાં અરિહંત અને સિદ્ધની શ્રદ્ધા આવી જાય છે.

એ પ્રમાણે જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ—એવા નવતત્ત્વો અભૂતાર્થનયથી (અર્થાત્ વ્યવહારનયથી) વિદ્યમાન છે એટલે કે પર્યાયદૃષ્ટિથી જોતાં તે નવતત્ત્વો વિદ્યમાન છે. તે નવતત્ત્વોને જાણ્યા વગર ચૈતન્યતત્ત્વની પ્રતીતિનાં પગથિયે જઈ શકાય નહીં. પણ જો નવતત્ત્વના વિકલ્પમાં જ રોકાયા કરે તોપણ અભેદ ચૈતન્યનો અનુભવ થાય નહીં. અભેદ ચૈતન્યસ્વભાવના અનુભવ વખતે નવતત્ત્વના વિકલ્પો હોતા નથી, માટે ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોતાં તે નવતત્ત્વો અભૂતાર્થ છે—અવિદ્યમાન છે; ત્રિકાળી તત્ત્વમાં નવતત્ત્વના વિકલ્પો રહ્યા જ કરે—એવું તેનું સ્વરૂપ નથી, ભૂતાર્થ સ્વભાવની દૃષ્ટિથી તો એક ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા જ પ્રકાશમાન છે. એવા ચૈતન્યમાં એકતા પ્રગટ થાય તે સમ્યગ્દર્શન છે. પ્રથમ અભેદના લક્ષ તરફ વળતાં નવતત્ત્વના વિકલ્પો આવે છે ખરા, પણ તે નવતત્ત્વના વિકલ્પ તરફ જ્યાં સુધી વલણ રહ્યા કરે ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. નવતત્ત્વના ભેદનું અવલંબન છોડીને અભેદ ચૈતન્ય તરફ વળીને સ્વાનુભૂતિપૂર્વક પ્રતીતિ પ્રગટ કરવી તે નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે.

નવતત્ત્વો ભિન્ન ભિન્ન છે, તેમાં અનેકતા છે, તે અનેકતાનું લક્ષ રાગનું કારણ છે; માટે તેને નિયમથી સમ્યગ્દર્શન ન કહ્યું. તે નવતત્ત્વોમાં એકપણું પ્રગટ કરનાર શુદ્ધનય છે, તે શુદ્ધનયથી એકરૂપ આત્માનો અનુભવ કરવો તે જ નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે. ‘ભૂતાર્થનયથી નવતત્ત્વોમાં

એકપણું પ્રગટ કરવું' તેનો અર્થ એવો છે કે નવતત્ત્વના ભેદનું લક્ષ છોડીને ભૂતાર્થનયથી એકરૂપ આત્માને લક્ષમાં લેવો. ભૂતાર્થનયમાં નવતત્ત્વો દેખાતા નથી પણ એકરૂપ જ્ઞાયક આત્મા જ દેખાય છે. કાંઈ નવતત્ત્વોની સામે જોઈને તેમાં એકપણું થતું નથી. નવતત્ત્વની સામે જોવાથી તો રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે. નવતત્ત્વોના ભેદનું લક્ષ છોડીને અભેદ ચૈતન્યને શુદ્ધનયથી જાણતાં, નવતત્ત્વોમાં એકપણું પ્રગટ કર્યું કહેવાય છે.

ભેદરૂપ નવતત્ત્વોને જેમ છે તેમ જાણ્યા ત્યાં સુધી તો આંગણું આવ્યું; તે આંગણે આવ્યા પછી હવે ત્યાંથી આગળ વધીને ચૈતન્યધરમાં જવાની ને શુદ્ધસ્વભાવની પ્રતીત તથા અનુભવ કરવાની વાત છે; એટલે કે અનાદિનું મિથ્યાત્વ ટળીને અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન કઈ રીતે પ્રગટે તેની આ વાત છે. અહીંથી જ ધર્મની પ્રથમ શરૂઆત થાય છે.

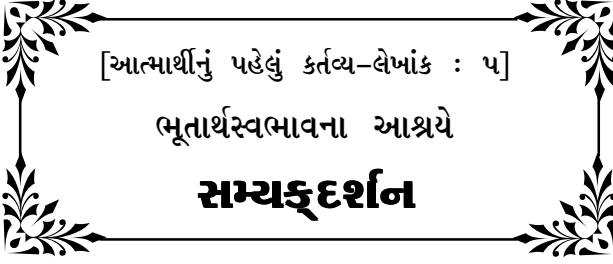
નવતત્ત્વો તો અભૂતાર્થનયથી જ વિદ્યમાન છે; ભૂતાર્થનયથી અભેદ સ્વભાવમાં એકપણું પ્રગટ કરતાં તે નવે તત્ત્વો અભૂતાર્થ છે. જ્ઞાયક ચૈતન્ય છું-એમ અંતરમાં વિદ્યમાન સ્વભાવના આશ્રયની દૃષ્ટિથી એક આત્માનો અનુભવ થાય છે. શુદ્ધનયથી આવો અનુભવ થતાં અનાદિનું મિથ્યાત્વ ટળીને અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે ને ધર્મની શરૂઆત થાય છે.

પ્રશ્ન :—નવતત્ત્વોને અભૂતાર્થ કહ્યાં તેમાં જીવતત્ત્વ પણ આવી ગયું, એટલે જીવતત્ત્વને પણ અભૂતાર્થ કહ્યું, એ કઈ રીતે?

ઉત્તર :—શુદ્ધ જીવતત્ત્વ છે તે તો ભૂતાર્થ છે, પરંતુ 'હું જીવ છું' એવો જીવસંબંધી વિકલ્પ ઊઠે તે અભૂતાર્થ છે, તે વિકલ્પ વડે જીવસ્વભાવનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. માટે 'હું જીવ છું' એવા રાગમિશ્રિત વિકલ્પને, અથવા તો જીવના વ્યવહાર ભેદો (પંચેન્દ્રિય વગેરેને) જીવતત્ત્વ તરીકે ગણીને તેને અહીં અભૂતાર્થ કહ્યું છે, એમ સમજવું.

નવતત્ત્વોમાં અનેકતા છે. તેમના વિચારમાં અનેક સમય લાગે છે; એક સમયમાં એક સાથે નવતત્ત્વના વિચાર હોતા નથી, તે નવતત્ત્વના લક્ષે રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને અંતરમાં ચૈતન્યની એકતાનો અનુભવ એક સમયે થાય છે. પ્રથમ અભેદ ચૈતન્યસ્વભાવમાં અંતર્મુખ થઈને શ્રદ્ધાથી ચૈતન્યમાં એકપણું પ્રગટ કરવું તે અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન છે. વ્યવહારનય છે તે તો નવતત્ત્વના ભેદથી આત્માનું અનેકપણું પ્રગટ કરે છે, તે અનેકપણું પ્રગટ કરનાર નયથી ચૈતન્યનું એકપણું પ્રાપ્ત થાય નહીં. અને ચૈતન્યના એકપણાની પ્રાપ્તિ વગર રાગરહિત આનંદનો અનુભવ થાય નહિ, સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે નહિ. નવતત્ત્વના વિકલ્પરહિત ચૈતન્યનું એકપણું પ્રગટ કરનારો ભૂતાર્થનય છે; તેના આશ્રયે જ સમ્યગ્દર્શન થાય છે. નવતત્ત્વોની શ્રદ્ધા તે ચૈતન્યનું એકપણું પ્રગટ કરતી નથી ને તેના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. નવતત્ત્વની શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શનના વ્યવહાર તરીકે સ્થાપવામાં આવે છે પણ તેના વડે અભેદસ્વભાવમાં એકતા થતી નથી. અભેદસ્વભાવના આશ્રયે જ આત્માનું એકપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અભેદસ્વભાવના આશ્રયે આત્મામાં એકપણું પ્રાપ્ત કરવું તે પરમાર્થસમ્યગ્દર્શન છે ને તે પ્રથમ ધર્મ છે.

આત્મહિતના પિપાસુએ આત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ શોધવા માટે નવતત્ત્વોને બરાબર જાણવા જોઈએ. તેમાં પોતાના હિત-અહિતના કારણોનું પૃથક્કરણ કરીને, જેના આશ્રયે પોતાનું હિત પ્રગટે છે એવા શુદ્ધાત્મસ્વભાવ તરફ અંતરમાં ઝૂકવું—તે સમ્યક્દર્શનની અફર રીત છે.

નવતત્ત્વનું યથાર્થ વર્ણન જૈનદર્શન સિવાય બીજે ક્યાંય હોય નહિ; એ નવતત્ત્વની ઓળખાણ કરવી તે જૈનદર્શનની શ્રદ્ધાનો વ્યવહાર છે. નવતત્ત્વની ઓળખાણ ન થાય ત્યાં સુધી એકરૂપ આત્માની શ્રદ્ધા થાય નહિ; અને જો નવ તત્ત્વની પૃથક્ પૃથક્ શ્રદ્ધાના રાગની રુચિમાં અટકે તોપણ એકરૂપ આત્માની શ્રદ્ધા-સમ્યક્દર્શન-થાય નહિ.

નવતત્ત્વને ક્યારે જાણ્યા કહેવાય?—કે જીવને જીવ જાણે, તેમાં બીજાને ભેળવે નહિ,—જીવ શરીરની ક્રિયા કરે એમ ન માને; અજીવને અજીવ જાણે, શરીરાદિ અજીવ છે. જીવને લીધે તે અજીવની હયાતી ન માને; ને તે અજીવની ક્રિયાને જીવની ન માને. પુણ્યને પુણ્ય તરીકે જાણે, પુણ્યથી ધર્મ ન માને તેમ જ જડની ક્રિયાથી પુણ્ય ન માને; પાપને પાપરૂપ જાણે, તે પાપ બાહ્યની ક્રિયાથી થાય છે એમ ન માને; આસ્રવને આસ્રવરૂપે જાણે, પુણ્ય અને પાપ એ બંને આસ્રવ છે, એને સંવરનું કારણ ન માને, તેમ જ પાપ અઠીક ને પુણ્ય ઠીક એવો ભેદ પરમાર્થે ન માને; વળી સંવરતત્ત્વને સંવરરૂપ જાણે; સંવર તે ધર્મ છે, પુણ્યથી કે શરીરની ક્રિયાથી તે સંવર થતો નથી પણ આત્મસ્વભાવની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, સ્થિરતાથી જ સંવર

થાય છે; નિર્જરા એટલે શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ ને અશુદ્ધતાનો નાશ. તેને નિર્જરા સમજે; તે નિર્જરા બાહ્ય ક્રિયાકાંડથી ન થાય પણ આત્મામાં એકાગ્રતાથી થાય; બંધતત્ત્વને બંધ તરીકે જાણે; વિકારમાં આત્માની પર્યાય અટકે તે ભાવબંધન છે; ‘ખરેખર કર્મો આત્માને બાંધે છે ને કર્મો આત્માને રખડાવે છે’—એમ ન માને પણ જીવ પોતાના વિકારભાવથી બંધાયો છે ને તેથી તે રખડે છે—એમ સમજે. નવમું મોક્ષતત્ત્વ છે; આત્માની તદ્દન નિર્મળદશા તે મોક્ષ છે, એમ જાણે.—આ પ્રમાણે જાણે ત્યારે તો નવતત્ત્વોને જાણ્યા કહેવાય. આ નવતત્ત્વો છે તે અભૂતાર્થનયનો વિષય છે, અવસ્થાદૃષ્ટિમાં નવ ભેદ છે; તેની પ્રતીતિ કરવી તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે; તેનાથી ધર્મની ઉત્પત્તિ નથી પણ પુણ્યની ઉત્પત્તિ છે. એ નવતત્ત્વની ઓળખાણમાં, સાચા દેવ—ગુરુ—શાસ્ત્ર કોણ તથા ખોટા દેવ—ગુરુ—શાસ્ત્ર કોણ તેની ઓળખાણ પણ આવી જાય છે. આ નવતત્ત્વનું જાણપણું તે હજી પરમાર્થ સમ્યગ્દર્શન નથી. નવતત્ત્વને જાણ્યા પછી પરમાર્થ સમ્યગ્દર્શન ક્યારે થાય તે વાત આચાર્યદેવ આ ગાથામાં કરે છે.

તે નવતત્ત્વોમાં એકપણું પ્રગટ કરનાર ભૂતાર્થનયથી શુદ્ધનયપણે સ્થપાયેલા આત્માની અનુભૂતિ—કે જેનું લક્ષણ આત્મપ્ર્યાતિ છે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પરમાર્થ સમ્યગ્દર્શનની રીત છે. વ્યવહારશ્રદ્ધામાં નવતત્ત્વની પ્રસિદ્ધિ છે પણ પરમાર્થશ્રદ્ધામાં તો એકલા ભગવાન આત્માની જ પ્રસિદ્ધિ છે. નવતત્ત્વના વિકલ્પથી પાર થઈને એકરૂપ જ્ઞાયકમૂર્તિનો અનુભવ કરે તેણે ભૂતાર્થનયથી નવતત્ત્વોને જાણ્યા કહેવાય, અને તે જ નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે. આવું સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યા વગર કોઈ રીતે જીવના ભવભ્રમણનો અંત આવે નહિ.

જીવ અને અજીવ તે મૂળ તત્ત્વો છે અને બાકીનાં સાત તત્ત્વો તેમના નિમિત્તે ઊપજેલી પર્યાયો છે; એ રીતે કુલ નવતત્ત્વો છે તે અભૂતાર્થનયથી છે. ભૂતાર્થનયથી તેમનામાં એકપણું પ્રગટ કર્યે જ એટલે કે શુદ્ધ એકરૂપ આત્માને લક્ષમાં લેવાથી જ સમ્યગ્દર્શન છે. નવતત્ત્વોને સમ્યગ્દર્શનનો વિષય કહેવો તે વ્યવહારનું કથન છે. ખરેખર

સમ્યગ્દર્શનનો વિષય ભેદરૂપ નથી પણ અભેદરૂપ જ્ઞાયક આત્મા જ છે. મોક્ષશાસ્ત્રમાં ‘તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્’ એમ કહ્યું છે ત્યાં પણ ખરેખર તો નવનું લક્ષ ધોડીને એક ચૈતન્યતત્ત્વ તરફ વળ્યો ત્યારે જ સાચું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહેવાય છે. અખંડ ચૈતન્યવસ્તુનો આશ્રય કરતાં ભૂતાર્થનયથી એકપણું પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં નિમિત્તની અપેક્ષા નથી ને ભેદનો વિકલ્પ નથી એવા ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ વળીને અનુભવ કરતાં ચૈતન્યનું એકપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને તે અનુભવમાં ભગવાન આત્માની પ્રસિદ્ધિ થાય છે, તે સમ્યગ્દર્શન છે. આ સિવાય દેવ-ગુરુ વગેરે નિમિત્તના આશ્રયથી તો સમ્યગ્દર્શન થતું નથી, દયા-પૂજાના ભાવરૂપ પુણ્યથી પણ સમ્યગ્દર્શન થતું નથી ને નવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધાથી પણ સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. નવતત્ત્વનો બરાબર વિચાર તે પણ હજી તો પુણ્ય છે. જડ શરીરની ક્રિયાથી આત્માને ધર્મ થાય એમ જે માને તેને તો જીવ ને અજીવ તત્ત્વની પૃથક્ પૃથક્ શ્રદ્ધા પણ નથી. અથવા તો ‘શુભભાવથી પુણ્ય થયા તે હવે આત્માને સમ્યગ્દર્શન પામવામાં મદદ કરશે’—આવી બધી માન્યતાઓ મિથ્યા છે; તેવી માન્યતાવાળાને તો નવતત્ત્વમાંથી પુણ્યતત્ત્વની પણ ખબર નથી. તેને તો શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થતો નથી. પહેલાં સત્સમાગમે શ્રવણ-મનન કરીને નવતત્ત્વોને જાણે, પછી તેમાં ભૂતાર્થનયથી એકપણું પ્રાપ્ત કરી શકે, અને ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થાય. ભેદના લક્ષે નવતત્ત્વની પૃથક્ પૃથક્ શ્રદ્ધા કરવી તેમાં અનેકપણું છે, તે પરમાર્થ સમ્યગ્દર્શન નથી. નવતત્ત્વો વ્યવહારનયનો વિષય છે, તે વ્યવહારનયના આશ્રયથી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. આમ લક્ષમાં લઈને જેણે નવતત્ત્વનું જ્ઞાન કરવામાં પણ ચૈતન્યની રુચિ કરી છે તેને પછી નવતત્ત્વના વિકલ્પ રહિત થઈને અભેદ આત્માની પ્રતીતિ કરતાં નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન થાય છે. આવું નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન ચોથા ગુણસ્થાનથી જ થાય છે, ને ત્યાંથી જ અપૂર્વ આત્મધર્મની શરૂઆત થાય છે. આવા નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન વગર ચોથું ગુણસ્થાન કે ધર્મની શરૂઆત થતી નથી.

આ સમજવા માટે સત્સમાગમે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પહેલાં સંસારની તીવ્ર લોલુપતાને ઘટાડીને, સત્સમાગમનો વખત લઈ આત્મ-

સ્વભાવનું શ્રવણ-મનન અને રુચિ કર્યા વગર અંતરમાં વળે શી રીતે?

પ્રથમ નવતત્ત્વનો નિર્ણય કર્યો તેમાં પણ જીવ તો આવી જ જાય છે, પણ તેમાં વિકલ્પસહિત હતો, તેથી તે જીવતત્ત્વ અભૂતાર્થનયનો વિષય હતો. અને અહીં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવા માટે ભૂતાર્થનયથી વિકલ્પરહિત થઈને એક અભેદ આત્માની શ્રદ્ધા કરવાની વાત છે. ભૂતાર્થનયના આલંબનથી શુદ્ધ આત્માને લક્ષમાં લીધા સિવાય વ્યવહારનયના આલંબનમાં ચૈતન્યનું એકપણું પ્રગટ કરવાની તાકાત નથી.

અભૂતાર્થનયથી જોતાં નવતત્ત્વો દેખાય છે, પણ ભૂતાર્થનયથી તો એક આત્મા જ શુદ્ધ જ્ઞાયકપણે પ્રકાશમાન છે; શુદ્ધનયે સ્થાપેલા એક આત્માની જ અનુભૂતિ તે સમ્યગ્દર્શન છે. ‘અનુભૂતિ’ તો જોકે જ્ઞાનની સ્વસન્મુખ પર્યાય છે, પણ તે અનુભૂતિની સાથે સમ્યગ્દર્શન નિયમથી હોય છે તેથી અહીં અનુભૂતિને જ સમ્યગ્દર્શન કહી દીધું છે.

વ્યવહારમાં નવતત્ત્વો હતાં, તેમનાં લક્ષણ જીવ, અજીવાદિ નવ હતાં, ને આ શુદ્ધનયના વિષયમાં એકરૂપ આત્મા જ છે, તેમાં નવની પ્રસિદ્ધિ નથી પણ ચૈતન્યનું એકપણું જ પ્રસિદ્ધ છે. એવા શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિનું લક્ષણ આત્મખ્યાતિ છે, -તે અનુભૂતિમાં વિકલ્પની પ્રસિદ્ધિ નથી પણ આત્માની પ્રસિદ્ધિ છે. જીવ-અજીવના નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધને લક્ષમાં લઈને જોતાં નવતત્ત્વો છે ખરાં, તેમને વ્યવહારનય સ્થાપે છે, પણ ભૂતાર્થનય (શુદ્ધનય) તો એક અભેદ આત્માને જ સ્થાપે છે, જીવ-અજીવના નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ ઉપર પણ તે લક્ષ કરતો નથી. આત્મા ત્રિકાળ એકરૂપ સિદ્ધ જેવી મૂર્તિ છે, એવા આત્માની શ્રદ્ધા કરવી તે પરમાર્થ સમ્યગ્દર્શન છે, તેમાં ભગવાન આત્માની પ્રસિદ્ધિ થાય છે.

દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તરફના લક્ષથી આત્માની પ્રસિદ્ધિ થતી નથી; છતાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ઓળખાણમાં પણ જેને વિપરીતતા હોય તે તો સમ્યગ્દર્શનથી ઘણો દૂર છે. હજી સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પણ જેને ઓળખાણ નથી, નવતત્ત્વની શ્રદ્ધાની પણ ખબર નથી તેને તો વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ સાચી નથી, તેની તો અહીં વાત નથી. પરન્તુ કોઈ જીવ નવતત્ત્વને

જાણવામાં જ રોકાઈ જાય પણ નવનું લક્ષ છોડી એક આત્મા તરફ ન વળે, તો તેને પણ સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા વચ્ચે આવે છે તેને વ્યવહારશ્રદ્ધા ક્યારે કહેવાય? કે જો નવના વિકલ્પનો આશ્રય છોડીને, ભૂતાર્થના આશ્રયે આત્માની ખ્યાતિ કરે, -આત્માની પ્રસિદ્ધિ કરે, -આત્માની અનુભૂતિ કરે, તો નવતત્ત્વની શ્રદ્ધાને વ્યવહારશ્રદ્ધા કહેવાય. અભેદ આત્માની શ્રદ્ધા કરીને પરમાર્થશ્રદ્ધા પ્રગટ કરે તો નવતત્ત્વની શ્રદ્ધાને વ્યવહારશ્રદ્ધાનો ઉપચાર આવે; નહિતર નિશ્ચય વગર વ્યવહાર કોનો? નિશ્ચય વગરનો વ્યવહાર તે તો વ્યવહારાભાસ છે.

શ્રી આચાર્યભગવાને આ ટીકાનું નામ 'આત્મખ્યાતિ' રાખ્યું છે. આત્મખ્યાતિ એટલે આત્માની પ્રસિદ્ધિ. એકરૂપ શુદ્ધ આત્માની પ્રસિદ્ધિ કરવી અનુભૂતિ કરવી તે આ ટીકાનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. આ ગ્રંથમાં નવતત્ત્વોનું વર્ણન આવશે ખરું પણ તેમાં મુખ્યતા તો એકરૂપ શુદ્ધ આત્મા જ બતાવવાની છે. એ રીતે આચાર્યદેવના કથનમાં શુદ્ધ આત્માની મુખ્યતા છે, તેથી શ્રોતાઓએ પણ અંતરમાં એકરૂપ શુદ્ધ આત્માને લક્ષમાં પકડવાની મુખ્યતા રાખીને શ્રવણ કરવું જોઈએ. વચ્ચે વિકલ્પ અને ભેદનું વર્ણન આવે તેની મુખ્યતા કરીને ન અટકતાં, શુદ્ધ આત્માને જ મુખ્ય કરીને લક્ષમાં લેવો જોઈએ. નવતત્ત્વને જાણવાનું પ્રયોજન તો આત્મા તરફ વળવું તે જ છે.

નવતત્ત્વમાં જીવને ખરેખર ક્યારે માન્યો કહેવાય?—કે નવના ભેદનું વલણ છોડીને એકરૂપ જીવસ્વભાવ તરફ વળે તો જીવને માન્યો કહેવાય. આસ્રવ-બંધતત્ત્વને ક્યારે માન્યાં કહેવાય?—કે તેમના અભાવરૂપ આત્મસ્વભાવને માને તો આસ્રવ-બંધને માન્યાં કહેવાય. સંવર-નિર્જરા -મોક્ષતત્ત્વને ક્યારે માન્યાં કહેવાય? કે સ્વભાવ તરફ વળીને અંશે સંવર -નિર્જરા પ્રગટ કરે તો સંવરાદિને માન્યાં કહેવાય. એ રીતે, નવતત્ત્વને જાણીને જો અભેદ આત્મા તરફ વળે તો જ નવતત્ત્વને ખરેખર જાણ્યાં કહેવાય; જો અભેદ આત્મા તરફ ન વળે ને નવતત્ત્વોના વિકલ્પમાં જ અટકી જાય તો નવતત્ત્વને ખરેખર જાણ્યાં કહેવાય નહિ.

નવતત્ત્વના વિકલ્પ પણ અભેદ આત્માના અનુભવમાં કામ આવતા

નથી; પહેલાં નવતત્ત્વ સંબંધી વિકલ્પ હોય છે પણ અભેદ આત્માનો અનુભવ કરતાં તે વિકલ્પો ટળી જાય છે. નવતત્ત્વનું જ્ઞાન રહી જાય છે પણ એકરૂપ આત્માના અનુભવ વખતે નવતત્ત્વના વિકલ્પો હોતા નથી. આવો અનુભવ પ્રગટે ત્યારે ચોથું ગુણસ્થાન એટલે ધર્મનું પહેલું પગથિયું કહેવાય છે. આ સિવાય બાહ્ય ક્રિયાથી કે પુણ્યથી ધર્મની શરૂઆત થતી નથી.

અહીં બહારની ક્રિયાની તો વાત નથી, અંતરમાં નવતત્ત્વના વિચાર કરવા તે પણ અભેદસ્વરૂપના અંતરઅનુભવમાં વળવા માટે કામ આવતા નથી. અભેદ આત્મામાં વળવું તે નવતત્ત્વને જાણવાનું પ્રયોજન છે, એટલે જો વિકલ્પ તોડીને આત્મામાં એકાગ્ર થાય તો નવતત્ત્વને જાણ્યાં કહેવાય. બંધતત્ત્વને ક્યારે જાણ્યું કહેવાય?—કે તેનાથી છૂટો પડે ત્યારે. ‘આ બંધ છે, આ બંધ છે’ એમ ગોખ્યા કરે પણ જો બંધનથી છૂટો ન પડે તો ખરેખર બંધને જાણ્યું ન કહેવાય. તેમ નવતત્ત્વને ક્યારે જાણ્યા કહેવાય? જો નવતત્ત્વની સામે જ જોયા કરે તો નવતત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય, ને આત્માનું જ્ઞાન પણ ન થાય. જો આત્મસ્વભાવ તરફ વળે તો જ નવતત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું કહેવાય; કેમ કે આત્મા તરફ વળે તે જ્ઞાનમાં જ સ્વ-પરને જાણવાનું સામર્થ્ય હોય છે. અજીવ સામે જોયા કરવાથી અજીવનું સાચું જ્ઞાન ન થાય, પણ જીવ અને અજીવ ભિન્ન છે એમ સમજીને અભેદ ચૈતન્યમૂર્તિ શુદ્ધ આત્મા તરફ વળતાં સ્વ-પરપ્રકાશક જ્ઞાન ખીલે છે, તે જ્ઞાન અજીવાદિને પણ જાણે છે. જ્ઞાન તો આત્માનું છે, જ્ઞાન કાંઈ નવતત્ત્વના વિકલ્પનું નથી, વિકલ્પથી તો જ્ઞાન જુદું છે. જ્ઞાન તો આત્માનું હોવા છતાં તે જ્ઞાન જો આત્મા તરફ વળીને આત્મા સાથે એકતા ન કરે ને રાગ સાથે એકતા કરે તો તે જ્ઞાન સ્વ-પર યથાર્થ જાણી શકતું નથી એટલે કે તે મિથ્યાજ્ઞાન છે, અધર્મ છે. રાગના આશ્રય વિના જ્ઞાયકનો અનુભવ કરવો તેને આત્મખ્યાતિ કહે છે, ને તે સમ્યગ્દર્શન છે, ત્યાંથી ધર્મની શરૂઆત થાય છે. અહીં દૈષ્ટિમાં પરિપૂર્ણ આત્માનો સ્વીકાર થયો છે, અંશે વીતરાગતા પણ થઈ છે, ને હજી પૂર્ણ વીતરાગતા કરવાનું કામ બાકી છે; તે શ્રદ્ધાના જોરે અલ્પકાળમાં પૂરું કરશે.

ચોથા ગુણસ્થાને સમ્યક્ આત્મભાન થતાં દૃષ્ટિમાં પૂરું સ્વરૂપ આવી ગયું એટલે શ્રદ્ધાથી તો કૃતકૃત્યતા થઈ ગઈ, પણ હજી આત્માનો કેવળજ્ઞાનપણે વિકાસ થયો નથી, વીતરાગતા પૂર્ણ થઈ નથી. હું ત્રિકાળ ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવદ્રવ્ય છું, અજીવતત્ત્વ મારાથી ભિન્ન છે ને બીજા સાત તત્ત્વો છે તે ક્ષણિક છે,—એમ નવતત્ત્વના ભેદનો વિકલ્પ ધર્મીને પણ આવે છે, પણ તે ધર્મીને તે વિકલ્પમાં એકતાબુદ્ધિ નથી એટલે વિકલ્પની મુખ્યતા નથી પણ અભેદ ચૈતન્યની જ મુખ્યતા છે! અને આત્મામાં એકાગ્ર થઈને વીતરાગ થતાં તેવા વિકલ્પો થતા જ નથી.

જુઓ! આ આત્મકલ્યાણ માટેની અપૂર્વ વાત છે. ‘આ વાત કોઈ બીજાને માટે નથી પણ મારે માટે જ છે’—એમ સવળો થઈને પોતે પોતાના ઉપર ન લ્યે તો તે જીવને સમજવાની દરકાર નથી અને તેને આત્માની આ વાત અંતરમાં સમજાશે નહિ. માટે આત્માથી જીવોએ અંતરમાં પોતાના આત્મા સાથે આ વાત મેળવવી જોઈએ.

અહો, આ સૂત્રમાં ભગવાન કહે છે કે ભૂયત્થેણ અભિગદા.....’ નવતત્ત્વોને ભૂતાર્થથી જાણવા તે સમ્યગ્દર્શન છે. ખરેખર ભૂતાર્થનયના વિષયમાં નવતત્ત્વો છે જ નહિ, નવતત્ત્વો તો અભૂતાર્થનયનો વિષય છે, ભૂતાર્થનયનો વિષય તો એકલો જ્ઞાયક આત્મા જ છે. જે એક શુદ્ધ જ્ઞાયક તરફ વળ્યો તેને નવતત્ત્વનું જ્ઞાન યથાર્થ થઈ ગયું. એક ચૈતન્યતત્ત્વને ભૂતાર્થથી જાણવાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે,—આ સમ્યગ્દર્શનનો નિયમ કહ્યો. નવતત્ત્વના વિકલ્પ તે કાંઈ નિયમથી સમ્યગ્દર્શન નથી; તે વિકલ્પ હોય ત્યારે સમ્યગ્દર્શન હોય પણ ખરું ને ન પણ હોય, એટલે ત્યાં સમ્યગ્દર્શન હોવાનો નિયમ ન કહ્યો; જ્યારે ભૂતાર્થ સ્વભાવનો જ્યાં આશ્રય હોય ત્યાં તો સમ્યગ્દર્શન નિયમથી હોય જ, માટે ત્યાં સમ્યગ્દર્શનનો નિયમ કહ્યો.

હવે, જે નવતત્ત્વો કહ્યા તેમાં પર્યાયરૂપ સાત તત્ત્વોરૂપે એક જીવ અને બીજો અજીવ—એ બંનેનું સ્વતંત્ર પરિણમન બતાવે છે. જીવ અને અજીવ તો ત્રિકાળી તત્ત્વ છે, તેની અવસ્થામાં જીવની યોગ્યતા અને અજીવનું નિમિત્તપણું એવા નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધથી પુણ્ય-પાપ વગેરે

સાત તત્ત્વો થાય છે. ત્યાં, વિકારી થવા યોગ્ય અને વિકાર કરનાર એ બંને પુણ્ય છે તેમ જ એ બંને પાપ છે. તેમાં એક જીવ છે ને બીજું અજીવ છે—એટલે કે વિકારી થવાને યોગ્ય જીવ છે ને વિકાર કરનાર અજીવ છે. જીવના વિકારમાં અજીવ નિમિત્ત છે તેથી અહીં અજીવને વિકાર કરનાર કહ્યું છે, એમ સમજવું. જીવ પોતે જ વિકારી થવા યોગ્ય છે, કોઈ બીજો તેને પરાણે વિકાર કરાવે છે એમ નથી. જીવ સર્વથા કૂટસ્થ કે સર્વથા શુદ્ધ નથી પણ પુણ્ય-પાપરૂપ વિકારી થવાની યોગ્યતા તેની અવસ્થામાં છે અને તે યોગ્યતામાં અજીવ નિમિત્ત છે. અજીવને વિકાર કરનાર કહ્યું એનો અર્થ તે નિમિત્ત છે, એમ સમજવું. જીવની લાયકાત છે ને અજીવ નિમિત્ત છે. જીવમાં પોતાની લાયકાતથી જ વિકાર થાય છે ત્યારે નિમિત્ત તરીકે અજીવને વિકાર કરનાર કહેવાય છે. પણ જીવમાં જો વિકારની યોગ્યતા ન હોય તો અજીવ કાંઈ તેને વિકાર કરાવતું નથી.

જીવની યોગ્યતાથી વિકાર થાય છે તે જીવ પુણ્ય-પાપ છે, ને તેમાં નિમિત્ત અજીવ છે તે અજીવ પુણ્ય-પાપ છે, એ રીતે જીવ અને અજીવ બંનેનું સ્વતંત્ર પરિણમન છે. એ પ્રમાણે સાતે તત્ત્વોમાં એક જીવ ને બીજું અજીવ-એમ બબ્બે પ્રકાર લેશે. જીવ અને અજીવ એ બે તો સ્વતંત્ર ત્રિકાળી તત્ત્વો છે, ને એ બંનેની અવસ્થામાં સાતતત્ત્વરૂપ પરિણમન કઈ રીતે છે તે ઓળખાવે છે. આ બધું હજી તો નવતત્ત્વની વ્યવહાર શ્રદ્ધામાં આવે છે. પુણ્ય અને પાપ એ બંને વિકાર છે; વિકારી થવાનો જીવનો ત્રિકાળી સ્વભાવ નથી પણ અવસ્થાની યોગ્યતા છે, ને તેમાં અજીવ નિમિત્ત છે. જીવમાં પુણ્ય-પાપ થાય છે તે જો અજીવના નિમિત્ત વગર જ થતા હોય તો તે જીવનો સ્વભાવ જ થઈ જાય, ને કદી ટળે નહિ. તેમ જ જો નિમિત્તને લીધે તે વિકાર થતો હોય તો જીવની વર્તમાન અવસ્થાની યોગ્યતા સ્વતંત્ર ન રહે ને જીવ તે વિકારને ટાળી ન શકે. માટે અહીં ઉપાદાન-નિમિત્ત બંને સાથે ઓળખાવે છે.

જેમ ઓઠા-વધતા પાણીના સંયોગરૂપ નિમિત્ત વગર એકલા લોટમાં 'આ રોટલીનો લોટ, આ પુરીનો લોટ કે આ ભાખરીનો લોટ'—એવા ભેદ

નથી પડતા; ત્યાં લોટની તેવી યોગ્યતા છે ને તેમાં પાણીનું નિમિત્ત પણ છે. તેમ ચૈતન્ય ભગવાન આનંદમૂર્તિ એકરૂપ છે, તેમાં પરસંયોગ (કર્મ) ના નિમિત્ત વગર એકલા પોતાથી જ પુણ્ય-પાપ વગેરે સાત ભેદ ન પડે. તે સાત તત્ત્વની યોગ્યતા તો જીવમાં પોતામાં જ છે, પરંતુ તેમાં અજીવનું નિમિત્ત પણ છે. અજીવની અપેક્ષા વગર એકલા જીવતત્ત્વમાં સાત પ્રકાર પડે નહિ. જીવે પોતાની યોગ્યતાથી પુણ્યપરિણામ કર્યા તે જીવપુણ્ય છે ને તેમાં જે કર્મ નિમિત્ત છે તે અજીવપુણ્ય છે. બંનેમાં પોતપોતાની સ્વતંત્ર લાયકાત છે. અજીવમાં જે પુણ્ય થયા તે જીવને લીધે થયા એમ નથી, અને જીવમાં જે પુણ્યભાવ થયા તે અજીવને લીધે થયા એમ પણ નથી. વર્તમાન એક સમયમાં બંને સાથે છે. તેમાં જીવની યોગ્યતા ને અજીવ નિમિત્ત—એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.

આ સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલાં નવતત્ત્વોને સમજે તો સ્થૂળ ઊંઘી માન્યતાઓ તો ટળી જ જાય. નવતત્ત્વને માનનારો જીવ ઈશ્વરને કર્તા ન માને, વસ્તુને સર્વથા કૂટસ્થ કે સર્વથા ક્ષણિક ન માને. નવતત્ત્વને માને તો જીવનું પરિણમન પણ માને એટલે જીવને કૂટસ્થ માની શકે નહિ તેમ જ અજીવને પણ કૂટસ્થ ન માની શકે. જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન અનેક જીવ-અજીવ દ્રવ્યો માને, એક દ્રવ્યમાં અનેક ગુણો માને, તેનું પરિણમન માને, તેમાં વિકાર માને, અને તે ટાળવાનો ઉપાય છે એમ જાણે—તો જ નવતત્ત્વોને માની શકે. નવતત્ત્વને જે માને તે, જગતમાં એક કૂટસ્થ સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ જ છે—એમ ન માની શકે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાની તૈયારીવાળા જીવને પ્રથમ નવતત્ત્વની આવી શ્રદ્ધારૂપ આંગણું આવે છે.

અહીં, શ્રી આચાર્યદેવે સાતે તત્ત્વોમાં જીવની યોગ્યતાની વાત કરી છે, જીવની વર્તમાન પર્યાયની યોગ્યતાથી જ પુણ્ય થાય છે. પુણ્યના અસંખ્ય પ્રકારો છે; તેમાં ભગવાનના દર્શન વખતે અમુક પ્રકારનો શુભરાગ થાય, શાસ્ત્રશ્રવણ વખતે અમુક જાતનો શુભરાગ હોય ને દયા, દાન વગેરેમાં અમુક પ્રકારનો શુભરાગ હોય—એમ કેમ? શું નિમિત્તને લીધે તેવા પ્રકાર પડે છે? તો કહે છે કે ના, તે તે વખતની જીવની વિકારી થવાની યોગ્યતા

જ તેવા પ્રકારની છે. આટલું કબૂલે તેણે તો હજી પર્યાયદૃષ્ટિથી—વ્યવહારથી—અભૂતાર્થનયથી જીવને તથા પુણ્યાદિ તત્ત્વને કબૂલ્યાં કહેવાય. પરમાર્થમાં તો એ નવતત્ત્વના વિકલ્પ પણ નથી.

મિથ્યાત્વ તેમ જ હિંસાદિ ભાવો તે પાપ તત્ત્વ છે. તેમાં પણ પાપરૂપે થવા યોગ્ય અને પાપ કરનાર—એ બંને જીવ અને અજીવ છે, અર્થાત્ પાપભાવ થાય તેમાં જીવની યોગ્યતા છે ને અજીવ નિમિત્ત છે. પુણ્ય અને પાપ બંને વિકાર છે; તેથી ‘વિકારી થવાની યોગ્યતા’માં જ પુણ્ય અને પાપ બંનેને લઈ લીધા છે. નિમિત્ત વિના તે થતા નથી ને નિમિત્તને લઈને પણ થતાં નથી. જીવની યોગ્યતાથી થાય છે ને અજીવ નિમિત્ત છે. ‘યોગ્યતા’ કહેતાં તેમાં એ બધા ન્યાય આવી જાય છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ વિકારને પોતાનું સ્વરૂપ માનતા નથી છતાં તેને વિકાર થાય છે. ત્યાં, ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયને લીધે સમ્યગ્દૃષ્ટિને વિકાર થાય છે—એમ નથી; પણ તે ભૂમિકામાં રહેલા જીવના પરિણામમાં જ પુણ્ય કે પાપ થવાની તે પ્રકારની લાયકાત છે. તેમાં અજીવકર્મ તો નિમિત્ત છે. મિથ્યાત્વના પાપમાં મિથ્યાત્વકર્મનો ઉદય નિમિત્ત છે. પણ જે જીવને મિથ્યાત્વનું પાપ થયું ત્યાં તે જીવની પર્યાયમાં જ તેવી લાયકાત છે. મિથ્યાત્વકર્મને લીધે મિથ્યાત્વ થયું નથી. છતાં મિથ્યાત્વાદિ ભાવમાં અજીવકર્મ નિમિત્ત ન હોય એમ પણ બનતું નથી; એકલા તત્ત્વમાં પરની અપેક્ષા વગર વિકાર થાય નહીં. જો એકલા તત્ત્વમાં પરલક્ષ વગર વિકાર થાય તો તો તે સ્વભાવ જ થઈ જાય.

અહીં, જીવને પોતાની યોગ્યતામાં રાગાદિ વધે છે ને ઘટે છે એટલે પુણ્ય—પાપ વગેરેની હીનાધિકતા થાય છે, તો તેના નિમિત્ત તરીકે સામે અજીવમાં પણ હીનાધિકતા માનવી પડશે તે હીનાધિકતા અનેક દ્રવ્ય વગર હોઈ શકે નહિ. એટલે પુદ્ગલમાં સંયોગ—વિયોગ સ્કંધ વગેરે માનવું પડશે. જેમ અહીં જીવના ઉપાદાનની યોગ્યતામાં અનેક પ્રકાર પડે છે તેમ સામે નિમિત્તરૂપ અજીવકર્મમાં પણ અનેક પ્રકારો પડે છે. આમ છતાં કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યનું વેરી તો છે નહિ. અજીવકર્મો વેરી થઈને જીવને બળજબરીથી

વિકાર કરાવે છે—એમ નથી. અજીવને વિકારનો કરનાર કહ્યો તે તો નિમિત્ત તરીકે છે.

આ ગાથા ઘણી સરસ છે; આમાં નવતત્ત્વ સમજીને ભૂતાર્થ-સ્વભાવના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાની અદ્ભુત વાત આચાર્યભગવાને કરી છે. આ ગાથા સમજીને અંતરમાં મનન કરવા જેવી છે.

પરની ભાવના કરવામાં તો ભાઈ! તારો અનંત કાળ ચાલ્યો ગયો, હવે તારા ચૈતન્યનો મહિમા જાણીને તેની ભાવના તો કર. એની ભાવનાથી તારા ભવના નીવેડા આવશે. અહો! આવી ભાવના ભાવીને જંગલમાં જઈને ધ્યાન કરીએ ને એવા લીન થઈએ કે સ્થિર બિંબ દેખીને શરીર સાથે જંગલના સસલાં ને હરણાં ભ્રમથી (ઝાડ સમજીને) પોતાનું શરીર ઘસતા હોય.—આવી સ્થિતિમાં ક્યારે હોઈએ?

[આત્માર્થીનું પહેલું કર્તવ્ય-લેખાંક : ૬]

નવતત્ત્વનું સ્વરૂપ :

-તેમાં-

જીવ અજીવના પરિણમનની સ્વતંત્રતા

માત્ર નવતત્ત્વના વિચારથી સમ્યગ્દર્શન થઈ જતું નથી; પણ અભેદ સ્વરૂપના અનુભવમાં નથી પહોંચી શક્યો ત્યાં વચ્ચે અભેદના લક્ષે નવતત્ત્વોનો વિચાર આવ્યા વગર રહેતો નથી. નવના વિકલ્પથી જુદો પડીને એક આત્માનો અનુભવ કરવો તે સમ્યક્ શ્રદ્ધાનું લક્ષણ છે.

આ ધર્મની વાત ચાલે છે. સૌથી પહેલો ધર્મ સમ્યગ્દર્શન છે. તે સમ્યગ્દર્શન કેમ થાય તેની વાત આ તેરમી ગાથામાં છે. જેને આત્માનો ધર્મ કરવો છે તેણે પ્રથમ નવતત્ત્વોનું પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. તે નવતત્ત્વો પર્યાય પૂરતા છે, ત્રિકાળ સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં તે નવ પ્રકારના ભેદ નથી. તેથી સ્વભાવના અનુભવના આનંદ વખતે તો નવતત્ત્વનું લક્ષ છૂટી જાય છે. પરંતુ પ્રથમ જે પૃથક્ પૃથક્ નવતત્ત્વોને ન સમજે તેને એક અભેદ આત્માની શ્રદ્ધા અને અનુભવ થઈ શકે નહીં.

નવતત્ત્વને વ્યવહારથી જેમ છે તેમ જાણીને, તે નવમાંથી એક અભેદ ચૈતન્યતત્ત્વની અંતર્દૃષ્ટિ અને પ્રતીત શુદ્ધનયથી કરવી તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે, અને એ જ સાચા ધર્મની શરૂઆત છે. આ વાત સમજ્યા વિના અજ્ઞાની જીવ બાહ્ય ક્રિયાકાંડના લક્ષે રાગની મંદતાથી પુણ્ય બાંધે, ને ચાર ગતિમાં રખડે, પણ આત્માનું કલ્યાણ શું છે તે વાત સૂઝે નહીં, ને તેને ધર્મ થાય નહીં.

આત્મા ત્રિકાળી ચૈતન્યવસ્તુ છે તે જીવ છે અને શરીરાદિ અચેતન વસ્તુ છે તે અજીવ છે. જીવતત્ત્વ તો ત્રિકાળ ચૈતન્યમય છે, તેની અવસ્થામાં અજીવના લક્ષે વિકાર થાય તે ખરેખર જીવતત્ત્વ નથી. છતાં તેની અવસ્થામાં પુણ્ય-પાપના વિકાર થવાની લાયકાત જીવની પોતાની છે. દયા, પૂજા વગેરે ભાવ તે શુભરાગ છે, પુણ્ય છે, તે વિકારરૂપે થવાની લાયકાત જીવની પોતાની અવસ્થામાં છે. અને તેના નિમિત્તરૂપ અજીવ પરમાણુઓમાં પણ પુણ્યકર્મરૂપે થવાની લાયકાત સ્વતંત્ર છે. પુણ્યના અસંખ્ય પ્રકારો છે, તેમાં જીવ પોતાની જેવી ભૂમિકા હોય તેવા પરિણામે પરિણામે છે. પુણ્યના અસંખ્યાત પ્રકારોમાંથી કોઈ વખતે દયાનો વિકલ્પ હોય, કોઈ વખતે બ્રહ્મચર્યનો વિકલ્પ હોય, કોઈ વખતે દાનનો કે પૂજા, ભક્તિ, સ્વાધ્યાયનો વિકલ્પ હોય, કોઈવાર નવતત્ત્વના વિચારનો સૂક્ષ્મ વિકલ્પ હોય.—એવી તે તે ભૂમિકાના પરિણામની જ લાયકાત છે. પોતાની એક પર્યાયને કારણે પણ બીજી પર્યાયનો ભાવ થતો નથી, તો પછી નિમિત્તથી આત્માના ભાવ થાય —એ વાત તો ક્યાં રહી? પુણ્યની જેમ હિંસા, કુટિલતા વગેરે પાપ પરિણામ થાય તેમાં પણ તે તે ક્ષણની તે જીવની અવસ્થામાં તેવી જ ઊંઘી લાયકાત છે. એટલે જીવ વિકારી થવા યોગ્ય છે, ને પુદ્ગલકર્મ તેમાં નિમિત્ત છે તેથી તેને વિકાર કરનાર કહેવાય છે. જીવ અને અજીવ બંને પદાર્થની અવસ્થા પોતપોતાની સ્વતંત્ર યોગ્યતાથી જ થાય છે, કોઈ એકબીજાના કર્તા નથી; પણ પુણ્ય-પાપ વગેરે જીવની વિકારી પર્યાય છે તેથી તેમાં નિમિત્તનું પણ જ્ઞાન કરાવે છે. એકલા જીવતત્ત્વમાં પોતાની જ અપેક્ષાથી સાત ભેદ પડે નહિ. એક તત્ત્વમાં સાત અવસ્થાના પ્રકાર પડતાં તેમાં નિમિત્તની અપેક્ષા આવે છે. આત્માની અવસ્થામાં પુણ્ય-પાપ થવામાં જીવની યોગ્યતા છે ને તેમાં અજીવ નિમિત્ત છે તે નિમિત્તને પણ પુણ્ય-પાપ કહેવાય છે.

પાંચમું આસ્રવતત્ત્વ છે; તે આસ્રવતત્ત્વના પણ અસંખ્ય પ્રકાર છે. તે આસ્રવરૂપ થવાની જીવની યોગ્યતા છે. અહીં યોગ્યતા કહીને આચાર્યદેવે જીવના પરિણામની સ્વતંત્રતા બતાવી છે. જીવના પરિણામની સ્વતંત્રતા નક્કી ન કરે તેનામાં ત્રિકાળ સ્વયંસિદ્ધ સ્વતંત્ર વસ્તુની શ્રદ્ધા કરીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાની ત્રેવડ હોઈ શકે નહિ.

જીવની અવસ્થામાં જે આસ્રવભાવ થાય છે તે જીવઆસ્રવ છે; ને તેમાં નિમિત્તરૂપ અજીવ-કર્મ છે તે અજીવ-આસ્રવ છે. જો વિકારી આસ્રવને જ જીવતત્ત્વ માની લ્યે તો તે જીવ વિકારમાં જ અટકી જાય, અને તેને ધર્મ ન થાય. તેમ જ, અવસ્થામાં તે વિકાર પોતાના અપરાધથી થાય છે એમ જો નહિ જાણે તો તે વિકારને ટાળવાનો પ્રસંગ કેમ બનશે? જીવની અવસ્થામાં જેવા પરિણામની યોગ્યતા હોય તેવા આસ્રવાદિ ભાવ થાય છે—એમ આચાર્યદેવે કહ્યું એટલે શરીરાદિ બહારની ક્રિયાથી આસ્રવ થાય એ વાત ઊડાડી દીધી. જીવ-અજીવના પર્યાયની આટલી સ્વતંત્રતા કબૂલ કરે ત્યારે નવતત્ત્વને વ્યવહારે કબૂલ્યા કહેવાય.

જીવના જે વિકારી ભાવના નિમિત્તથી જડ કર્મોનું આવવું થાય તે ભાવને આસ્રવ કહે છે, તે જીવ-આસ્રવ છે. એક સમય પૂરતો આસ્રવ જીવની લાયકાતથી થાય છે—એમ નક્કી કર્યું તેમાં, તે વખતે કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ વગેરે ગુણની તેવી જ લાયકાત છે એમ પણ આવી જાય છે, જ્ઞાનની તેવું જ જાણવાની લાયકાત છે, ચારિત્રમાં તેવા જ પરિણમનની લાયકાત છે. એટલે પર સામે જોવાનું નથી રહેતું પણ પોતાની લાયકાત સામે જોવાનું રહ્યું. અને જો એકેક સમયની સ્વતંત્રતા નક્કી કરે તો પરના આશ્રયની મિથ્યાબુદ્ધિ છૂટી જાય, તેમ જ એક સમયની પર્યાયની યોગ્યતા જેટલું મારું આખું સ્વરૂપ નથી—એમ નક્કી કરીને એક સમયની પર્યાયનો આશ્રય છોડીને ત્રિકાળી સ્વભાવ તરફ વળ્યા વગર રહે નહિ. ‘પર્યાયનો આશ્રય છોડવો’ એમ, સમજાવવા માટે કહેવાય પણ ખરેખર તો અખંડ દ્રવ્ય તરફ વળતાં પર્યાયનો આશ્રય રહેતો જ નથી. હું પર્યાયનો આશ્રય છોડું એવા લક્ષે પર્યાયનો આશ્રય છૂટતો નથી. પર્યાયને દ્રવ્યમાં અંતર્લીન કરતાં પર્યાયનો આશ્રય છૂટી જાય છે.

નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા વિના સીધી આત્માની શ્રદ્ધા થતી નથી ને નવતત્ત્વની શ્રદ્ધાના વિકલ્પ કરે તેટલાથી કાંઈ સમ્યગ્દર્શન થઈ જતું નથી.

જીવની પર્યાય અને અજીવની પર્યાય એ બંને ભિન્ન ભિન્ન છે, જીવના વિકારને કારણે જડ કર્મમાં આસ્રવદશા થાય છે—એમ નથી, પણ

તે અજીવમાં તેવી યોગ્યતા છે. અને અજીવકર્મને લીધે આત્માને વિકાર થાય છે—એમ પણ નથી, ત્યાં જીવની પોતાની વર્તમાન યોગ્યતા છે. સમયે સમયે કર્મનાં જે રજકણો આવે તે વિકારના પ્રમાણમાં જ આવે એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક મેળ હોવા છતાં વિકારને કારણે તે રજકણો નથી આવતાં. બંનેનો તેવો જ સ્વભાવ છે. જેમ કાંટાના એક પલ્લામાં શેર મૂકો અને સામે બરાબર એક શેર વસ્તુ આવે ત્યારે કાંટો સરખો થાય, તેવો જ તેનો સ્વભાવ છે, તેમાં તેને જ્ઞાનની જરૂર નથી. તેમ જડ કર્મને કાંઈ ખબર નથી કે આ જીવે આટલો વિકાર કર્યો માટે તેની પાસે જાઉં, પણ તેની પોતાની યોગ્યતાથી જ તે તેવા કર્મરૂપે પરિણમી જાય છે. વિકારના પ્રમાણમાં જ કર્મો આવે તેવો તેનો સ્વભાવ છે. આ પ્રમાણે જાણીને, આસ્રવરહિત શુદ્ધઆત્માની શ્રદ્ધા કરવી તે પ્રયોજન છે. આ જાણીને પણ શુદ્ધ આત્માની શ્રદ્ધા કર્યા વગર કદી ધર્મ થાય નહિ.

છટું સંવરતત્ત્વ છે. સંવર એટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિર્મળદશા. તે સંવર કોઈ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રથી કે બહારની ક્રિયાથી થતો નથી પણ જીવની પોતાની યોગ્યતાથી થાય છે. તે સંવર જીવદ્રવ્યના આશ્રયે થાય છે. પણ અહીં સંવરતત્ત્વ કઈ રીતે પ્રગટે તે વાત નથી બતાવવી, અહીં તો માત્ર સંવરતત્ત્વ છે એટલું જ સિદ્ધ કરવું છે. સંવર કેમ પ્રગટે તે વાત પછી બતાવશે. જડ કર્મ ખસે તો સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય—એમ પરતંત્રતા નથી, સમ્યગ્દર્શનાદિ થવાની લાયકાત જીવની પોતાની છે. અંતરૂસ્વભાવમાં એકતા થતાં જે સંવર નિર્જરાના શુદ્ધ અંશો ઉઘડે તે તો અભેદઆત્મામાં ભળી જાય છે પણ જ્યારે નવતત્ત્વના ભેદથી વિચાર કરે ત્યારે જીવની પર્યાયની યોગ્યતા છે—એમ કહે છે, તેમાં દ્રવ્ય પર્યાયનો ભેદ પાડીને કથન છે. નવતત્ત્વના ભેદ પાડીને સંવર પર્યાયને લક્ષમાં લેવા જતાં કર્મના નિમિત્તની અપેક્ષા આવે છે, એકલા અભેદ સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં તો તે ભેદ પડતા નથી; સંવરની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી તે અભેદમાં જ મળી જાય છે.

જીવમાં સંવર ટાણે કર્મમાં ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષયની જ યોગ્યતા તેના કારણે હોય છે, તે અજીવસંવર છે. જીવમાં વિકાર વખતે કર્મમાં

ઉદયની લાયકાત હોય, ને જીવમાં સંવર વખતે કર્મમાં ઉપશમ વગેરેની જ લાયકાત હોય,—એવો જ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. એકલા જીવતત્ત્વને જ લક્ષમાં લ્યો તો સાત તત્ત્વના ભેદ પડે નહિ. તેમ જ એકલા અજીવતત્ત્વને જ લક્ષમાં લ્યો તો પણ સાતતત્ત્વના ભેદ ન પડે. જીવને અને અજીવને એકબીજાની અપેક્ષાએ અવસ્થામાં સાત તત્ત્વો થાય છે,—તે બંનેની અવસ્થામાં સાત તત્ત્વરૂપ પરિણમન થાય છે, જીવમાં સાત તેમ જ અજીવમાં પણ સાત ભેદ પડે છે. તે સાત તત્ત્વોનું લક્ષ છોડીને એકલા ચૈતન્યતત્ત્વને જ અભેદપણે લક્ષમાં લેતાં તેમાં સાત પ્રકાર પડતા નથી ને સાત પ્રકારના વિકલ્પ ઊઠતાં નથી, પણ નિર્મળ પર્યાય થઈને અભેદમાં ભળી જાય છે.

જગતમાં જીવ અને અજીવ વસ્તુઓ ભિન્ન ભિન્ન છે એમ માને, તેમનું સ્વતંત્ર પરિણમન માને, અને તેમાં એકબીજાની અપેક્ષા માને—ત્યારે નવતત્ત્વોને વ્યવહારે માની શકે. પણ આ જગતમાં એકલો બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા જ છે અથવા એકલા જડ પદાર્થો જ છે એમ માને અથવા જડ ચેતન બંનેની અવસ્થા સ્વતંત્ર ન માને, તો તેને નવતત્ત્વોની યથાર્થ માન્યતા હોઈ શકે નહિ. નવતત્ત્વોને માનવા તેમાં તો વ્યવહારવીર્ય છે—શુભ વિકલ્પનું અલ્પ વીર્ય છે અને પછી અનંત વીર્ય ચૈતન્યદ્રવ્ય તરફ વળે ત્યારે એક શુદ્ધ આત્માની પ્રતીતિ થાય છે. નવતત્ત્વની પ્રતીતિ કરતાં, અભેદ ચૈતન્યતત્ત્વની પ્રતીતિ કરવામાં જુદી જ જાતનો બેહદ પુરુષાર્થ છે. પરંતુ, જેનામાં એક પાઈ દેવાની પણ ત્રેવડ નથી તે અબજો રૂપિયા ક્યાંથી ભરી શકશે? તેમ જે કુદેવાદિને માને છે તેનામાં નવતત્ત્વના સાચા વિચારની પણ તાકાત નથી, જ્યાં નવતત્ત્વના વિચારની પણ તાકાત નથી ત્યાં તે જીવ અભેદ આત્માની નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા-અનુભવ ક્યાંથી કરી શકશે? અને તે વિના તેના ધર્મ કે શાંતિ થશે નહીં.

અહીં, આચાર્યદેવ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરાવવાના લક્ષે પ્રથમ તો નવતત્ત્વોને ઓળખાવે છે. તેમાંથી છટ્ટા સંવરતત્ત્વની વ્યાખ્યા ચાલે છે. જીવ અને અજીવને એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે કે જીવની અવસ્થામાં

જ્યારે નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવ પ્રગટતાં અશુદ્ધતા અટકી જાય ત્યારે અજીવ પરમાણુઓમાં પણ કર્મરૂપ પરિણમન થતું નથી; આને સંવર કહેવાય છે. જીવમાં સંવરરૂપ થવાની યોગ્યતા છે ને અજીવ પરમાણુઓ તેમાં નિમિત્ત હોવાથી તેને સંવર કહેવાય છે.

જીવના નિર્મળભાવનું નિમિત્ત પામીને કર્મના પરમાણુઓ આવતા અટકી ગયા તેને સંવર કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન :—ક્યા પરમાણુઓ આવતા અટકી ગયા?

ઉત્તર :—પરમાણુઓ આવવાના જ ન હતા તેથી ન આવ્યા. ‘કાંઈ અમુક પરમાણુઓમાં કર્મરૂપ પરિણમન થવાનું હતું પણ જીવમાં શુદ્ધ ભાવ પ્રગટવાને લીધે તે પરિણમન અટકી ગયું’—એમ નથી. તે પરમાણુઓમાં પણ તે વખતે કર્મરૂપ થવાની યોગ્યતા જ ન હતી. શાસ્ત્રોમાં તો અનેક પ્રકારની શૈલીથી કથન આવે પણ વસ્તુસ્વરૂપ શું છે તે લક્ષમાં રાખીને તેનો આશય સમજવો જોઈએ. પહેલાં વિકાર વખતે કર્મપરમાણુઓ આવતા હતા અને હવે સંવરભાવ પ્રગટ્યો તે વખતે કર્મપરમાણુઓ નથી આવતા, તેને સંવર કહ્યો છે. જીવ-અજીવ બંનેનો એવો સહજ મેળ છે. અહીં આત્મામાં ધર્મની લાયકાત અને સંવરભાવ પ્રગટ્યો હોય ત્યાં તેને કર્મો આવવાના હોય જ નહિ, પુદ્ગલમાં તે વખતે તેવું પરિણમન હોય જ નહિ, એટલે આવવા યોગ્ય ન હતા તે પરમાણુઓને સંવરમાં નિમિત્ત કહ્યું, અર્થાત્ પુદ્ગલમાં કર્મરૂપ પરિણમનના અભાવને સંવરમાં નિમિત્ત કહ્યું.

અહો, દરેક દ્રવ્ય અને પર્યાયની સ્વતંત્રતા જાણ્યા વિના સ્વતત્ત્વની રુચિ કરીને સ્વભાવ તરફ ઢળે ક્યારે? નવતત્ત્વના જ્ઞાનમાં દરેક દ્રવ્ય-પર્યાયની સ્વતંત્રતાનું જ્ઞાન તથા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ આવી જાય છે.

સાતમું નિર્જરાતત્ત્વ છે. આત્માનું ભાન થતાં અશુદ્ધતાનો નાશ થતો જાય ને શુદ્ધતા વધતી જાય તેનું નામ નિર્જરા છે; તે જીવની અવસ્થાની યોગ્યતા છે, કોઈ બહારની ક્રિયાથી તે યોગ્યતા થઈ નથી. જીવમાં

નિર્જરાભાવ પ્રગટે તે ટાણે કર્મો ખરી જાય છે તે અજીવ નિર્જરા છે, તેમાં અજીવની યોગ્યતા છે. જીવ અને અજીવ બંનેમાં પોતપોતાની નિર્જરાની યોગ્યતા છે. આત્મસ્વભાવની દૃષ્ટિ અને એકાગ્રતા વડે ચૈતન્યની શુદ્ધતા થતાં અશુદ્ધતા ટળી તે જીવની પોતાની લાયકાત છે અને તે વખતે નિમિત્ત તરીકે કર્મો તેના કારણે સ્વયં ટળ્યાં છે. આત્માએ કર્મોને હણ્યાં—એમ કહેવું તે નિમિત્તનું કથન છે. ‘ણમો અરિહંતાણં’ ના ભાવાર્થમાં પણ અજ્ઞાનીઓને વાંધા ઉઠે તેવું છે. અરિહંત એટલે કર્મરૂપી વેરીને હણનાર, એટલે ભગવાનના આત્માએ જડ કર્મને હણ્યા—એમ અજ્ઞાની તો ખરેખર માની લેશે, પણ જ્ઞાની કહે છે કે—ના, ખરેખર એમ નથી. જડકર્મો આત્માના વેરી છે ને ભગવાને કર્મોને હણ્યા એ કથન તો નિમિત્તથી છે. કાંઈ જડકર્મો આત્માના વેરી નથી, તેમ જ આત્મા કાંઈ જડકર્મોનો સ્વામી નથી કે તે તેને ટાળે? જીવ અજ્ઞાનભાવથી પોતે પોતાનો વેરી હતો ત્યારે નિમિત્તકર્મોને ઉપચારથી દુશ્મન કહ્યા. અને જીવે શુદ્ધતા પ્રગટ કરીને અશુદ્ધતા ટાળી ત્યાં નિમિત્તરૂપ કર્મો પણ સ્વયં ટળી ગયા, તેથી આત્માએ કર્મો ટાળ્યાં એમ ઉપચારથી કહેવાય છે. આમ જીવ-અજીવ બંનેનું જુદાપણું રાખીને શાસ્ત્રોના અર્થ સમજવા જોઈએ.

અરિહંત ભગવાન ભાષાવર્ગણાને ગ્રહણ કરે ને પછી સામા જીવની યોગ્યતા પ્રમાણે તે ભાષા છોડે—એમ જે ભગવાનને અજીવના કર્તા માને છે તે અજ્ઞાની છે, તેણે જીવને અજીવનો સ્વામી માન્યો છે, વસ્તુની સ્વતંત્રતાની તેને ખબર નથી, તેમ જ કેવળીના સ્વરૂપની પણ તેને ખબર નથી; કેવળીને વાણીના કર્તા માનીને તે કેવળીપ્રભુનો અવર્ણવાદ કરે છે. વીતરાગદેવ શું વસ્તુસ્વરૂપ કહે છે તે સમજ્યા વિના ઘણાનો મનુષ્યદેહ નકામો ચાલ્યો જાય છે. સાત તત્ત્વોમાં જીવ અને અજીવના સ્વતંત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણાની શ્રદ્ધા કરવી તે તો વ્યવહારશ્રદ્ધામાં આવી જાય છે. પરમાર્થશ્રદ્ધા તો તેથી જુદી છે. જેટલા પ્રમાણમાં જીવ શુદ્ધતા કરે ને અશુદ્ધતા ટળે તેટલા જ પ્રમાણમાં કર્મો નિર્જરી જાય, છતાં બંનેનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધને લઈને પર્યાયમાં તેવો મેળ થઈ જાય છે.

આઠમું બંધતત્ત્વ છે. વિકારભાવમાં જીવ અટકે તેનું નામ બંધન છે. બંધાવાયોગ્ય જીવની અવસ્થા છે ને તેમાં નિમિત્તરૂપ જડકર્મ છે તેને બંધન કરનારા કહેવાય છે. પણ કર્મે જીવનું બંધન કરાવ્યું એમ નથી. લાયકાત તો જીવની અવસ્થાની છે. આત્મામાં બંધનની લાયકાત થઈ માટે કર્મને બંધાવું પડ્યું—એમ પણ નથી. ને કર્મને લીધે જીવ બંધાયો—એમ પણ નથી. જેણે સ્વભાવના એકપણાની શ્રદ્ધા કરી તેને પર્યાયની યોગ્યતાનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. માત્ર નવતત્ત્વને જાણે પણ અંતરમાં સ્વભાવની એકતા તરફ ન વળે તો યથાર્થ જ્ઞાન થાય નહિ ને સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થાય નહિ.

જેમ માતા-પિતાને હસતાં દેખીને કોઈ બાળક પણ ભેગો હસવા લાગે, પણ શા માટે હસે છે તેની તેને ખબર નથી; તેમ જ્ઞાની આત્માના સત્ સ્વભાવની અપૂર્વ વાત કરે છે, ત્યાં તે સમજીને, તેની હા પાડીને જે ઉત્સાહ બતાવે છે તે તો આત્માનો અપૂર્વ લાભ પામે છે. અને કેટલાક જીવો તે વાત સમજ્યા વગર ઉત્સાહ બતાવે છે—જ્ઞાની કાંઈક આત્માની સારી વાત કહે છે એમ ધારીને હા પાડીને માની લ્યે છે, પણ તેનો શું ભાવ છે તે પોતે અંતરમાં સમજતો નથી તો તેને આત્માની સમજણનો યથાર્થ લાભ થાય નહિ, માત્ર પુણ્ય બંધાઈને છૂટી જાય. અંતરમાં જાતે તત્ત્વનો નિર્ણય કરે તેની જ ખરી કિંમત છે. જાતે તત્ત્વનો નિર્ણય કર્યા વગર હા પાડશે તે ટકશે નહિ.

પ્રશ્ન :—પર્યાયદૈષ્ટિથી નવતત્ત્વ જાણવા તે વ્યવહાર છે, તેનાથી અભેદ આત્માની શ્રદ્ધાનો તો કાંઈ લાભ થતો નથી, તેથી તેમાં હોંશ કેમ આવે?

ઉત્તર :—વ્યવહારની હોંશ કરવાનું કોણ કહે છે?—પણ જેને અભેદ આત્માના અનુભવની હોંશ છે તેને વચ્ચે નવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધા આવી જાય છે. અભેદસ્વભાવના લક્ષ તરફ વળતાં પ્રથમ આંગણ તરીકે ખોટા તત્ત્વોની માન્યતા છોડીને સાચા નવતત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં હોંશ આવ્યા વગર રહે નહિ, પણ તેમાં નવતત્ત્વના વિકલ્પની પ્રધાનતા નથી પણ અભેદ સ્વભાવનું લક્ષ કરવાની પ્રધાનતા છે, તેની જ હોંશ છે. નવતત્ત્વનો

નિર્ણય પણ કુતત્વોથી છોડાવવા પૂરતો કાર્યકારી છે. જો પહેલેથી જ અભેદ ચૈતન્યને લક્ષમાં લેવાનો આશય હોય તો વચ્ચે આવેલી નવતત્ત્વની શ્રદ્ધાને વ્યવહારશ્રદ્ધા કહેવાય. પણ જેને પહેલેથી જ વ્યવહારના આશ્રયની બુદ્ધિ છે તે જીવ તો વ્યવહારમૂઢ છે, તેને નવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ સાચી નથી.

માત્ર નવતત્ત્વના વિચારથી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી, પણ અભેદ સ્વરૂપના અનુભવમાં નથી પહોંચી શક્યો ત્યાં વચ્ચે અભેદના લક્ષે નવતત્ત્વનો વિચાર આવ્યા વગર રહેતો નથી. જેમ બારદાન વગર માલ હોતો નથી ને બારદાન પોતે પણ માલ નથી તેમ નવતત્ત્વને જાણ્યા વગર સમ્યક્શ્રદ્ધા થતી નથી ને નવતત્ત્વના વિચાર તે પોતે પણ સમ્યક્શ્રદ્ધા નથી. વિકલ્પથી જુદો પડીને અભેદ આત્માનો અનુભવ કરવો તે જ સમ્યક્શ્રદ્ધાનું લક્ષણ છે.—આવો સમ્યગ્દર્શનનો નિશ્ચય—વ્યવહાર છે. ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન આત્માનો અનુભવ કરીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું એ જ આત્માર્થી જીવનું પહેલું કર્તવ્ય છે. એ સિવાય જગતના બીજા કોઈ બાહ્ય કર્તવ્યને આત્માર્થી જીવો પોતાનું કર્તવ્ય માનતા જ નથી.

અહો! જીવનો સ્વભાવ જ્ઞાયક શુદ્ધચૈતન્ય છે, તેમાં તો બંધન કે અપૂર્ણતા નથી. એ જ્ઞાયકસ્વભાવની દૃષ્ટિથી તો જીવમાં બંધમોક્ષ વગેરે સાત તત્ત્વો નથી. પણ વર્તમાન અવસ્થામાં વિકારથી ભાવબંધની લાયકાત છે. કર્મોએ જીવને રખડાવ્યો નથી. કર્મ તો નિમિત્તમાત્ર છે. જીવ પોતાના વિકારથી રખડ્યો ત્યારે કર્મોને નિમિત્ત તરીકે રખડાવનાર કહ્યાં. મોટા મોટા નામધારી ત્યાગીઓ ને વિદ્વાનો પણ આ વાતમાં ગોથાં ખાય છે. જેમ પાણીના સંયોગનું જ્ઞાન કરાવવા માટે પિત્તળના કળશને પણ ‘પાણીનો કળશ’ કહેવાય છે તેમ જીવ જ્યારે પોતાના ઊંઘા ભાવથી રખડે છે ત્યારે નિમિત્ત તરીકે જડ કર્મો હોય છે તે બતાવવા માટે કર્મો જીવને રખડાવ્યો’ એમ વ્યવહારનું કથન છે, એને બદલે અજ્ઞાનીઓ તે કથનને જ વળગી પડ્યા. કર્મો જીવને રખડાવે એવી માન્યતાને અહીં તો વ્યવહારશ્રદ્ધામાં પણ લીધી નથી. જીવ અજીવને જુદા જુદા જાણે, જીવની અવસ્થામાં બંધતત્ત્વની

યોગ્યતા છે ને પુદ્ગલમાં કર્મરૂપ થવાની તેની સ્વતંત્ર યોગ્યતા છે—એમ બંનેને ભિન્ન ભિન્ન જાણે તેને અહીં વ્યવહારશ્રદ્ધા કહેવામાં આવે છે, ને તે સમ્યગ્દર્શનનો વ્યવહાર છે.

હજી લોકોને સમ્યગ્દર્શનના વ્યવહારનું પણ ઠેકાણું નથી ત્યાં તો ચારિત્રના વ્યવહારમાં ઉતરી પડે છે. અનાદિની બાહ્યદૃષ્ટિ છે તેથી ઝટ બાહ્યત્યાગમાં ઉતરી પડે છે. બહારથી કાંઈક ત્યાગ દેખાય એટલે અમે કાંઈક કર્યું—એમ માનીને સંતોષ લ્યે, પણ અંદર તો મોટું મિથ્યાત્વ પોષાય છે તેનું ક્યાં ભાન છે? અનંત સંસાર પરિભ્રમણનું કારણ મિથ્યાત્વ છે તેને તો ટાળવાની દરકાર પણ કરતો નથી. અંદરના સૂક્ષ્મ મિથ્યાત્વ સહિત બાહ્યત્યાગ કરીને અનંતવાર જીવ નવમી ઐવેયકે ગયો ને ચાર ગતિમાં રખડ્યો. નવમી ઐવેયકે જનારાની વ્યવહારશ્રદ્ધા તો ચોખ્ખી હોય છે; અત્યારના ઘણા લોકોમાં તો તેવી નવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધાનું પણ ઠેકાણું નથી; તો પછી, ધર્મનો માર્ગ તો અંતરની પરમાર્થશ્રદ્ધામાં છે તેની તો વાત જ શું?

જીવ અને અજીવની સમય સમયની સ્વતંત્રતા કબૂલ કરીને સાત તત્ત્વોને જાણે તેને તો વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન થયું; અને વિકલ્પ રહિત થઈને અંતરમાં અભેદ ચૈતન્યતત્ત્વનો અનુભવ અને પ્રતીત કરે ત્યારે પરમાર્થસમ્યગ્દર્શન થાય છે, તે જ આત્માર્થી જીવનું પહેલું કર્તવ્ય છે.

[અહીં સુધી, નવતત્ત્વમાંથી જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા અને બંધ એ આઠ તત્ત્વોનું વિવેચન થયું છે; નવમા મોક્ષતત્ત્વનું વિવેચન બાકી છે, તે હવેના વ્યાખ્યાનમાં આવશે.]

[આત્માર્થીનું પહેલું કર્તવ્ય-લેખાંક : ૭]

સમ્યગ્દર્શન પ્રગટવા માટેની ભૂમિકા [અફરગામી મુમુક્ષુની વાત]

ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન આત્માનો અનુભવ કરીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું તે જ આત્માર્થી જીવનું પહેલું કર્તવ્ય છે. એ સિવાય જગતના કોઈ બાહ્ય કર્તવ્યને આત્માર્થી જીવ પોતાનું કર્તવ્ય માનતો નથી. તીવ્ર વૈરાગ્યસહિત આત્મરુચિ તે સમ્યક્ત્વનું કારણ છે.

જેને પોતાના આત્માનું હિત કરવું હોય તેણે પહેલાં શું કરવું તે વાત ચાલે છે. જે આત્માર્થી છે એટલે કે જેને પોતાનું કલ્યાણ કરવાની ભાવના છે તેણે દેહથી ભિન્ન ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા કોણ છે તેને જાણવો જોઈએ. આત્માને જાણવા માટે પ્રથમ નવ તત્ત્વોનું જ્ઞાન કરવું જોઈએ. તે નવ તત્ત્વોમાં પ્રથમ જીવ અને અજીવ એ બે જાતનાં તત્ત્વો અનાદિઅનંત છે, કોઈએ તેને બનાવ્યાં નથી ને તેનો કદી નાશ થતો નથી. જીવ અને અજીવ એ બે સ્વતંત્ર તત્ત્વો છે અને તે બેના સંબંધે બંનેની અવસ્થામાં સાત તત્ત્વો થાય છે. આત્મામાં પોતાની યોગ્યતાથી પુણ્ય, પાપાદિ સાત પ્રકારની અવસ્થા થાય છે ને તેમાં નિમિત્તરૂપ અજીવમાં પણ તે સાત પ્રકાર પડે છે.

આત્મા ચૈતન્યવસ્તુ ત્રિકાળી છે, પણ તેને ભૂલીને અવસ્થામાં મિથ્યાત્વ અને રાગ-દ્વેષથી અજ્ઞાની જીવ અનાદિ કાળથી બંધાયેલ છે; તે બંધનભાવ આત્માની યોગ્યતાથી છે, કોઈ બીજાએ તેને બંધન કર્યું નથી. જીવને વર્તમાન અવસ્થામાં જો ભાવબંધન ન હોય તો આનંદનો પ્રગટ અનુભવ હોવો જોઈએ. પણ આનંદનો પ્રગટ અનુભવ નથી, કેમ કે તે

પોતાની પર્યાયમાં વિકારના ભાવબંધનથી બંધાયેલો છે. સ્ફટિકના ઊજળા સ્વચ્છ-સ્વરૂપમાં જે રાતી-કાળી ઝાંઈ પડે છે તે તેનું મૂળ સ્વરૂપ નથી પણ સ્ફટિકનો વિકાર છે, ઉપાધિ છે, તેમ જીવનો સ્વચ્છ ચૈતન્યસ્વભાવ છે, તેની અવસ્થામાં જે પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય છે તે તેનું મૂળ સ્વરૂપ નથી પણ વિકાર છે, બંધન છે; વિકારભાવ તે જીવ-બંધ છે ને તેમાં નિમિત્તરૂપ જડકર્મો છે તે અજીવ-બંધ છે. એ રીતે જીવ-અજીવ બંનેની અવસ્થા ભિન્ન ભિન્ન છે. જો પર નિમિત્તની અપેક્ષા વગર એકલા આત્માના સ્વભાવથી વિકાર થાય તો તે સ્વભાવ થઈ જાય ને કદી ટળી શકે નહીં. પણ વિકાર તે જીવની અવસ્થાની ક્ષણિક યોગ્યતા છે ને તેમાં દ્રવ્યકર્મ નિમિત્તરૂપ છે. નિમિત્તના લક્ષે વિકાર થાય છે, સ્વભાવના લક્ષે વિકાર કે બંધનભાવ થતો નથી.

[અહીં સુધી બંધ સુધીનાં આઠ તત્ત્વોનું વિવેચન થયું, હવે નવમા તત્ત્વનું વિવેચન થાય છે.]

નવમું મોક્ષતત્ત્વ છે. જીવની પૂર્ણ પવિત્ર સર્વજ્ઞવીતરાગી આનંદદશા તે મોક્ષ છે. તે મોક્ષપણે થવાની લાયકાત જીવની અવસ્થામાં છે ને જડકર્મનો અભાવ તેમાં નિમિત્તરૂપ છે. જીવમાં પવિત્ર મોક્ષભાવ પ્રગટ્યો ત્યાં કર્મો તેની મેળે ધૂટી ગયા. જીવ અને અજીવ એ બે ત્રિકાળી તત્ત્વો છે તેને, તેમ જ તેની પર્યાયમાં સાત તત્ત્વરૂપ પરિણમન થાય છે તેને,—એ રીતે નવે તત્ત્વોને ઓળખવા જોઈએ.

મોક્ષરૂપે થવાની યોગ્યતા જીવની છે, ને જડકર્મોનું ધૂટી જવું તે નિમિત્ત છે, તે અજીવ-મોક્ષ છે.—એ પ્રમાણે અહીં પ્રથમ તો મોક્ષતત્ત્વની ઓળખાણ કરાવી છે. અંતરૂસ્વભાવના આશ્રયે જીવની પરિપૂર્ણ પવિત્ર અવસ્થા પ્રગટે તેને મોક્ષ કહે છે તેમ જ અજીવ કર્મો ધૂટી જવારૂપ પુદ્ગલની અવસ્થાને પણ મોક્ષ કહેવાય છે. મોક્ષતત્ત્વને જાણી લીધું તેથી મોક્ષ થઈ જતો નથી, પણ મોક્ષ વગેરે નવે તત્ત્વોને જાણ્યા પછી તે ભેદનો આશ્રય છોડી અંતરના અભેદસ્વભાવના આશ્રયે મોક્ષદશા પ્રગટે છે.

એ પ્રમાણે જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ

અને મોક્ષ એ નવતત્ત્વોની ઓળખાણ કરાવી; તે નવ તત્ત્વોને ઓળખવાનું પ્રયોજન શું છે તે હવે કહેશે. નવ તત્ત્વને ઓળખીને અંતરમાં અભેદ ચૈતન્યમૂર્તિ સ્વભાવનો શુદ્ધનયથી અનુભવ કરવો તે જ પ્રયોજન છે, ને એવો અનુભવ કરવો તે જ સમ્યગ્દર્શન છે, તે કલ્યાણનું મૂળિયું છે, ને તે માનવજીવનનું મહા કર્તવ્ય છે.

જુઓ, ચૈતન્યની સમજણ અનંતકાળમાં નથી કરી; અનાદિ કાળથી જીવ સંસારપરિભ્રમણ કરે છે તેમાં ચૈતન્યની સમજણનો રસ્તો લીધા વગર બીજા બાહ્યસાધનો કર્યાં છે, પણ સંસારભ્રમણ નથી ટળ્યું. કેમ કે ચૈતન્યની સમજણ કરવી તે જ સંસારભ્રમણ ટાળવાનો ઉપાય છે, તે ઉપાય બાકી રહી ગયો છે. તેથી શ્રીમદ્ રાજયંદ્રજી નીચેના કાવ્યમાં ‘શું સાધન બાકી રહી ગયું’ તે જણાવતાં કહે છે કે—

યમ નિયમ સંયમ આપ કિયો, પુનિ ત્યાગ વિરાગ અથાગ લહ્યો,
વનવાસ લિયો, મુખ મૌન રહ્યો, દેહ આસન પદ્મ લગાય દિયો;
વહ સાધન વાર અનંત કિયો, તદપિ કછૂ હાથ હજુ ન પર્યો;
અબ ક્યોં ન વિચારત હૈ મનસેં, કછૂ ઓર રહા ઉન સાધનસેં.

યમ, નિયમ, વ્રત, તપ, બાહ્યત્યાગ-વૈરાગ્ય વગેરે બધા સાધન કર્યાં પણ ચૈતન્યસ્વરૂપી પોતાનો આત્મા કોણ છે તેની સમજણરૂપ સાચું સાધન બાકી રહી ગયું, તેથી જીવ કિંચિત્ કલ્યાણ પામ્યો નથી.

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ કહે છે કે હે ભવ્ય આત્માઓ! આત્માના અભેદસ્વરૂપનો અનુભવ કરતાં પહેલાં વચ્ચે નવ તત્ત્વની ભેદરૂપ પ્રતીતિ આવ્યા વિના રહેતી નથી, પણ તે નવતત્ત્વના ભેદરૂપ વિચારનો જ આશ્રય માનીને અટકશો નહિ; નવતત્ત્વના ભેદરૂપ વિચારના આશ્રયે અટકવાથી સમ્યક્ આત્મા અનુભવમાં આવતો નથી; પણ તે ભેદનો આશ્રય છોડીને—રાગમિશ્રિત વિચારનો અભાવ કરીને, અભેદસ્વભાવસન્મુખ થઈને શુદ્ધ આત્માનો નિર્વિકલ્પ અનુભવ અને પ્રતીત કરતાં સમ્યક્શ્રદ્ધા થાય છે. તે આત્માના કલ્યાણનો ઉપાય છે, એનાથી મોક્ષના દરવાજા ખૂલે છે.

અવસ્થામાં જીવની યોગ્યતા અને અજીવનું નિમિત્તપણું—એવો નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ જો ન હોય તો સાત તત્ત્વો જ સિદ્ધ થતા નથી. જીવ અને અજીવની અવસ્થામાં નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ છે તે દૃષ્ટિથી જોતાં નવતત્ત્વોના ભેદ વિદ્યમાન છે. અને જો એકલા ચૈતન્યમૂર્તિ અખણ્ડ જીવતત્ત્વને લક્ષમાં લ્યો તો, દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ પણ નહિ હોવાથી, નવતત્ત્વના ભેદ પડતા નથી; માટે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોતાં નવતત્ત્વો અભૂતાર્થ છે ને એક ચૈતન્ય પરમતત્ત્વ જ પ્રકાશમાન છે. જોકે વર્તમાન નિર્મળપર્યાય છે ખરી પણ તે અભેદમાં ભળી જાય છે, અર્થાત્ દ્રવ્ય અને પર્યાયના ભેદનો વિકલ્પ તે જીવને નથી. આવો અનુભવ તે જ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન ને સમ્યક્ચારિત્ર છે, તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે : “અનુભવ મારગ મોક્ષકા.....અનુભવ હૈ રસકૂપ”

જીવના ભાવરૂપ સાતતત્ત્વો જીવમાં છે, તેમ જ તેમાં નિમિત્તરૂપે જડની અવસ્થામાં સાતતત્ત્વો છે તે અજીવમાં છે. આવા સાત પ્રકારો એકલા શુદ્ધ જીવમાં કે એકલા અજીવમાં હોય નહિ. એ નવ તત્ત્વોનું ઘણી ઘણી રીતે વર્ણન કહેવાયું છે. તે પ્રમાણે નવ તત્ત્વોને નક્કી કર્યા વગર આત્માનું સ્વરૂપ સમજી શકાય નહિ અને પોતાનું સ્વરૂપ શું છે તે સમજ્યા વગર ચૈતન્યસુખની પ્રાપ્તિ થાય નહિ.

‘અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર’માં શ્રીમદ્ રાજયંદ્રજી કહે છે કે—

હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું?
કોના સંબંધે વળગણા છે? રાખું કે એ પરિહરું?
એના વિચાર વિવેક પૂર્વક શાંતભાવે જો કર્યા,
તો સર્વ આત્મિકજ્ઞાનના સિદ્ધાંતતત્ત્વો અનુભવ્યાં.

આમાં જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને નિર્ણય કરવાનું કહ્યું છે. જીવસંબંધી વિચાર કરતાં નવે તત્ત્વના વિચાર તેમાં આવી જાય છે. હું ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવ છું, શરીરાદિ અજીવ છે તે હું નથી, પુણ્ય-પાપ

—આસ્રવ ને બંધ એ ભાવો દુઃખરૂપ છે, સંવર—નિર્જરા ભાવ તે સુખનું કારણ છે તે ધર્મ છે, મોક્ષ તે પૂર્ણ સુખરૂપ નિર્મળદશા છે. —આ પ્રમાણે એક જીવસંબંધી વિચાર કરતાં નવે તત્ત્વો આવી જાય છે.

જીવ અને અજીવ તો સ્વતંત્ર તત્ત્વો છે, ને તેમાંથી જીવની અવસ્થામાં પુણ્ય—પાપ—આસ્રવ—સંવર—નિર્જરા—બંધ અને મોક્ષ એવા સાત પ્રકાર પોતાની યોગ્યતાથી પડે છે, તથા અજીવતત્ત્વ તેના નિમિત્તરૂપ છે તેની અવસ્થામાં પણ પુણ્ય—પાપ વગેરે સાત પ્રકારો પડે છે. એક આત્મા જ સર્વવ્યાપક છે ને બીજું બધું ભ્રમ છે—એમ જે માને છે તેને સાત તત્ત્વો રહેતા નથી, અને સાત તત્ત્વના જ્ઞાન વગર આત્માનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. સાતે તત્ત્વોમાં બબ્બે બોલ લાગુ પડે છે, એક જીવરૂપ છે ને બીજું અજીવરૂપ છે.

આત્માને સમજ્યા વગર જીવનો અનંતકાળ ગયો; તે અનંતકાળમાં બીજા બાહ્ય ઉપાયોને કલ્યાણનું સાધન માન્યું પણ અંતરમાં સિદ્ધ ભગવાન જેવો ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા બિરાજી રહ્યો છે તેનું શરણ લઉં તો કલ્યાણ પ્રગટે—એમ ન માન્યું. અજ્ઞાનભાવ સહિત પૂજા, ભક્તિ, વ્રત, ઉપવાસ વગેરેના શુભરાગને ને ક્રિયાકાંડને મુક્તિનું સાધન માન્યું પણ એ બધો ય રાગ તો સંસારનું કારણ છે, આત્માની મુક્તિનું કારણ નથી. આમ સમજીને શું કરવું?—કે નવતત્ત્વોને અને આત્માના અભેદ સ્વભાવને જાણીને આત્મસ્વભાવ તરફ વળવું, તેનો જ આશ્રય કરવો, એ જ ધર્મ છે ને એ જ કલ્યાણ છે.

જે જીવ વિષય—કષાયમાં જ ડૂબેલો છે ને તત્ત્વના વિચારનો પણ અવકાશ લેતો નથી, તે તો પાપમાં પડેલો છે, તેની અહીં વાત નથી. પણ, મારે આત્માનું કલ્યાણ કરવું છે—એમ જેને જિજ્ઞાસા જાગી છે, વિષય—કષાયોથી કંઈક પાછો ફરીને જે નવતત્ત્વના વિચાર કરે છે ને અંતરમાં આત્માનો અનુભવ કરવા માંગે છે તેની આ વાત છે. નવતત્ત્વનો વિચાર પાંચ ઈન્દ્રિયોનો વિષય નથી, પાંચ ઈન્દ્રિયોના અવલંબને નવતત્ત્વનો નિર્ણય થતો નથી. એટલે નવતત્ત્વનો વિચાર કરનાર જીવ પાંચ

ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી તો પાછો ફરી ગયો છે. હજી મનનું અવલંબન છે, પણ તે જીવ મનના અવલંબનમાં અટકવા નથી માંગતો, તે તો મનનું અવલંબન પણ છોડીને અભેદ આત્માનો અનુભવ કરવા માંગે છે. સ્વલક્ષથી રાગનો નકાર અને સ્વભાવનો આદર કરનારો જે ભાવ છે તે નિમિત્ત અને રાગની અપેક્ષા વિનાનો ભાવ છે. તેમાં ભેદના અવલંબનની રુચિ છોડીને અભેદ સ્વભાવનો અનુભવ કરવાની રુચિનું જે જોર છે તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનું કારણ થાય છે. એ રુચિ અંતરમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય સહિત છે.

કોઈ પૂછે કે—નવતત્ત્વના વિચાર તો પૂર્વે અનંતવાર કર્યા છે! તો તેને કહે છે કે ભાઈ, પૂર્વે જે નવતત્ત્વના વિચાર કર્યા તેના કરતાં આ કાંઈક જુદી રીતની વાત છે. પૂર્વે નવતત્ત્વના વિચાર કર્યા તે અભેદસ્વરૂપના લક્ષ વગર કર્યા છે, ને અહીં તો અભેદસ્વરૂપના લક્ષ સહિતની વાત છે. પૂર્વે એકલા મનના સ્થૂળ વિષયથી નવતત્ત્વના વિચાર સુધી તો આત્મા અનંતવાર આવ્યો છે, પણ ત્યાંથી આગળ વિકલ્પ તોડી ધ્રુવ ચૈતન્યતત્ત્વમાં એકપણાની શ્રદ્ધા કરવાની અપૂર્વ રીત શું છે તે ન સમજ્યો તેથી ભવભ્રમણ ઊભું રહ્યું. પરંતુ અહીં તો એવી વાત લીધી નથી. અહીં તો અપૂર્વ શૈલીનું કથન છે કે આત્માનો અનુભવ કરવા માટે જે જીવ નવતત્ત્વના વિચાર સુધી આવ્યો છે તે નવતત્ત્વનો વિકલ્પ તોડી, તેમાંથી શુદ્ધ આત્માને શોધી અભેદ આત્માનો અનુભવ કરે જ છે. નવતત્ત્વના વિચાર સુધી આવીને પાછો ફરી જાય એવી વાત અહીં છે જ નહીં. અહીં તો અફરગામી મુમુક્ષુની જ વાત છે.

નિશ્ચયના અનુભવમાં તો નવતત્ત્વ વગેરે વ્યવહાર અભૂતાર્થ છે, પરંતુ નિશ્ચયનો અનુભવ પ્રગટ કરવાની પાત્રતાવાળા જીવને એવો જ વ્યવહાર હોય, એથી વિરુદ્ધ બીજો વ્યવહાર ન હોય. વ્યવહારને સર્વથા અભૂતાર્થ ગણીને તેમાં ગોટા વાળે અને તત્ત્વનો નિર્ણય ન કરે તે તો હજી પરમાર્થના આંગણે પણ નથી આવ્યો. કુતત્ત્વોની માન્યતા તે પરમાર્થનું આંગણું નથી પણ સાચાં તત્ત્વોની માન્યતા તે પરમાર્થનું આંગણું

છે. જેમ કોઈને સજ્જનના ઘરમાં જવું હોય ને દુર્જનના આંગણે જઈને ઊભો રહે તો તે સજ્જનના ઘરમાં પ્રવેશી શકે નહિ, પણ જો સજ્જનના જ ઘરના આંગણે ઊભો હોય તો તે સજ્જનના ઘરમાં પ્રવેશ કરી શકે. તેમ સજ્જન એટલે સર્વજ્ઞ પ્રભુએ કહેલો ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન આત્મા, તેનો અનુભવ કરવા માટે સર્વજ્ઞદેવે કહેલાં આ નવતત્ત્વો વગેરેનો નિર્ણય કરવો તે પ્રથમ અનુભવનું આંગણું છે, તેનો જે નિર્ણય કરતો નથી ને બીજા કુતત્ત્વોને માને છે તે તો હજી સર્વજ્ઞભગવાને કહેલા આત્મસ્વભાવના અનુભવના આંગણે પણ નથી આવ્યો, તો તેને અનુભવરૂપી ઘરમાં તો પ્રવેશ ક્યાંથી થાય? પહેલાં રાગમિશ્રિત વિચારથી નવતત્ત્વ વગેરેનો નિર્ણય કરે પછી અભેદ જ્ઞાયકસ્વભાવ તરફ વળીને અનુભવ કરતાં તે બધા ભેદો અભૂતાર્થ થઈ જાય છે. અભૂતાર્થ એટલા માટે કહ્યા કે પરમાર્થ આત્માના અનુભવના વિષયમાં તે નથી આવતા.

સાચા નવતત્ત્વની ઓળખાણમાં સુદેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની અને કુદેવાદિની ઓળખાણ પણ આવી જાય છે. આસ્રવ અને બંધતત્ત્વની ઓળખાણમાં કુદેવાદિની ઓળખાણ આવી જાય છે. નવતત્ત્વના સ્વરૂપને વિપરીતપણે સાધે તે બધા કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્ર છે. સંવર અને નિર્જરાભાવ તે નિર્મળ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે, સાધકભાવ છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ તે ગુરુ છે, તેમનું તથા જ્ઞાની ધર્માત્માઓનું સ્વરૂપ સંવર-નિર્જરામાં આવી જાય છે. મોક્ષ તે આત્માની પૂર્ણ નિર્મળદશા છે, અર્હત અને સિદ્ધ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવ છે તેમનું સ્વરૂપ મોક્ષતત્ત્વમાં આવી જાય છે, એ રીતે નવતત્ત્વમાં પંચપરમેષ્ટી વગેરેનું સ્વરૂપ પણ આવી જાય છે. નવતત્ત્વમાં આખા વિશ્વના બધા પદાર્થો આવી જાય છે. નવતત્ત્વ સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ જગતમાં નથી. આવા તત્ત્વોના નિર્ણયનો વિચાર તે સમ્યગ્દર્શનનું આંગણું છે.

અહીં, કહેલો વ્યવહાર તે સમ્યગ્દર્શનનું આંગણું છે. કુદેવાદિના આંગણે ઊભો હોય તે તો અંતરમાં આત્માના ઘરમાં પ્રવેશી શકતો નથી.

આત્માના ઘરમાં પ્રવેશનારને નવતત્ત્વની શ્રદ્ધારૂપ આંગણું વચ્ચે આવે છે. જેમ દુર્જનના આંગણે ઊભેલો સજ્જનના ઘરમાં પ્રવેશી ન શકે પણ સજ્જનના આંગણે ઊભેલો જ સજ્જનના ઘરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. એ રીતે આંગણાની પણ તે પ્રકારની લાયકાત હોય છે. તેમ આત્માના અનુભવમાં જવા માટે નવતત્ત્વરૂપ આંગણું સમજવું. ઊભો હોય કુગુરુના આંગણે, અને કહે કે મારે ભૂતાર્થ સ્વભાવના ઘરમાં પ્રવેશ કરવો છે, તો એમ બની ન શકે. સ્વભાવના ઘરમાં જવા માટેનું આંગણું પણ તેને યોગ્ય જ હોય, વિરુદ્ધ ન હોય.

અહીં, આચાર્યદેવે પરમાર્થ આત્માના અનુભવના નિમિત્ત તરીકે નવતત્ત્વના વિકલ્પરૂપ વ્યવહાર વર્ણવ્યો છે. આ નિમિત્ત તે પોતાની પર્યાય જ છે. અનુભવ પહેલાં વચ્ચે એવી પર્યાય થયા વગર રહેતી નથી. અને સમ્યગ્દર્શનના નિમિત્ત તરીકે જે પંચેન્દ્રિયપણું, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર વગેરેનું વર્ણન આવે છે તે તો બાહ્ય સંયોગરૂપ નિમિત્તો છે, તે તો સ્વયં હોય છે, ને આ નવતત્ત્વની શ્રદ્ધારૂપ વ્યવહાર તો પોતાના અંદરના તે પ્રકારના પ્રયત્નથી થાય છે, તેથી આ અધ્યાત્મગ્રંથમાં સમ્યગ્દર્શનના નિમિત્ત તરીકે તેની જ વાત લીધી છે. આ સમયસારમાં ઘણી ગૂઢતા ભરી છે.

હવે, નવતત્ત્વોને જાણીને પરમાર્થ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવા માટે શું કરવું તે વિષે આચાર્યદેવ વિશેષ સ્પષ્ટ ખુલાસો કરે છે; પહેલાં સામાન્યપણે વાત કરી, હવે તે વાત વિશેષપણે સમજાવે છે—

‘બાહ્યદૃષ્ટિથી જોઈએ તો :—જીવ-પુદ્ગલની અનાદિ બંધપર્યાયની સમીપ જઈને એકપણે અનુભવ કરતાં આ નવતત્ત્વો ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે અને એક જીવદ્રવ્યના સ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં તેઓ અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે; (જીવના એકાકાર સ્વરૂપમાં તેઓ નથી.) તેથી આ નવતત્ત્વોમાં ભૂતાર્થનયથી એક જીવ જ પ્રકાશમાન છે.’ અજ્ઞાનીને નવતત્ત્વોમાં જીવ અને અજીવ એક થઈને પરિણમતા હોય—એમ સ્થૂળદૃષ્ટિથી લાગે છે, પણ જ્ઞાની તો નવે તત્ત્વમાં જીવ અને અજીવનું જુદું જુદું પરિણમન છે એમ જાણે છે. જ્ઞાની અંતરદૃષ્ટિથી

જીવ-અજીવને જુદા જુદા પરિણમતા દેખે છે-એ વાત પછી લેશે.

જેને જીવ-અજીવનું ભેદજ્ઞાન નથી એવો અજ્ઞાની જીવ નવતત્ત્વના વિકલ્પથી જીવ-પુદ્ગલના બંધપર્યાયની સમીપ જઈને અનુભવ કરે છે, અખંડ ચિદાનંદ તત્ત્વની એકતાને ચુકીને બાહ્ય સંયોગને જુએ છે, બાહ્ય લક્ષથી આત્મા અને કર્મની અવસ્થાનો એકપણે અનુભવ કરતાં તો નવતત્ત્વો ભૂતાર્થ છે-વિદ્યમાન છે, વ્યવહારનયથી જોતાં પર્યાયમાં નવતત્ત્વના વિકલ્પો થાય છે; પણ જેને એકલું નવતત્ત્વોનું ભૂતાર્થપણું જ ભાસે છે ને એકરૂપ ચૈતન્યસ્વભાવનું ભૂતાર્થપણું નથી ભાસતું તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જીવ-પુદ્ગલના સંબંધનું લક્ષ છોડીને, એકલા શુદ્ધ જીવ તત્ત્વને જ લક્ષમાં લઈને અનુભવ કરતાં એકલો ભગવાન આત્મા જ શુદ્ધ જીવપણે પ્રકાશમાન છે ને નવતત્ત્વો અભૂતાર્થ છે; એવો અનુભવ કરવો તે સમ્યગ્દર્શન છે. અભેદ આત્માની શ્રદ્ધા કર્યા પહેલાં એટલે કે ધર્મની પહેલી દશા થતાં પહેલાં જિજ્ઞાસુ જીવને નવતત્ત્વનું જ્ઞાન નિમિત્તરૂપે હોય છે. નવતત્ત્વો સર્વથા છે જ નહિ-એમ નથી.

આત્મા અને કર્મના સંબંધથી થતાં નવતત્ત્વોની દૃષ્ટિ છોડીને એકલા જ્ઞાયકની દૃષ્ટિથી સ્વભાવસન્મુખ થઈને અનુભવ કરવો તે સમ્યગ્દર્શન છે. જેમ એકલા પાણીના પ્રવાહમાં ભંગ ન પડે પણ વચ્ચે નાળાંના નિમિત્તે તેના પ્રવાહમાં ભંગ પડે છે, તેમ જો કર્મ સાથેના સંબંધના લક્ષથી જીવનો વિચાર કરો તો નવતત્ત્વના ભેદ વિચારમાં આવે છે, પણ તે નિમિત્તનું લક્ષ છોડીને એકલા ચૈતન્યપ્રવાહને જ દૃષ્ટિમાં લ્યો તો તેમાં ભંગભેદ પડતા નથી, તે એક જ પ્રકારનો અનુભવમાં આવે છે.

વળી જેમ એકલા પાણીમાં મીઠું, ખાટું કે ખારું એવા ભેદો પડતા નથી; મીઠું, ખાટું કે ખારું એવા જે ભેદો પડે છે તે સાકર, લીંબુ કે નીમક વગેરે પરનિમિત્તના સંગની અપેક્ષાએ પડે છે, નિમિત્તના સંગની અપેક્ષાએ જોતાં પાણીમાં તે ભેદો ભૂતાર્થ છે. પણ એકલા પાણીના સ્વભાવને જોતાં તેમાં મીઠું, ખાટું કે ખારું એવા ભેદો પડતા નથી તેથી

તે ભેદો અભૂતાર્થ છે. તેમ આત્મામાં એકલા સ્વભાવથી જોતાં તો તેમાં ભેદ નથી, પણ જડ કર્મના સંયોગની અપેક્ષાથી જોતાં આત્માની પર્યાયમાં બંધ, મોક્ષ વગેરે સાત પ્રકાર પડે છે, પર્યાયદૃષ્ટિથી તે ભેદો ભૂતાર્થ છે. અને જો એકલા આત્માના ત્રિકાળી સ્વભાવની દૃષ્ટિથી અનુભવ કરવામાં આવે તો તેમાં બંધ, મોક્ષ વગેરે સાત પ્રકારો નથી તેથી તે અભૂતાર્થ છે. એટલે સ્વભાવદૃષ્ટિથી તો નવતત્ત્વોમાં એક ભૂતાર્થ જીવ જ પ્રકાશમાન છે,—તેમાં એક અભેદ જીવનો જ અનુભવ છે, ને તે જ પરમાર્થ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે. આવું સમજ્યા વગર અનંત કાળમાં જે કર્યું તેનાથી પરિભ્રમણ જ થયું છે ને એક ભવ પણ ઘટ્યો નથી. આ અપૂર્વ સમજણ કરવી તે જ ભવભ્રમણથી બચવાનો ઉપાય છે.

નવતત્ત્વો ક્યાં રહે છે? કે જીવ અને અજીવ તો સ્વતંત્ર તત્ત્વો છે, ને તેમના સંબંધથી સાત તત્ત્વો થાય છે, તેમાં જીવના સાતતત્ત્વો જીવની અવસ્થામાં રહે છે ને અજીવના સાત તત્ત્વો અજીવની અવસ્થામાં રહે છે. પણ અજ્ઞાનીને તે બંનેની ભિન્નતાનું ભાન નથી એટલે જાણે કે જીવ અને અજીવ બંને ભેગાં થઈને પરિણમતા હોય એમ તેને લાગે છે. અજ્ઞાની ભિન્ન અખંડ ચૈતન્યતત્ત્વને ચૂકીને, જડ અને ચેતનને એક માને છે અને તેથી પર્યાયબુદ્ધિમાં તે નવતત્ત્વોનો જ ભૂતાર્થપણે અનુભવ અનાદિથી કરી રહ્યો છે પણ સ્વભાવ તરફ વળીને એકરૂપ સ્વભાવનો અનુભવ કરતો નથી. મુક્તસ્વભાવની દૃષ્ટિએ તો આત્મા એકરૂપ છે તેમાં નવતત્ત્વોના ભેદ નથી, પણ બાહ્ય સંયોગી દૃષ્ટિથી—વર્તમાનદૃષ્ટિથી જુઓ તો નવતત્ત્વો ભૂતાર્થ દેખાય છે. અને જો વર્તમાન પર્યાયને સ્વભાવમાં એકાગ્ર કરીને વર્તમાનમાં સ્વભાવને જુઓ તો નવતત્ત્વો અભૂતાર્થ છે, ને એકલો જ્ઞાયક આત્મા જ ભૂતાર્થપણે અનુભવમાં આવે છે. ત્યાં જોકે સંવર-નિર્જરારૂપ પરિણમન તો છે પણ તે પર્યાય અભેદઅનુભવમાં સમાઈ ગઈ છે.

ભગવાન આચાર્યદેવ કહે છે કે અખંડ જ્ઞાયકવસ્તુની દૃષ્ટિએ તો આત્મામાં એકપણું જ છે ને તેના આશ્રયે એકપણાની જ ઉત્પત્તિ થાય

છે. જોકે પર્યાયમાં નિર્મળતાના પ્રકારો પડે છે પણ તે પર્યાય અભેદઆત્મામાં જ એકાગ્ર થાય છે, માટે અભેદઆત્માનો જ અનુભવ છે.

અજ્ઞાનીને જડ-ચેતનની એકત્વબુદ્ધિથી અનાદિથી નવતત્ત્વો ઉપર જ દૃષ્ટિ છે, જડના સંગથી ભિન્ન, એકલા ચૈતન્યતત્ત્વની તેને ખબર નથી. અહો, મારામાં અનંત ગુણો હોવા છતાં હું અભેદસ્વભાવી એક વસ્તુ છું. જ્ઞાયકસ્વરૂપ છું—આવો અનુભવ કરવો તે પરમાર્થસમ્યગ્દર્શન છે. અભેદ આત્માના અનુભવમાં ‘હું જ્ઞાન છું’ એવા ગુણભેદના વિકલ્પનો પણ અવકાશ નથી તો પછી નવતત્ત્વના વિકલ્પ તો ક્યાંથી હોય? હજી નવતત્ત્વોને પણ જે ન માને તેને વ્યવહારધર્મ પણ હોય નહિ. તેમ જ પરના સંયોગની સમીપ જઈને નવતત્ત્વોનો ભૂતાર્થપણે અનુભવ કરવો—અર્થાત્ એક જીવને નવતત્ત્વપણે અનુભવવો—તે પણ હજી સમ્યગ્દર્શન નથી. સમ્યગ્દર્શન કઈ રીતે છે તે હવે કહે છે : અંતરમાં ચૈતન્યસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં તે નવતત્ત્વો અભૂતાર્થ છે ને એક પરમ પારિણામિક જ્ઞાયક આત્મા જ ‘ભૂતાર્થપણે’ અનુભવાય છે; એવો અનુભવ કરવો તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. અભેદ સ્વભાવની પ્રધાનતાથી આત્માનો અનુભવ કરતાં તે જ્ઞાયકમૂર્તિ ભગવાન તો એક જ છે, એકપણું છોડીને તે નવ પ્રકારપણે થયેલો નથી.

અહો, આવી સરસ વાત! પાત્ર થઈને સમજે તો ન્યાલ થઈ જાય તેવું છે. પહેલાં સત્સમાગમે આ વાત કાને પડે પછી અંતરમાં વિચાર કરીને નિર્ણય કરે, તો તેનો અનુભવ થાય. જ્યાં મુખ્યતા ચૈતન્ય તરફની થઈ ત્યાં અભેદ ચૈતન્ય જ દૃષ્ટિમાં રહે છે, નવ ભેદનો વિકલ્પ આવે તેની મુખ્યતા થતી નથી, માટે તે અભૂતાર્થ છે. હું—જીવ ચૈતન્ય પરિપૂર્ણ છું—એકરૂપ છું, એવા સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં એકતાની જ મુખ્યતા છે ને તેમાં નવતત્ત્વોની અનેકતા ગૌણ થઈ જાય છે, તેથી શુદ્ધનયમાં નવતત્ત્વો અભૂતાર્થ છે. આત્માના અભેદ સ્વભાવની દૃષ્ટિ છોડીને પર્યાયમાં પર સંગની અપેક્ષાથી જોતાં નવતત્ત્વો ભૂતાર્થ છે પણ જ્યાં શુદ્ધનયથી ભેદનું

લક્ષ છૂટીને અભેદ સ્વભાવની મુખ્યતામાં વળ્યો ત્યાં ભેદરૂપ નવતત્ત્વોનો અનુભવ નથી માટે તે અભૂતાર્થ છે, ને એક શુદ્ધ આત્મા જ ભૂતાર્થપણે પ્રકાશમાન છે. આવા શુદ્ધાત્માનો અનુભવ થતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યું. તે સમ્યગ્દર્શન પછી ધર્મીને નવતત્ત્વના વિકલ્પ આવે પણ તેની શુદ્ધ દૃષ્ટિમાં તે વિકલ્પોની મુખ્યતા નથી, એકાકાર ચૈતન્યની જ મુખ્યતા છે માટે તે નવતત્ત્વો અભૂતાર્થ છે. ‘અભૂતાર્થ’ કહેતાં તે નવતત્ત્વોના વિકલ્પ અભેદ સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન જ થતા નથી.

જુઓ તો ખરા, આત્માની કેવી સરસ વાત છે! આ કોઈ બહારની વાત નથી પણ અંતરમાં પોતાના આત્માની જ વાત છે. ભાઈ, તારે સુખ ને શાંતિ જોઈએ છે ને! તો તું ક્યાં તેની શોધ કરીશ? ક્યાંય બહારમાં-દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર કે સ્ત્રી, લક્ષ્મી, શરીર વગેરેમાં સુખશાંતિ શોધવાથી તે મળે તેમ નથી. વીતરાગી દેવ-ગુરુ તો કહે છે કે હે ભાઈ! તારે સુખ-શાંતિ જોઈતા હોય, સમ્યગ્દર્શન જોઈતું હોય, સત્ય જોઈતું હોય, આત્મસાક્ષાત્કાર જોઈતો હોય તો કાયમી ચિદાનંદ સ્વભાવમાં જ તેને શોધ, અંતર સ્વભાવમાં શોધ્યે જ તે મળે તેમ છે. સત્સમાગમે નવતત્ત્વોને જાણીને અંતરંગમાં ભૂતાર્થ ચૈતન્યસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં સમ્યગ્દર્શન સુખ-શાંતિ સત્ય ને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે.

નવતત્ત્વમાં પહેલું જીવતત્ત્વ કેવડું? કે સિદ્ધ ભગવાનના આત્મા જેવડું. જેવડો સિદ્ધ આત્મા છે તેવડો જ દરેકનો આત્મા પરિપૂર્ણ છે. ‘સિદ્ધ સમાન સદા પદ મેરો’-મારું આત્મસ્વરૂપ સદાય સિદ્ધ સમાન છે. આવો આત્મા તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન પોતાના આત્માને તેવો કબૂલે છે. સમ્યગ્દર્શન થતાં પોતાના સિદ્ધ સમાન આત્માનું સંવેદન થાય છે-અનુભવ થાય છે. સમ્યગ્દર્શનનો વિષય એકલો આત્મા છે, નવતત્ત્વના ભેદો સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી. નવતત્ત્વોના વિચાર તે તો સમ્યગ્દર્શન માટેનું બારદાન છે. બારદાન ઉપરથી માલનું અનુમાન થાય કે આને કેવો માલ લેવો છે? જેમ કોઈ ફાટ્યોતૂટ્યો કાળો કોથળો લઈને બજારમાં જતો હોય તો અનુમાન થાય કે આ માણસ કાંઈ કેસર

લેવા નથી જતો પણ કોલસા લેવા જતો હશે. અને કોઈ સારી કાચની બરણી લઈને બજારમાં જતો હોય તો અનુમાન થાય કે આ માણસ કોલસા લેવા નથી જતો પણ કેસર વગેરે ઉત્તમ ચીજ લેવા જાય છે. તેમ જે જીવ કુદેવ-કુગુરુઓને પોષી રહ્યો છે એટલે જેને બારદાન તરીકે જ કાળા કોથળા જેવા કુદેવ-કુગુરુ છે, તો અનુમાન થાય છે કે તે જીવ આત્માનો ધર્મ લેવા નથી નીકળ્યો પણ વિષયકષાય પોષવા નીકળ્યો છે; જેની પાસે નવતત્ત્વની શ્રદ્ધારૂપ બારદાન નથી તો એમ સમજવું કે તે જીવ આત્માની શ્રદ્ધારૂપી કેસર લેવા નીકળ્યો નથી પણ સંસારભ્રમણરૂપ કોલસા લેવા નીકળ્યો છે. જે જીવ શુદ્ધ આત્માની શ્રદ્ધારૂપી માલ લેવા નીકળ્યો હોય તેની પાસે સાચા દેવ-ગુરુએ કહેલા નવતત્ત્વોની શ્રદ્ધા જ બારદાનરૂપે હોય. પહેલાં તત્ત્વોને કબૂલ્યા પછી તેના ભેદનું લક્ષ છોડીને શુદ્ધનયના અવલંબનથી અભેદ આત્માનો અનુભવ કરતાં ધર્મ પ્રગટે છે. પણ જે કુતત્ત્વોને માને છે ને જેને નવતત્ત્વોનું ભાન નથી તેને તો ચૈતન્યનો અનુભવ થતો જ નથી. શરીરની ક્રિયાથી કે શુભ વિકલ્પોથી જે ધર્મ મનાવે તે ફાટેલ શણનો કોથળો લઈને માલ લેવા નીકળ્યો છે, તે કોથળામાં સમ્યગ્દર્શનરૂપી માલ નહિ રહે. હજી તો જીવ અને શરીર ભેગાં થઈને બોલવા વગેરેનું કાર્ય કરે છે એમ જે માને તેણે તો વ્યવહારુ નવતત્ત્વોને પણ જાણ્યાં નથી, તેને તો યથાર્થ પુણ્યપ્રાપ્તિ પણ હોતી નથી; અને નવતત્ત્વના વિચારમાં જ અટકી રહે તો તે પણ માત્ર પુણ્યબંધમાં અટકી રહે છે, તેને ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. નવતત્ત્વને માન્યા પછી અભેદ એક ચૈતન્યસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરે તેને અપૂર્વ ધર્મ પ્રગટે છે, ને તેને મોક્ષના દરવાજા ખૂલે છે.

અહીં તો, જે નવતત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધા સુધી આવ્યો છે એવા શિષ્યને પરમાર્થસમ્યગ્દર્શન કરાવવા માટે શ્રી આચાર્યદેવ કહે છે કે— તું ચૈતન્યજ્યોત વસ્તુસ્વભાવની અંતરદૃષ્ટિ કર; એકરૂપ ચૈતન્યની દૃષ્ટિમાં નવતત્ત્વના ભંગ-ભેદનો વિકલ્પ ઊભો થતો નથી પણ એક શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્મા જ અનુભવાય છે; તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે, તેનું જ નામ

આત્મસાક્ષાત્કાર છે ને તે જ ધર્મની પહેલી ભૂમિકા છે.

અભેદસ્વભાવની દૈષ્ટિથી જોતાં નવતત્ત્વો દેખાતાં નથી, પણ એક આત્મા જ શુદ્ધપણે દેખાય છે, તેથી ભૂતાર્થનયથી જોતાં નવતત્ત્વોમાં એક શુદ્ધ જીવ જ પ્રકાશમાન છે, અને એ જ સમ્યગ્દર્શનનું ધ્યેય છે. વ્યવહારદૈષ્ટિમાં નવતત્ત્વો છે પણ સ્વભાવદૈષ્ટિમાં નવતત્ત્વો નથી, સ્વભાવદૈષ્ટિથી એવો અનુભવ કરવો તે જ ધર્મ છે, માનવજીવનમાં એ જ મુમુક્ષુનું કર્તવ્ય છે.

સુ.....ખી

અહો! આત્મા આનંદસ્વભાવથી ભરેલો છે, આવા આત્માની સામે જુઓ તો દુઃખ છે જ ક્યાં? આત્માના આશ્રયે ધર્માત્મા નિઃશંક સુખી છે કે ભલે દેહનું ગમે તેમ થાઓ કે બ્રહ્માંડ આખું ગડગડી જાવ, તોપણ તેનું દુઃખ મને નથી, મારી શાંતિ-મારો આનંદ મારા આત્માના જ આશ્રયે છે. હું મારા આનંદ સમુદ્રમાં ડુબકી મારીને લીન થયો ત્યાં મારી શાંતિમાં વિઘ્ન કરનાર જગતમાં કોઈ નથી. આ રીતે ધર્માત્મા આત્માના આશ્રયે સુખી છે.

(-સુખશક્તિના પ્રવચનમાંથી.)

[આત્માર્થીનું પહેલું કર્તવ્ય-લેખાંક : ૮]

જ્ઞાયકસ્વભાવી શુદ્ધ જીવનો અનુભવ તે જ
નવતત્ત્વના જ્ઞાનનું પ્રયોજન છે,

અને તે જ સમ્યગ્દર્શન છે

જે જીવ નિવૃત્તિ લઈને જિજ્ઞાસુભાવે સત્સમાગમે યથાર્થ વાતનું શ્રવણ પણ ન કરે તે જીવ અંતરમાં ધારણા કરીને તત્ત્વનો નિર્ણય ક્યાંથી કરે? અને તત્ત્વનિર્ણય વિના નિઃસંદેહ થઈને આત્મવીર્ય અંતર અનુભવમાં ક્યાંથી વળે? માટે મુમુક્ષુએ જિજ્ઞાસુ ભાવે સત્સમાગમે વૈરાગ્યપરિણતિપૂર્વક તત્ત્વનિર્ણય કરીને અનુભવનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જીવો ધર્મ કરવા માંગે છે; પણ આત્માનો ધર્મ કેમ થાય એ વાત અનંતકાળથી યથાર્થપણે સમજવામાં આવી નથી. જો એક સેકંડ પણ આત્માની સમજણ કરે તો આ પરિભ્રમણ હોય નહિ. પરિભ્રમણના પ્રબળ કારણરૂપ આત્મભ્રાંતિ છે; તે આત્મભ્રાંતિ છેદવાનો ખરો ઉપાય શું છે તે જીવે કદી જાણ્યું નથી. આત્મભ્રાંતિને મિથ્યાત્વ કહેવાય છે, તે મિથ્યાત્વ કેમ ટળે એટલે કે સમ્યક્ત્વ કેમ થાય તે વાત કદી જાણી નથી; અરે! સમકિત આત્મજ્ઞસંતોની ઉપાસના પણ સાચા ભાવે કદી કરી નથી. નવતત્ત્વોને સમ્યક્ અંતરભાનથી જાણતાં આત્મભ્રાંતિ ટળીને સમ્યગ્દર્શન થાય છે અને જીવને ધર્મની શરૂઆત થાય છે—એમ અહીં શ્રી આચાર્યદેવ બતાવે છે.

આત્માની દરકાર કરીને ધર્મની આ વિધિ અનંત કાળથી જાણી નથી, તેથી અઘરી લાગે, તોપણ આત્માના હિત માટે ધ્યાન રાખીને સમજવું જોઈએ; કેમ કે આ સિવાય બીજી તો હિતની રીત છે નહિ. રચિથી

સમજવા માંગે તો આ રીત સહેલી છે. આત્મામાં ત્રિકાળસ્વભાવ અને વર્તમાન અવસ્થા એમ બે પડખાં છે, ત્રિકાળ સ્વભાવ એકરૂપ છે ને અવસ્થામાં અનેક પ્રકાર છે. તેમાં ત્રિકાળી એકરૂપ સ્વભાવની દૈષ્ટિ છોડીને બાહ્ય સ્થૂળદૈષ્ટિથી જોતાં નવતત્ત્વોના વિકલ્પ વિદ્યમાન છે, ‘હું જીવ છું, શરીરાદિ અજીવ છે, દયાદિ પુણ્ય છે, હિંસાદિ પાપ છે, પુણ્ય-પાપ બંને આસ્રવ છે, સમ્યક્ત્વાદિ વડે તે આસ્રવ રોકાય તે સંવર છે, કર્મ ખરે તે નિર્જરા છે, મિથ્યાત્વાદિ તે ભાવબંધન છે અને પૂર્ણ શુદ્ધતા થતાં કર્મોનો તદ્દન નાશ તે મોક્ષ છે’—એમ નવતત્ત્વનો રાગમિશ્રિત વિચારથી નિર્ણય કરતાં તે નવતત્ત્વો ભૂતાર્થ છે. પણ એકરૂપ જ્ઞાયક આત્માનો અનુભવ કરવા માટે તો આ વિકલ્પરૂપ નવે તત્ત્વો છોડવા જેવા છે. એકલા નવતત્ત્વોની રાગમિશ્રિત શ્રદ્ધા તે પણ હજી સમ્યક્ત્વ નથી.

પ્રશ્ન :—આ નવતત્ત્વોમાં જ્ઞેય, હેય ને ઉપાદેય ક્યા ક્યા તત્ત્વ છે ?

ઉત્તર :—જાણવા જેવું તો બધું ય છે એટલે નવે તત્ત્વો જ્ઞેય છે. અહીં નવે તત્ત્વો વિકલ્પરૂપ લીધા છે તેથી તે નવે તત્ત્વો હેય છે, નવતત્ત્વના વિકલ્પરહિત એક શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે. પર્યાય અપેક્ષાએ કથન હોય ત્યાં પુણ્ય-પાપ-આસ્રવ-બંધને હેય અને સંવર-નિર્જરા-મોક્ષને ઉપાદેય કહેવાય છે; પણ દ્રવ્યદૈષ્ટિમાં તો નવે તત્ત્વો હેય છે,—દ્રવ્યદૈષ્ટિમાં નવતત્ત્વના ભેદ નથી, એકલો શુદ્ધ આત્મા જ છે. શુદ્ધ આત્મા જ ભૂતાર્થ છે, તેના જ આશ્રયે સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય છે, નવતત્ત્વો અભૂતાર્થ છે, તેના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શનાદિ થતા નથી પણ રાગ જ થાય છે, માટે અહીં નવતત્ત્વને હેય કહેવામાં આવ્યા છે. નવતત્ત્વનો રાગમિશ્રિત અનુભવ તે આત્મધર્મ નથી; અંતર્મુખસ્વભાવમાં વળતાં પરિપૂર્ણ એક આત્મા જ પ્રતીતમાં આવે ને આત્મભંગ ન થાય તે જ સમ્યગ્દર્શન ધર્મ છે.

નવતત્ત્વોને જેમ છે તેમ માને, ‘સિદ્ધ સમાન મારો સ્વભાવ છે’—એમ માને તો વિકલ્પથી જીવતત્ત્વને માન્યું કહેવાય; શરીરનું કામ શરીરથી થાય, આત્મા તેને ન કરે એમ માને તો રાગમિશ્રિત વિકલ્પથી અજીવને

માન્યું કહેવાય; પુણ્ય ક્ષણિક વિકાર છે, તે ધર્મ નથી, જીવનો ધર્મ જીવના આશ્રયે થાય, અજીવની ક્રિયાથી જીવનો ધર્મ ન થાય,—એવા પ્રકારે જીવ—અજીવની ભિન્નતા જાણીને નવે તત્ત્વોને બરાબર જાણવા તે તો હજી દર્શનશુદ્ધિ થયા પહેલાંની ભૂમિકા છે. પણ આ નવતત્ત્વના વિકલ્પમિશ્રિત વિચારો અભૂતાર્થ છે. સાધકને તે વિકલ્પ આવે પણ તેને તેની મુખ્યતા નથી, મુખ્યતા તો શુદ્ધચૈતન્યની જ છે, તેના જ આધારે સાધકદશા છે. અનંત ગુણનો પિંડ જે આત્મા છે તેની દૈષ્ટિમાં નવતત્ત્વના વિકલ્પોનો અભાવ છે, એટલે ધર્માત્માની દૈષ્ટિમાં એકરૂપ ચૈતન્યતત્ત્વની જ અસ્તિ છે, આવી દૈષ્ટિ તે જ દર્શનવિશુદ્ધિ છે ને તે જ પ્રથમ ધર્મ છે.

પહેલાં તો બાહ્ય સ્થૂળદૈષ્ટિથી જોતાં નવતત્ત્વો ભૂતાર્થ કહ્યા અને અંતરના સ્વભાવની સમીપ જઈને શુદ્ધ જીવનો અનુભવ કરતાં તે નવતત્ત્વોને અભૂતાર્થ કહ્યા; એવો અનુભવ કરવો તે દર્શનવિશુદ્ધિ છે. હવે એ વાત બીજી શૈલીથી કહે છે.

“એવી રીતે અંતરદૈષ્ટિથી જોઈએ તો :—જ્ઞાયકભાવ જીવ છે અને જીવના વિકારનો હેતુ અજીવ છે. વળી પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ—એ જેમનાં લક્ષણ છે એવા તો કેવળ જીવના વિકારો છે અને પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ—એ વિકારહેતુઓ કેવળ અજીવ છે. આવા આ નવતત્ત્વો, જીવદ્રવ્યના સ્વભાવને છોડીને, પોતે અને પર જેમનાં કારણ છે એવા એક દ્રવ્યના પર્યાયોપણે અનુભવ કરવામાં આવતાં ભૂતાર્થ છે અને સર્વકાળે અસ્ખલિત એક જીવદ્રવ્યના સ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરવામાં આવતાં તેઓ અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે. તેથી આ નવે તત્ત્વોમાં ભૂતાર્થનયથી એક જીવ જ પ્રકાશમાન છે.” પહેલાં અજ્ઞાનીના નવતત્ત્વની વાત હતી તેમાં જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગથી જોવાનું કથન હતું; અહીં જ્ઞાનીના નવતત્ત્વના વિકલ્પની વાત છે, તેમાં જીવ અને અજીવ એ બંને સ્વતંત્ર દ્રવ્યો છે તથા જીવ અને અજીવ બંનેમાં જુદાં જુદાં સાત તત્ત્વો છે—તે વાત લીધી છે. અંતરસ્વભાવની દૈષ્ટિથી જોઈએ તો એક જ્ઞાયકભાવ જ ભૂતાર્થ છે ને

નવતત્ત્વો અભૂતાર્થ છે. આ સમજ્યા વગર બહારના ભાવો તો બધા રણમાં પોક જેવાં છે, તેનાથી જીવને કિંચિત્ ધર્મ થતો નથી, બહારના ભાવો જીવને કિંચિત્ શરણરૂપ થતા નથી.

અભેદરૂપ જ્ઞાયક આત્મા તે અંતરૂત્ત્વ છે; તેને અંતરમાં ન જોતાં વર્તમાન પૂરતી ક્ષણિક હાલતનો જ વિચાર કરવો તેને બાહ્યદેષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. જેમ આખા હીરાના અંતર સત્ત્વને જોવું તે અંતરદેષ્ટિ છે ને તેના ક્ષણિક ડાઘને જોયા કરવો તે બાહ્યદેષ્ટિ છે, તેમ આત્મામાં ત્રિકાળી જ્ઞાયક અંતરસ્વભાવ જોવો તે અંતરૂદેષ્ટિ છે ને ક્ષણિક વિકારી પ્રગટ પર્યાયને જ લક્ષમાં લઈને તેના વિચારમાં રોકાવું તે બાહ્યદેષ્ટિ છે. તે બાહ્યદેષ્ટિમાં ભેદરૂપ નવતત્ત્વો ભૂતાર્થ છે, પણ અંતરસ્વભાવની દેષ્ટિમાં તે નવતત્ત્વો અભૂતાર્થ છે ને એક જ્ઞાયક ભગવાન જ ભૂતાર્થ છે. જીવ અને અજીવના સંબંધથી વિચારતાં નવતત્ત્વના વિકલ્પ ઉઠે છે, તે પર્યાયમાં છે બરા, પણ અભેદ ચૈતન્યસ્વભાવમાં ઢળીને અનુભવ કરતાં તે બધા અભૂતાર્થ છે, એકલા ચૈતન્યને લક્ષમાં લઈને અનુભવ કરતાં નવતત્ત્વના વિકલ્પો ઉઠતા નથી. આવો અનુભવ કરવો તે જ સમ્યગ્દર્શનનો માર્ગ છે. પણ તે પહેલાં વિકલ્પદશામાં નવતત્ત્વને બરાબર જાણવા જોઈએ. તે જાણવામાં મુમુક્ષુને વિકલ્પની મુખ્યતા નથી પણ આત્માનો નિર્ણય કરવાના લક્ષની મુખ્યતા છે.

હજી તો જે જીવ નિવૃત્તિ લઈને જિજ્ઞાસુભાવે સત્સમાગમે યથાર્થ વાતનું શ્રવણ પણ ન કરે તે જીવ તત્ત્વની ધારણા કરીને અંતરમાં નિર્ણય ક્યાંથી કરે? અને તત્ત્વના નિર્ણય વિના નિઃસંદેહ થઈને અંતરમાં અનુભવ કઈ રીતે કરે? એવા અનુભવ વગર ધર્મ થાય નહિ ને સંસારભ્રમણ ટળે નહિ. માટે હે ભાઈ! વૈરાગ્યપરિણતિથી સત્સમાગમે તત્ત્વનિર્ણયપૂર્વક અંતરમાં આત્મઅનુભવનો ઉદ્યમ કર!

સમ્યગ્દર્શનના વિષયમાં તો ચૈતન્યની એકતા જ છે, તેમાં નવતત્ત્વના ભંગ-ભેદ નથી. પહેલાં બાહ્યદેષ્ટિથી નવતત્ત્વો બતાવીને અંતરમાં લઈ ગયા. હવે અંતરૂદેષ્ટિથી વાત ઉપાડે છે. અંતરૂદેષ્ટિથી જોતાં આત્મા તો શુદ્ધ જ્ઞાયક ચૈતન્ય છે, અને તેની અવસ્થામાં જે ક્ષણિક જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વના

વિકલ્પ છે તે વિકાર છે; જ્ઞાયક ચૈતન્યસ્વભાવ પોતે તે વિકારનો હેતુ નથી પણ તે વિકારનો હેતુ અજીવ છે. પર્યાયમાં જ્ઞાયકપણું છૂટીને જે વિકાર થાય તે જીવના વિકાર છે ને તેનું નિમિત્ત અજીવ છે. જીવમાં પોતાની અવસ્થાની યોગ્યતાથી પુણ્ય-પાપ વગેરે સાત તત્ત્વો થાય છે ને તેમાં નિમિત્તરૂપ અજીવ છે તે અજીવની અવસ્થામાં પણ પુણ્ય-પાપ વગેરે સાત પ્રકારો પડે છે; તે બંને (જીવ અને અજીવની અવસ્થાઓ) ભિન્ન છે. એકલા જ્ઞાયકમાં સાત તત્ત્વો નથી તેથી એ સ્વભાવના લક્ષે સાત તત્ત્વના વિકલ્પ થતા નથી, પણ સ્વભાવનું લક્ષ છોડીને પર્યાયના લક્ષે ભેદના વિકલ્પો થાય છે, તેનું નિમિત્ત અજીવ છે, જીવદ્રવ્ય કાંઈ તેનું નિમિત્ત નથી.

જુઓ, આમાં આત્માની ઓળખાણ કરવાનું કહેવાય છે તે જ ધર્મની રીત છે. જૈનધર્મના બરા પર્યુષણ આજથી શરૂ થાય છે. આજથી (ભાદરવા સુદ પાંચમથી) દસલક્ષણધર્મના દિવસો શરૂ થાય છે, તેમાં આજે પહેલો ઉત્તમક્ષમાધર્મનો દિવસ છે. અનાદિના સનાતન જૈનમાર્ગને વિષે આજે ધર્મના મંગળ દિવસો શરૂ થાય છે. પણ બરેબર પોતાના આત્મામાં ધર્મની શરૂઆત ક્યારે થાય? કે જેવો આત્મસ્વભાવ સર્વજ્ઞભગવાને કહ્યો છે તેવો પોતાનો આત્મસ્વભાવ ઓળખે તો પોતામાં ધર્મની શરૂઆત થાય. આ પ્રથમ સમ્યગ્દર્શનધર્મની વાત ચાલે છે, આત્માના સ્વભાવને ઓળખવાની વાત ચાલે છે.

આત્માની સમજણ કરવામાં અંતરની ધર્મક્રિયા આવે છે. જડની ક્રિયા મારાથી થાય ને શરીરની ક્રિયાથી ધર્મ થાય-એમ માનવું તે તો અજ્ઞાનની ક્રિયા છે, તે ક્રિયાથી સંસારભ્રમણ થાય છે. આત્મામાં સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ ભાવ પ્રગટે તે જ આત્માની ધર્મક્રિયા છે, ને તેનાથી જ મોક્ષદશા પ્રગટે છે. એવી ધર્મક્રિયાની આ વાત ચાલે છે. આત્મા તો જ્ઞાયક ચૈતન્યજ્યોત છે, આનંદકંઠ નિર્વિકારીમૂર્તિ છે, એવો જે જ્ઞાયકભાવ તે જ જીવ છે; તેનામાં નવતત્ત્વના ભેદ નથી. પણ તેની અવસ્થામાં અજીવચીજના લક્ષે સાત ભંગ પડે છે તેનું નિમિત્ત અજીવ છે. આત્મા જ્ઞાયક ચૈતન્ય છે તે તો શુદ્ધ જીવ છે; જ્યારે તે જ્ઞાયક ચૈતન્યસ્વભાવનો

અનુભવ ન રહે ત્યારે તેની અવસ્થામાં અજીવના નિમિત્તે સાત ભંગ પડે છે. ને નિમિત્તરૂપ અજીવમાં પણ સાત ભંગ પડે છે. અહીં જીવ અને અજીવને જુદા રાખીને તે બંનેમાં સાત સાત ભંગ બતાવે છે. એક તરફ શુદ્ધ જીવ જુદો રાખ્યો, સામે અજીવ સિદ્ધ કર્યું; જીવને સ્વભાવથી જ્ઞાયક સિદ્ધ કર્યો ને અજીવને વિકારના હેતુ તરીકે જણાવ્યું. એકલા જીવસ્વભાવના લક્ષે વીતરાગભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે ને સાત તત્ત્વના લક્ષે તો રાગરૂપ વિકલ્પની ઉત્પત્તિ થાય છે.

જ્ઞાયકસ્વભાવની દૃષ્ટિ ચુકીને સાત તત્ત્વના ભેદ પડે તે તો બધા કેવળ જીવના જ વિકારો છે. મોક્ષતત્ત્વને પણ અહીં જીવનો વિકાર કહ્યો, કેમ કે અહીં સાતે તત્ત્વો વિકલ્પરૂપ લીધા છે. પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એવા સાતે તત્ત્વોના વિકલ્પ શુદ્ધ જીવના લક્ષે ઉત્પન્ન થતા નથી પણ નિમિત્તકર્મના લક્ષે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે સાતે તત્ત્વોને અહીં વિકાર કહ્યા છે. તે સાત તત્ત્વના લક્ષે એકરૂપ ચૈતન્યઆત્મા દૃષ્ટિમાં કે અનુભવમાં આવતો નથી. અને એકાકાર જ્ઞાયકસ્વભાવની દૃષ્ટિમાં ને અનુભવમાં સાત તત્ત્વના ભંગભેદના વિકલ્પો ઉત્પન્ન થતા નથી.

જોકે સંવર, નિર્જરા ને મોક્ષ તો આત્માની નિર્મળ પર્યાયો છે પણ અહીં તે તત્ત્વસંબંધી વિકલ્પને જ સંવર, નિર્જરા, મોક્ષતત્ત્વ ગણીને તેને વિકાર કહ્યો છે. આત્મામાં નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી હોય તે પર્યાયના લક્ષે પણ રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે ને તે રાગમાં અજીવ નિમિત્ત છે. સંવર, નિર્જરા ને મોક્ષ તે આત્માની નિર્મળ પર્યાય છે પણ તે ત્રણ પર્યાયનો ભેદ પાડીને તેનો આશ્રય કરવા જતાં વિકારની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, તેના ભેદવિકલ્પમાં ચૈતન્યની શાંતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, માટે તે તત્ત્વોને પણ વિકાર કહ્યાં છે, એટલે તેના ભેદનો આશ્રય છોડીને ભૂતાર્થરૂપ અભેદ સ્વભાવનો આશ્રય કરવો-એવો ઉદ્દેશ છે.

જેને શુદ્ધ દ્રવ્યના આશ્રયે સંવરદશા ઉત્પન્ન થઈ છે તેની દૃષ્ટિ તે સંવરપર્યાય ઉપર નથી હોતી, પણ અંતરના અભેદસ્વભાવ ઉપર તેની દૃષ્ટિ હોય છે. તે અભેદસ્વભાવની દૃષ્ટિથી જ સંવર-નિર્જરા પ્રગટે છે, તે

અભેદના આશ્રયે જ સંવર-નિર્જરા ટકે છે ને તે અભેદના આશ્રયે જ સંવર-નિર્જરા વધે છે. અભેદસ્વભાવના આશ્રયે જ મોક્ષમાર્ગ છે. સંવર-નિર્જરારૂપ પર્યાયના લક્ષે તે સંવર-નિર્જરા પ્રગટતા નથી, ટકતા નથી ને વધતા નથી, પણ તે પર્યાયના લક્ષે તો રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે; માટે એકરૂપ ચૈતન્યસ્વભાવની દૃષ્ટિ અને અનુભવ સિવાય સાત તત્ત્વના વિચારો કરવા તે વિકાર છે. પુણ્ય-પાપ વગેરે સાત તત્ત્વો એકલા જીવની અવસ્થામાં થાય છે ને તેના હેતુભૂત સાત તત્ત્વો એકલા અજીવની અવસ્થામાં થાય છે.—એ પ્રમાણે જીવ-અજીવનું સ્વતંત્ર પરિણમન છે.

આવા જીવાદિ તત્ત્વોનો ખ્યાલ જ્ઞાનમાં ન આવે તેને નિર્મળ ચૈતન્યસ્વભાવની દૃષ્ટિ થતી નથી. સાત તત્ત્વોમાં આત્માની પર્યાય ને અજીવની પર્યાય ભિન્ન ભિન્ન છે. અખંડસ્વભાવના અનુભવથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યા પછી પણ ધર્મીને નવતત્ત્વના વિચાર આવે છે, પણ તે વિકલ્પ એકત્વબુદ્ધિપૂર્વક આવતા નથી એટલે પરમાર્થ તો તે જ્ઞાનનું જ્ઞેય થઈ જાય છે. ધર્મીને વિકલ્પનું ને જ્ઞાનનું ભિન્નપણું જ વર્તે છે.

શ્રેણિકરાજા અત્યારે નરકમાં છે ને આવતી ચોવીસીમાં પહેલા તીર્થંકર થવાના છે; તેમને અનેક રાણીઓ અને રાજપાટનો સંયોગ હોવા છતાં અંતરમાં આવા જ્ઞાયક ચૈતન્યતત્ત્વનું ભાન હતું, અસ્થિરતાથી રાગ-દ્વેષ થવા છતાં તે ક્ષણે પણ ચૈતન્યજ્ઞાયકમાં જ એકતાની દૃષ્ટિ હતી તેથી ક્ષણે ક્ષણે ધર્મ થતો હતો. ભરત ચક્રવર્તીને છ ખંડના રાજમાં આવું ભાન હતું. તીર્થંકર ભગવાન માતાના પેટમાં હોય કે નાના બાળક હોય ત્યારે પણ તેમને એવું જ ચૈતન્યભાન હોય છે, સૌધર્મસ્વર્ગનાં ઈન્દ્ર-ઈન્દ્રાણી-શકેન્દ્ર ને શચી ઈન્દ્રાણી—તેમને પણ આવું ભાન હોય છે, તેઓ એકાવતારી છે. તીર્થંકર ભગવાનની સભામાં સિંહ, વાઘ, સર્પ વગેરે અનેક તિર્યંચો આવું ભાન પામે છે. નરકમાં ય અસંખ્ય જીવો એવું ભાન પામે છે, આઠ વર્ષનું બાળક પણ આવું ભાન પામે છે.—એ બધા ભેદ તો બાહ્ય શરીરના છે, અંદર આત્મા તો બધાનો સરખો ચિદાનંદીભગવાન છે. તેનું ભાન કરીને જે જાગે તેને એવું ભાન થાય છે.

આવો ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મસ્વભાવ સમજ્યા વગર શાસ્ત્રોનું ભણતર તે પણ માત્ર પુણ્યબંધનું કારણ છે. જેને આત્માનું લક્ષ નથી તે ગમે તેટલા શાસ્ત્રો ભણે પણ તેને શાસ્ત્રનું તે બધું ભણતર માત્ર મનના બોજારૂપ છે, અંતરમાં ચૈતન્યઆનંદની સુગંધ તેને આવતી નથી,—આત્માની શાંતિનો અનુભવ તેને થતો નથી. તિર્યચ વગેરે જીવોને શાસ્ત્રનું ભણતર ન હોવા છતાં તીર્થંકર ભગવાન વગેરેની વાણી સાંભળીને અંતરમાં યથાર્થ ભાવોનું ભાસન થતાં આત્માના આનંદનો અનુભવ પ્રગટ કરે છે.—તો તે ૧૧ અંગના ભણેલા બિનઅનુભવી કરતાં ઘણો ઊંચો છે, પ્રશંસનીય છે.

ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવે દરેક વસ્તુને સ્વતંત્ર જોઈને નવતત્ત્વનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે. તે નવે તત્ત્વોને ઓળખીને, નવના ભેદના વિકલ્પરહિત એકલા જ્ઞાયકભાવનો અનુભવ કરવો તે ધર્મ છે.

અહીં, જીવની પર્યાયમાં સાત તત્ત્વના જે ભેદ પડે તેમાં અજીવ નિમિત્ત છે—એમ વાત લીધી છે, પણ અજીવમાં સાત ભેદ પડે તેમાં જીવ નિમિત્ત છે—એ વાત લીધી નથી, કેમ કે એક તો તેમાં જીવની અધિકતા બતાવવી છે; ને બીજું—જીવને સાત તત્ત્વના ભેદનું લક્ષ છોડાવીને સ્વભાવની એકતા કરાવવી છે, અજીવમાં કાંઈ સાત ભેદ છોડાવીને એકતા કરાવવાનું પ્રયોજન નથી. જીવના દ્રવ્ય, પર્યાય બંનેની ઓળખાણ કરીને, પર્યાયભેદનું લક્ષ છોડી અભેદ સ્વભાવમાં વળવું તે પ્રયોજન છે. અહીં પોતે ભેદનું લક્ષ છોડી સ્વભાવમાં એકાગ્ર થતાં અજીવ નિમિત્તનું લક્ષ છૂટી જાય છે. ને તે વખતે અજીવમાં સ્વયમેવ આસ્રવબંધના નિમિત્તરૂપ પરિણમન છૂટીને સંવર-નિર્જરા-મોક્ષના નિમિત્તરૂપ પરિણમન થાય છે.

જેમ પાણીના એક પ્રવાહમાં વચ્ચે સાત નાળાવાળો પુલ આવતાં પાણીમાં સાત ભંગ પડી જાય છે, તેમાં તે પુલ નિમિત્ત છે, તેમ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માનો જ્ઞાયકપ્રવાહ અનાદિઅનંત એકરૂપ છે, તેની ક્ષણિક અવસ્થામાં અજીવના નિમિત્તે સાત પ્રકારો પડે છે, તે સાત પ્રકારોને લક્ષમાં લઈને અનુભવ કરતાં એકરૂપ ચૈતન્ય જ્ઞાયક આત્મા અનુભવમાં આવતો નથી. અહા, આ અંતરના અનુભવનો અપૂર્વ વિષય! બહારનો બુદ્ધિનો ઉઘાડ

ઘણો હોય તે આમાં કામ આવે તેમ નથી, પણ ચૈતન્યની રુચિથી જ્ઞાનને અંતરમાં વાળવાનો અભ્યાસ કરવો તે જ અંતરના અનુભવનો ઉપાય છે.

અહો! હું આખો જ્ઞાયક છું, જ્ઞાનશક્તિથી પૂરો ભરેલો છું; બુદ્ધિનો ઉઘાડ તો જ્ઞાનની અલ્પ અવસ્થા છે, અરે! કેવળજ્ઞાન પાસે તેની શી ગણતરી? એવી તો અનંત કેવળજ્ઞાન-અવસ્થાઓનો પિંડ મારો એક જ્ઞાનગુણ છે ને એવા અનંત ગુણોના પિંડરૂપ આખી ચૈતન્યવસ્તુ તે હું છું. આવા પોતાના અભેદ આત્માને લક્ષમાં લેવો તે ધર્મની શરૂઆત છે.

વસ્તુનું સ્વરૂપ શું છે તે સમજ્યા વિના લોકો બાહ્યથી ઉપવાસ વગેરેમાં ધર્મ માની બેઠા છે. પણ બહારમાં આહાર ન આવ્યો તે તો જડની ક્રિયા છે, તે વખતે શુભભાવ હોય તો તે પુણ્ય છે, ને ધર્મ તો તે બંનેથી પાર આત્માની અંતરદૃષ્ટિથી થાય છે. શુભરાગ કર્યો તેનાથી ધર્મ થતો નથી, તેમ જ આહાર ન આવ્યો તેથી શુભરાગ થયો-એમ પણ નથી, ને જીવના શુભભાવને લીધે આહારની ક્રિયા અટકી ગઈ-એમ પણ નથી. જીવનો ધર્મ જુદી ચીજ છે, શુભરાગ જુદી ચીજ છે ને બહારની ક્રિયા જુદી ચીજ છે, -એમ બધાં તત્ત્વોને જાણવાં જોઈએ. જેને નવ તત્ત્વની વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ નથી તેને અખંડ સ્વભાવની દૃષ્ટિ થશે નહિ. ‘હું જ્ઞાયક છું’-એવો વિચાર (વિકલ્પ) તે પણ પરમાર્થ શ્રદ્ધા નથી; અહીં ‘હું જ્ઞાયક છું’ એવા વિકલ્પને પણ નવતત્ત્વમાંથી જીવતત્ત્વમાં લઈ લીધો છે એટલે તે પણ વ્યવહારશ્રદ્ધામાં જાય છે. શુદ્ધ જીવતત્ત્વની શ્રદ્ધામાં ‘હું જ્ઞાયક છું’ એવી અનુભૂતિ કરે તે તો આનંદરૂપ છે, તેમાં કાંઈ વિકલ્પ નથી. એટલે એવી અનુભૂતિ તે તો જીવ છે. પરંતુ એવી અનુભૂતિ ન કરે ને માત્ર તેના વિચારમાં જ રોકાય તો તેમાં ભેદનો વિકલ્પ છે, તે પરમાર્થ જીવ નથી. પર્યાયના લક્ષે એક જીવદ્રવ્યની પર્યાયોપણે અનુભવ કરવામાં આવતાં જીવ-અજીવ-પુણ્ય-પાપ વગેરે નવતત્ત્વો ભૂતાર્થ છે, પણ આટલે સુધીના વિચારમાં જ્યાં સુધી અટક્યો છે ત્યાં સુધી ધર્મ નથી. નવતત્ત્વના ભેદના વિચાર છોડીને એકલા શુદ્ધ જીવનો જ ભૂતાર્થપણે અનુભવ કરતાં ધર્મ થાય છે, ને મોક્ષનાં દ્વાર ખૂલે છે.

પહેલાં જીવ-પુદ્ગલ બંનેના બંધપર્યાયની વાત લીધી હતી. એકલા જીવદ્રવ્યની અવસ્થાપણે જોતાં નવ તત્ત્વો ભૂતાર્થ છે, એમ કહીને હવે અંતરમાં વાળે છે કે સર્વકાળે અસ્ખલિત એક જીવદ્રવ્યના સ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરવામાં આવતાં તે નવતત્ત્વો અભૂતાર્થ છે ને જ્ઞાયક એક આત્મા જ ભૂતાર્થ છે;—આ જ સમ્યગ્દર્શન છે.

જ્ઞાયકદ્રવ્ય જ ત્રિકાળ અસ્ખલિત છે, નિર્મળ અવસ્થા વખતે કે વિકારી અવસ્થા વખતે પણ આત્માનો જ્ઞાયકસ્વભાવ સદા એકરૂપ છે, ને સાત તત્ત્વો તો સ્ખલિત છે, ક્ષણિક છે. નવેતત્ત્વના વિકલ્પ ક્ષણિક છે, તે નવતત્ત્વના વિકલ્પો છોડીને એક અખંડિત જ્ઞાયકસ્વભાવની દૃષ્ટિ કરવી તે મોક્ષનો માર્ગ છે. આત્માના અખંડ સ્વભાવની સમીપ જઈને (એટલે કે સ્વભાવસન્મુખ એકાગ્ર થઈને) અનુભવ કરતી વખતે નવતત્ત્વો લક્ષમાં આવતાં નથી માટે તે નવતત્ત્વો અભૂતાર્થ છે. અસ્થિરતા વખતે ધર્મીને નવતત્ત્વના વિકલ્પ આવે તો તેના ઉપર તેની દૃષ્ટિ નથી, તેને તે વિકલ્પની મુખ્યતા નથી પણ એક ચૈતન્યની જ મુખ્યતા છે માટે નવે તત્ત્વો અભૂતાર્થ છે; અને તેથી તે નવે તત્ત્વો છોડીને ભૂતાર્થરૂપ ભગવાન આત્મા જ એકલો ઉપાદેય છે.

કોઈને એમ શંકા થાય કે ‘અરે, નવે તત્ત્વને છોડવા જેવાં કહ્યાં તો શું જીવતત્ત્વને પણ છોડી દેવું?’ તેનું સમાધાન—અરે ભાઈ! ધીરા થઈને સમજો. અત્યારે કઈ વાત ચાલે છે તેનો આશય પકડો. અહીં વિકલ્પ છોડાવીને નિર્વિકલ્પ અનુભવ કરાવવા માટે નવતત્ત્વોને હેય કહ્યા છે, કેમ કે નવતત્ત્વના લક્ષે વિકલ્પ થયા વિના રહેતો નથી ને આત્માનો નિર્વિકલ્પ અનુભવ થતો નથી. જીવના વિકલ્પને પણ છોડાવીને શુદ્ધ જીવોને નિર્વિકલ્પ અનુભવ કરાવવા માટે નવતત્ત્વમાં જીવતત્ત્વને પણ હેય કહ્યું છે. હજી વાત સાંભળવી પણ કઠણ પડે તે સમજીને અંતરમાં અનુભવ તો ક્યારે કરે? નાટક સમયસારમાં કહે છે કે—

વાત સુનિ ચૌંકિ ઉટે વાતહી સૌં ધૌંકિ ઉટે,
વાત સૌં નરમ હોઈ વાતહી સૌં અકરી।

નિંદા કરૈ સાધુ કી પ્રશંસા કરૈ હિંસક કી,
 સાતા માનૈ પ્રભુતા અસાતા માનૈ ફકરી॥
 મોખ ન સુહાઈ દોષ દેખૈ તહાં પૈટિ જાઈ,
 કાલસૌં ડરાઈ જૈસૈં નાહર સૌં બકરી।
 ઈસી દુરબુદ્ધિ ભૂતા ઝૂટ કે ઝરોખે ઝૂલી,
 ફૂલી ફિરૈ મમતા જંજીરનિસૌં જકરી॥૩૧॥

— સર્વવિશુદ્ધદાર.

આમાં દુર્બુદ્ધિ જીવની પરિણતિનું વર્ણન કર્યું છે; તેમાં કહે છે કે અજ્ઞાની જીવ હિત-અહિતને વિચારતો નથી અને સત્ય વાત સાંભળતાં જ ચોંકી ઊઠે છે, વાત કાને પડતાં જ ભડકીને ભોંકવા લાગે છે; પોતાની મનગમતી વાત સાંભળતાં નરમ થઈ જાય છે અને અણગમતી વાત થાય તો ચિડાઈ પડે છે. વળી તે જીવ મોક્ષમાર્ગી સાધુઓની નિંદા કરે છે, ને હિંસક અધર્મીઓની પ્રશંસા કરે છે, સાતાના ઉદયમાં પોતાને મહાન માને છે ને અસાતાના ઉદયમાં તુચ્છ ગણે છે; તેને મોક્ષ તો નથી રુચતો ને ક્યાંક દુર્ગુણ દેખવામાં આવે તો તેને ઝટ અંગીકાર કરી લ્યે છે; વળી તેને શરીરમાં અહંબુદ્ધિ હોવાને લીધે તે મોતથી તો એવો ડરે છે કે જેવી વાઘથી બકરી ડરે. એ પ્રમાણે તેની મૂર્ખતા અજ્ઞાનથી અસત્યના માર્ગમાં ઝૂલી રહી છે અને વળી મમતાની સાંકળથી જકડાઈને વૃદ્ધિ પામી રહી છે.

અહીં, કહે છે કે ભાઈ રે, સાંભળ તો ખરો, આ શું વાત છે? ધર્મની સત્ય વાત કાને પડવી દુર્લભ છે. ધીરો થઈને અંતરમાં સમજે તો આ વાતના મહિમાની ખબર પડે. શુદ્ધપર્યાયનું લક્ષ કરીને તેનો આદર કરવા જતાં વિકલ્પ ઊઠે છે ને રાગ થાય છે, ત્રિકાળી ચૈતન્યતત્ત્વના આદરમાં તે પર્યાય પ્રગટી જાય છે. પર્યાયના આશ્રયમાં અટકતાં નિર્મળપર્યાય થતી નથી પણ શુદ્ધદ્રવ્યનો આશ્રય કરતાં તે પર્યાય પોતે નિર્મળ થઈ જાય છે. નિર્મળપર્યાય વસ્તુના આધારે થાય છે, એટલે નિર્મળપર્યાય પ્રગટ કરનારની દૈષ્ટિ વસ્તુ ઉપર હોય છે, પર્યાય ઉપર તેની દૈષ્ટિ હોતી નથી. તે વસ્તુદૈષ્ટિમાં નવે તત્ત્વો અભૂતાર્થ છે, ને એક અભેદ

આત્મા જ પ્રકાશમાન છે. નવે તત્ત્વોને અભૂતાર્થ કહીને અહીં પર્યાયદષ્ટિ જ હેય કહી છે, ને અખંડ ચૈતન્યતત્ત્વ સર્વ કાળે અસ્ખલિત છે તેની દષ્ટિ કરાવી છે. સંવર, નિર્જરા કે મોક્ષ એ કોઈ તત્ત્વ સર્વ કાળે અસ્ખલિત નથી તેથી તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી. સર્વ કાળે અસ્ખલિત તો એક ચૈતન્યદ્રવ્ય જ છે, તે જ સમ્યગ્દર્શનનું ધ્યેય છે. એટલે ભૂતાર્થનયથી જોતાં નવેતત્ત્વોમાં એક જીવ જ પ્રકાશમાન છે, તેના અનુભવથી જ સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય છે. આવા ભૂતાર્થરૂપ શુદ્ધ આત્માને પ્રતીતમાં લેવો તે આ ગાથાનો સરવાળો છે; ને એ જ દરેક આત્માનું પહેલું કર્તવ્ય છે.

હે જીવ! આત્મપિપાસુ થઈને નિરંતર અંતર પ્રયત્ન વડે
આવું સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર.

આત્માર્થીનું પહેલું કર્તવ્ય—લેખાંક છેલ્લો : ૯

ભગવાન આત્માની પ્રસિદ્ધિ

(સર્વજ્ઞના નિર્ણયમાં સમ્યક્પુરુષાર્થ)

આત્મસ્વભાવના નિર્ણયમાં સર્વજ્ઞનો નિર્ણય, ને સર્વજ્ઞના નિર્ણયમાં આત્મસ્વભાવનો નિર્ણય—એમાં વચ્ચે વિકાર ક્યાંય ન આવ્યો. આવા નિર્ણયના જોરે નિઃશંક થઈને અંતર અનુભવ કરતાં ભગવાન આત્મા પ્રસિદ્ધ થાય છે, સમ્યગ્દર્શન થાય છે ને મોક્ષના દરવાજા ખુલી જાય છે.

ધર્મ કરવા માટે જીવે આત્માનો સ્વભાવ સમજીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું જોઈએ; તેની આ વાત ચાલે છે. આત્માનો સ્વભાવ તો જ્ઞાયક છે, જ્ઞાન એ જ તેનું સ્વરૂપ છે. અવસ્થામાં જે કાંઈ વિકાર ભાવો થાય છે તે તો વર્તમાન પૂરતી યોગ્યતાથી, કર્મના નિમિત્તે થાય છે; મૂળ વસ્તુસ્વરૂપમાં તે વિકાર કે નવતત્વના ભેદ નથી. શુદ્ધનય વડે એકરૂપ જ્ઞાયકસ્વભાવની દૃષ્ટિથી અનુભવ કરતાં જ્ઞાયકસ્વભાવ એક જ ભૂતાર્થ છે, નવતત્વો અભૂતાર્થ છે. ‘જ્ઞાયકવસ્તુ છું’ એમ જ્યાં અંતરદૃષ્ટિથી નક્કી કર્યું ત્યાં જ ભેદનો વિકલ્પ તૂટીને અભેદરૂપ આત્માનો અનુભવ થયો, અને તે જ સમ્યગ્દર્શન—ધર્મ છે.

જેવો વસ્તુનો મૂળ સ્વભાવ છે તેવો પરિપૂર્ણ પ્રતીતમાં લ્યે તો ધર્મ થાય?—કે તેનાથી ઊલટો પ્રતીતમાં લ્યે તો ધર્મ થાય? વસ્તુના પૂરા સ્વભાવને પ્રતીતમાં લ્યે તો તેના આશ્રયે ધર્મ થાય, પણ અપૂર્ણતા કે વિકારને જ આખી વસ્તુ માની લ્યે તો તેના આશ્રયે ધર્મ થાય નહિ. આત્માના સ્વભાવનો નિર્ણય કહો, કે સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કહો, બંને એક જ છે; કેમ કે આત્માનો સ્વભાવ તે જ સર્વજ્ઞને પ્રગટ્યો છે ને સર્વજ્ઞ જેવો

જ આ આત્માનો સ્વભાવ છે. બંનેમાં પરમાર્થે કાંઈ ફેર નથી. એટલે આત્માનો પૂર્ણ સ્વભાવ ઓળખતાં તેમાં સર્વજ્ઞની ઓળખાણ પણ આવી જાય છે ને સર્વજ્ઞની ખરી ઓળખાણ કરે તેમાં આત્માના સ્વભાવની ઓળખાણ પણ આવી જાય છે. સર્વજ્ઞ ભગવાને પ્રથમ તો પોતાના પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વભાવની શ્રદ્ધા કરી ને પછી આત્મામાં એકાગ્ર થઈને પૂર્ણ જ્ઞાનદશા પ્રગટ કરી, તે જ્ઞાન વડે એક સમયમાં ભગવાન બધુંય જાણે છે; અને જાણવું તે પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી તે પૂર્ણજ્ઞાન સાથે ભગવાનને પૂર્ણ સ્વાભાવિક આનંદ પણ છે; અને તેમને રાગાદિ દોષ બિલકુલ નથી.— આમ જ્યાં સર્વજ્ઞનો યથાર્થ નિર્ણય કર્યો ત્યાં પોતામાં પણ પોતાના રાગરહિત જ્ઞાનસ્વભાવનો નિર્ણય થયો. પરિપૂર્ણ જ્ઞાન જ મારું સ્વરૂપ છે, એ સિવાય રાગમિશ્રિત વિચાર આવે તે મારું—ચૈતન્યનું ખરું સ્વરૂપ નથી. વસ્તુનો સ્વભાવ પરિપૂર્ણ જ હોય. જેમ જડમાં ‘અચેતનપણું’ છે, તેનામાં અંશે પણ જાણપણું નથી; જડનો અચેતન સ્વભાવ છે તેથી તેનામાં અચેતનપણું પરિપૂર્ણ છે ને જ્ઞાન બિલકુલ નથી. તેમ આત્માનો જ્ઞાન સ્વભાવ છે, તો તેમાં જ્ઞાન પરિપૂર્ણ છે ને અચેતનપણું બિલકુલ નથી. રાગ પણ અચેતનના સંબંધથી થાય છે એટલે રાગ પણ જ્ઞાનસ્વભાવમાં નથી.—આવા જ્ઞાનસ્વભાવનો નિર્ણય અને અનુભવ કરવો તે જ ધર્મની શરૂઆત છે.

‘જ્ઞાયકભાવ તે જ જીવ છે’ એમ કહેતાં તેમાં જ્ઞાનની પૂર્ણતા જ આવે છે. પર્યાયમાં અલ્પજ્ઞતા હોય તે તેનો સ્વભાવ નથી. અત્યારે અવસ્થામાં ઓછું જ્ઞાન છે. પરંતુ અવસ્થામાં સદા ઓછું જ્ઞાન જ રહ્યા કરે એવો સ્વભાવ નથી, એક સમયમાં પૂરા જ્ઞાનપણે પરિણમે તેવો સ્વભાવ છે. તેમ જ અવસ્થામાં અલ્પજ્ઞતા સાથે જે રાગાદિ ભાવો છે તે પણ ખરેખર જીવસ્વભાવ નથી. રાગ અને અલ્પજ્ઞતા વગરનો એકરૂપ જ્ઞાયકભાવ તે જ પરમાર્થે જીવ છે. આવા પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરીને તેમાં એકાગ્ર થતાં પર્યાયમાં અલ્પજ્ઞતા કે રાગ—દ્વેષ રહેતા નથી પણ સર્વજ્ઞતા ને વીતરાગતા થઈ જાય છે. પહેલાં તો એવા પૂર્ણ આત્માને શ્રદ્ધામાં સ્વીકારવાની આ વાત છે. સ્વભાવ કહેવો ને તેમાં વળી

અધૂરાશ કહેવી, તો તે સ્વભાવ જ રહેતો નથી. સ્વભાવ કદી અધૂરો હોય નહિ ને અધૂરું હોય તેને સ્વભાવ કહેવાય નહીં.

જેમ લીંડીપીપરના સ્વભાવમાં ચોસઠ પહોરી પૂર્ણ તીખાશ શક્તિરૂપે રહેલી છે તેમાંથી તે પ્રગટે છે. આ લીંડીપીપર જ છે ને તેમાંથી તીખાશ પ્રગટશે—એમ તેની શક્તિનો વિશ્વાસ કર્યા પછી તેને ઘસીને તે તીખાશ પ્રગટ કરવાનો વિકલ્પ આવે છે, કાંકરાને ઘસવાનો વિકલ્પ નથી આવતો કેમ કે કાંકરામાં તીખાશ પ્રગટવાનો સ્વભાવ નથી, એમ જાણ્યું છે. જેનામાં જે સ્વભાવ હોય તેમાંથી જ તે પ્રગટે છે, સંયોગમાંથી આવતો નથી. તેમ આત્મામાં જ્ઞાયક સ્વભાવ છે તેમાં સર્વજ્ઞતાનું સામર્થ્ય પૂર્ણ છે. તે પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વભાવને નક્કી કરીને તેમાં એકાગ્રતારૂપી ઘસારો કરતાં પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. જ્યાં જ્ઞાનસ્વભાવ ભર્યો છે તેમાંથી જ્ઞાન પ્રગટે છે. કોઈ સંયોગમાંથી જ્ઞાન આવતું નથી. શરીરાદિ અચેતન છે તેમાંથી જ્ઞાન આવતું નથી. હું પરનો તો કર્તા નથી ને નવતત્ત્વના વિકલ્પનો પણ હું કર્તા નથી, હું પૂર્ણ જ્ઞાયક છું—એમ પોતાના અંતરસ્વભાવને નક્કી કરીને તેમાં એકાગ્ર થવું તે ધર્મ છે.

આત્માના અંતરસ્વભાવની દૈષ્ટિ કરતાં તેમાં એક જ્ઞાયકમૂર્તિ જીવ જ ભૂતાર્થપણે પ્રકાશમાન છે, નવતત્ત્વોના વિકલ્પ તેમાં નથી. સાધકને ભલે નવતત્ત્વના વિકલ્પ હો, પણ તેની દૈષ્ટિ તો અભેદ સ્વભાવમાં જ છે. તે અભેદ સ્વભાવની જ મુખ્યતામાં તેને જ્ઞાનની નિર્મળતા થતી જાય છે ને રાગ-દ્વેષ ટળતા જાય છે; વિકલ્પ થવા છતાં અભેદસ્વભાવની દૈષ્ટિમાં તો તે અભૂતાર્થ જ છે. આ રીતે શુદ્ધનય વડે, એકપણે પ્રકાશતો શુદ્ધ આત્મા અનુભવાય છે, એવા શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ તે આત્મપ્રસિદ્ધિ છે ને શુદ્ધ આત્માની પ્રસિદ્ધિ તે નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે. આ રીતે આ સર્વ કથન નિર્દોષ છે, બાધારહિત છે.

કોઈ કહે કે ‘સર્વજ્ઞ ભગવાનના જ્ઞાનમાં જણાયું હશે ત્યારે આત્માનો ધર્મ થશે, અત્યારે આ બધું સમજવાનું શું કામ છે?’—તો એમ કહેનારની દૈષ્ટિ ઊંઘી છે, તેને આત્માના ધર્મની રુચિ નથી. જ્ઞાની તેને કહે છે કે

—અરે ભાઈ! ‘સર્વજ્ઞભગવાને બધું જોયું છે અને તેમ જ બધું થાય છે’ એમ સર્વજ્ઞના જ્ઞાનની અને વસ્તુના સ્વભાવની તું વાત તો કરે છે પણ તને જ્ઞાનનો તો મહિમા આવતો નથી, અમે પૂછીએ છીએ કે તું જે સર્વજ્ઞની વાત કરે છે તે સર્વજ્ઞનો નિર્ણય તે કયા જ્ઞાનમાં કર્યો? જે જ્ઞાન સર્વજ્ઞતાનો અને વસ્તુના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે તે જ્ઞાન આત્મસ્વભાવ તરફ વળ્યા વગર રહે જ નહિ ને તેને વર્તમાનમાં જ ધર્મની શરૂઆત થઈ જાય, અને સર્વજ્ઞભગવાનના જ્ઞાનમાં પણ એમ જ જણાયું હોય. જેણે આત્માના પૂર્ણ જ્ઞાન-સામર્થ્યને પ્રતીતમાં લઈને તેમાં એકતા કરી તેને જ ખરેખર સર્વજ્ઞના જ્ઞાનની પ્રતીત થઈ છે. જે રાગને પોતાનું સ્વરૂપ માનીને રાગનો કર્તા થાય છે, ને રાગરહિત જ્ઞાનસ્વભાવની જેને શ્રદ્ધા નથી તેને સર્વજ્ઞની પણ ખરી માન્યતા નથી; એટલે સર્વજ્ઞના નિર્ણયમાં જ જ્ઞાનસ્વભાવના નિર્ણયનો સમ્યક્પુરુષાર્થ આવી જાય છે, તે જ મોક્ષ-સુખનો પુરુષાર્થ છે, ને તે જ ધર્મ છે. લોકોને બહારની ધમાધમ દેખાય તેમાં પુરુષાર્થ લાગે છે પણ અંતરમાં જ્ઞાનસ્વભાવના નિર્ણયમાં જ જ્ઞાતાદ્રષ્ટાપણાનો ને રાગના અકર્તાપણાનો સમ્યક્પુરુષાર્થ આવી જાય છે, તેને બહિર્દેષ્ટિ લોકો જાણતા નથી. ખરેખર જ્ઞાયકપણું એ જ આત્માનો પુરુષાર્થ છે. જ્ઞાયકપણાથી જુદો બીજો કોઈ સમ્યક્પુરુષાર્થ નથી.

જાણનાર જીવ છે—જ્ઞાયકભાવ આત્મા છે, એવો સમ્યક્ નિર્ણય કર્યો તે જ આત્માની અંતરક્રિયા છે, તે જ ધાર્મિકક્રિયા છે; પણ બહારની દેહદેષ્ટિથી જોનારને તે વાત ખ્યાલમાં આવતી નથી. અવસ્થાનું પલટવું તે ક્રિયા છે. ‘હું જ્ઞાયકસ્વભાવ છું’ એમ સ્વભાવમાં દેષ્ટિ કરીને પલટવું તે ધર્મની ક્રિયા છે, ને ‘હું વિકારી છું’ એવી વિકારી દેષ્ટિ કરીને પલટવું તે અધર્મની ક્રિયા છે; દેહની ક્રિયા તે જડની ક્રિયા છે.

શુદ્ધનય વડે અંતરદેષ્ટિથી જોતાં આત્મા એક જ્ઞાયકભાવપણે પ્રકાશમાન ભૂતાર્થ અનુભવાય છે. શ્રી આચાર્યદેવ કહે છે કે અરે ભાઈ! તું અંતરમાં તો જો, ત્યાં છલોછલ જ્ઞાનસ્વભાવ ભર્યો છે. જ્યાં સરોવરમાં પાણી ભર્યું હોય ત્યાં તે ઊછળે, તેમ અંતરના ચૈતન્યસરોવરમાં પરિપૂર્ણ

જ્ઞાન ભર્યું છે, તેમાં ડુબકી માર તો પર્યાયમાં જ્ઞાન ઊછળશે. ક્યાંય પર સામે જોવાથી કે ભેદના વિચારથી તારા ગુણો પ્રગટશે નહિ, માટે તે છોડીને અંતરના પરિપૂર્ણ સ્વભાવ સામે દૃષ્ટિ કર અને તેમાં જ એકાગ્ર થઈને અનુભવ કર.

જે નવતત્ત્વોને ન ઓળખે તેને તો અનુભવમાં આત્માની પ્રસિદ્ધિ થાય નહિ; ને નવતત્ત્વને જેમ છે તેમ જાણીને માત્ર નવતત્ત્વના વિકલ્પમાં જ રોકાય તો તેને પણ નવતત્ત્વની જ પ્રસિદ્ધિ છે પણ ભગવાન આત્માની પ્રસિદ્ધિ નથી, એટલે કે સમ્યગ્દર્શન નથી. નવતત્ત્વના ભેદની દૃષ્ટિ છોડીને એકાકાર જ્ઞાયકસ્વભાવની દૃષ્ટિથી અનુભવ કરતાં ભગવાન આત્માની પ્રસિદ્ધિ થાય છે, તે સમ્યગ્દર્શન છે ને ત્યાંથી જ ધર્મની શરૂઆત થાય છે. અહીં ‘આત્માની પ્રસિદ્ધિ’ થવાનું કહ્યું એટલે શું? ત્રિકાળી આત્મસ્વભાવ તો પ્રસિદ્ધ જ હતો, તે કાંઈ ઠંકાયો નથી, પણ અવસ્થામાં પહેલાં તેનું ભાન ન હતું ને હવે તેનું ભાન થતાં અવસ્થામાં ભગવાન આત્માની પ્રસિદ્ધિ થઈ, નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટ થતાં, દ્રવ્ય પર્યાયની અભેદતાથી ‘આત્મા જ પ્રસિદ્ધ થયો’ એમ કહ્યું છે, અનુભવમાં કાંઈ દ્રવ્યપર્યાયના ભેદ નથી. રાગમિશ્રિત વિચાર છૂટીને જ્ઞાન જ્ઞાનમાં જ એકાગ્ર થયું તેનું નામ આત્મખ્યાતિ છે. તે આત્મખ્યાતિને અહીં સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. જોકે આત્મખ્યાતિ પોતે તો જ્ઞાનની પર્યાય છે પણ તેની સાથે સમ્યગ્દર્શન અવિનાભાવીપણે હોય છે, તેથી તે આત્મખ્યાતિને જ અહીં સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે.

એ રીતે, નવતત્ત્વોમાં ભૂતાર્થપણે પ્રકાશમાન એક આત્માને જાણવો તે જ નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે, એમ સિદ્ધ કરીને શ્રી આચાર્યદેવ નિઃશંકતાપૂર્વક કહે છે કે આ સર્વ કથન નિર્દોષ છે, આવું જ વસ્તુસ્વરૂપ છે ને આવી જ સમ્યગ્દર્શનની રીત છે. આ સિવાય બીજી કોઈ રીત નથી. આ સિવાય બીજું માને તો તે બાધાસહિત છે. નવતત્ત્વને બરાબર ન જાણે તો તે મિથ્યાત્વરૂપ દોષસહિત છે, તેમ જ નવતત્ત્વના ભેદના વિકલ્પમાં જ રોકાઈ રહે ને એકરૂપ જ્ઞાયકસ્વભાવની પ્રતીત ન કરે તો તે પણ

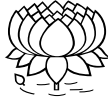
મિથ્યાત્વરૂપ દોષસહિત છે. નવતત્ત્વને જાણ્યા પછી જ્ઞાયકસ્વભાવની એકતામાં જ્ઞાન વળે તે જ નિર્દોષ સમ્યગ્દર્શન છે, તે જ નિર્દોષ ઉપાય છે. અહીં તો આત્માર્થી જીવ નવતત્ત્વને જાણીને અંતરના અનુભવમાં વળે જ એવી વાત છે, નવતત્ત્વમાં અટકીને પાછો ફરે એવી વાત જ નથી. અફરગામી મુમુક્ષુની જ વાત છે.

નવતત્ત્વને જાણનાર કોણ છે? નવતત્ત્વને જાણનાર તો જ્ઞાનની અવસ્થા છે. કાંઈ ઈંદ્રિયો કે રાગ નવતત્ત્વને જાણવાનું કામ નથી કરતાં પણ જ્ઞાનની અવસ્થા જ તેને જાણવાનું કામ કરે છે. હવે જો જ્ઞાનની જે અવસ્થા છે તે અવસ્થાએ અંતરમુખ થઈને જ્ઞાનસ્વભાવમાં એકતાનું કામ ન કર્યું ને બહિર્મુખી રહીને ભેદના લક્ષે વિકલ્પમાં એકતા કરીને તે અટકી, તો તે જ્ઞાનઅવસ્થામાં આત્મા પ્રસિદ્ધ ન થયો એટલે ધર્મ ન થયો; કેમ કે તે જ્ઞાનપર્યાયે સ્વમાં વળીને સ્વભાવનું કામ ન કર્યું પણ પરલક્ષે રાગમાં જ અટકીને સંસારભાવની ઉત્પત્તિ કરી. માટે જ્ઞાનની અવસ્થામાં નવતત્ત્વના ભેદનું પણ લક્ષ ઇંડીને અભેદ આત્માની દૃષ્ટિ કરીને જ્ઞાયકનો અનુભવ કરવો તે જ સમ્યગ્દર્શનનો ઉપાય છે. પહેલાં તો નવતત્ત્વના વિચારથી ચૈતન્યનું અનુમાન કરતાં પણ જેને ન આવડે તે વિકલ્પ તોડીને અંતરમાં ચૈતન્યનો સાક્ષાત્ અનુભવ કઈ રીતે કરી શકે? પહેલાં નવતત્ત્વના જ્ઞાન દ્વારા ચૈતન્યસ્વભાવને બુદ્ધિમાં પકડે પછી તે સ્વભાવના નિર્ણયને ઘૂંટતાં ઘૂંટતાં વિકલ્પ તૂટીને અંતરમાં એકાગ્રતા થાય છે. જ્ઞાયકસ્વભાવ તરફ ઢળીને એકલા જ્ઞાયકનો રાગરહિત અનુભવ કરવો તે ધર્મની નિર્દોષ ક્રિયા છે.

હે ભાઈ, નવતત્ત્વના નિર્ણયમાં સર્વજ્ઞનો પણ નિર્ણય સમાઈ જાય છે. પ્રથમ જો તને સર્વજ્ઞનો નિર્ણય ન હોય તો તારા જ્ઞાનમાં સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કર. તારા જ્ઞાનમાં સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કર્યો તો તે જ્ઞાનમાં આત્માના પરિપૂર્ણ જ્ઞાતાસ્વભાવનો નિર્ણય આવી જાય છે. સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કરતાં પોતાના જ્ઞાતાસ્વભાવની પ્રતીત થઈ અને પર્યાય જ્ઞાનશક્તિ તરફ વળીને એકાગ્ર થવા માંડી તે જ સાચો પુરુષાર્થ છે; ભલે તે જીવને પર્યાયમાં

જ્ઞાનની અધૂરાશ હોય ને રાગ થતો હોય પણ તે જીવ રાગનો કર્તા થતો નથી, તે તો રાગનો પણ જ્ઞાયક જ રહે છે. અને અલ્પજ્ઞતા જેટલું તે પોતાનું સ્વરૂપ નથી માનતો, પર્યાયમાં અલ્પજ્ઞતા હોવા છતાં તેની દૃષ્ટિ તો પરિપૂર્ણ જ્ઞાનમૂર્તિ સ્વભાવમાં જ છે. આવો જીવ સાધક છે. સર્વજ્ઞને પૂરું જ્ઞાન છે ને આ સાધક સમ્યગ્દૃષ્ટિને અધૂરું જ્ઞાન છે,—એટલો ફેર છે, પરંતુ એ સાધક જીવ પણ જ્ઞાનસ્વભાવની એકતાની દૃષ્ટિમાં રાગનો કર્તા નથી પણ જ્ઞાયક જ છે. આમ, જ્ઞાયકસ્વભાવનો નિર્ણય કરીને તેના અનુભવ વડે, સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું એ જ દરેક આત્માર્થી—મોક્ષાર્થી જીવનું પહેલું કર્તવ્ય છે.

એ રીતે આચાર્યદેવે આ તેરમી ગાથામાં સમ્યગ્દર્શનનું વર્ણન કર્યું. સમ્યક્ત્વનો માર્ગ બતાવીને સંતોએ મહાન ઉપકાર કર્યો છે. સમ્યક્ત્વધારક સન્તોનો જય હો.

ભ ગ વ તી પ્ર જ્ઞા

(ભેદજ્ઞાનની રીત અને મોક્ષનો ઉપાય દર્શાવનારું
અદ્ભુત પ્રવચન)

મોક્ષાર્થીએ પહેલાં તો આ વાત પોતાના અંતરમાં મજબૂત કરવી જોઈએ કે, મારા મોક્ષનું સાધન મારામાં જ છે, મારા જ્ઞાનને જેટલું અંતર્મુખ એકાગ્ર કરું તેટલું મારું મોક્ષનું સાધન છે; એ સિવાય જેટલી બહિર્મુખ વૃત્તિ થાય તે મોક્ષનું સાધન નથી.—આવા સમ્યક્ નિર્ણયના જોરે અંતર્મુખ પરિણમન થાય છે. પરંતુ રાગને જ જે મોક્ષનું સાધન માને તેને રાગથી જુદું પરિણમન થતું નથી, તે તો રાગ સાથે ઉપયોગને એકમેક કરીને બંધાય જ છે. જેમ આત્માનું મોક્ષરૂપી કાર્ય આત્માથી જુદું નથી તેમ તેનું સાધન પણ આત્માથી જુદું નથી. તે સાધન ‘ભગવતી પ્રજ્ઞા’ જ છે.

આત્માને અને રાગને નીકટતા છે પણ એકતા નથી, બંનેના લક્ષણ જુદા છે. ભગવતી પ્રજ્ઞાને અને આત્માને તો એકતા છે. આત્મા અને બંધ બંનેના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણોને જાણીને, ભગવતી પ્રજ્ઞા તેમને છેદી નાંખે છે; તે બંનેને જુદા કરીને પ્રજ્ઞા આત્મા સાથે તો એકતા કરીને તેમાં લીન થાય છે, ને બંધને પોતાથી જુદો જ રાખે છે. આવું ભેદજ્ઞાન કરનારી ભગવતી પ્રજ્ઞા જ મોક્ષનું સાધન છે, તે પ્રજ્ઞા વડે જ આત્માને બંધનથી જુદો કરી શકાય છે.

અંતરમાં ભેદજ્ઞાનનો પ્રયત્ન કરનાર જિજ્ઞાસુ શિષ્ય ફરી પૂછે છે કે પ્રભો, આપે આત્મા અને બંધને પ્રજ્ઞાછીણી વડે જુદા કરવાનું કહ્યું; પણ જ્ઞાનને અને બંધને ચેતક—ચેત્યપણાને લીધે અત્યંત નીકટતા છે, (શિષ્ય ‘નીકટતા’ કહે છે પણ ‘એકતા’ નથી કહેતો,)—એવી નીકટતા છે કે જાણે બંને સાથે જ હોય; જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં જ રાગ છે,—આમ નીકટતા છે તો તેમને પ્રજ્ઞાછીણી વડે ખરેખર કઈ રીતે છેદી શકાય? બંનેનો જુદો અનુભવ કઈ રીતે થાય?

જુઓ, આ ભેદજ્ઞાનની ખરી ધગશવાળા શિષ્યનો પ્રશ્ન! અંતરમાં ખરી તાલાવેલીપૂર્વક પ્રશ્ન ઊઠ્યો છે, તેને આચાર્યદેવ ભેદજ્ઞાનની રીત સમજાવે છે.

હે વત્સ! આત્મા અને બંધના નિયત સ્વલક્ષણોની સૂક્ષ્મ અંતરંગ સંધિમાં પ્રજ્ઞાછીણીને સાવધાન થઈને પટકવાથી તેમને છેદી શકાય છે, એ રીતે બંધથી જુદો આત્મા અનુભવી શકાય છે—એમ અમે જાણીએ છીએ.

જુઓ, આચાર્યદેવ સ્વાનુભવથી ભેદજ્ઞાનની રીત બતાવે છે. આત્મા અને બંધ અજ્ઞાનથી એક જેવા લાગે છે, પણ ખરેખર તેઓ જુદાં જ છે—એમ પ્રજ્ઞા વડે અમે જાણીએ છીએ. પ્રજ્ઞાછીણી વડે તેમને ખરેખર છેદી શકાય છે.

અંતરમાં કંઈક લક્ષ બાંધીને શિષ્ય કહે છે કે પ્રભો! આપ જે કહો છો તે લક્ષમાં તો આવે છે, પણ ખરેખર તે બંનેને છેદીને બંધથી જુદા આત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કેમ થાય?—અંતરમાં જુદાપણાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં નજીક આવેલો શિષ્ય ભેદજ્ઞાનની આતુરતાથી પ્રશ્ન પૂછે છે, અંતરની ઝંખનાથી પ્રશ્ન પૂછે છે; આવી તૈયારી હોવાથી શ્રી ગુરુ તેને જે રીતે સમજાવે છે તે રીતે તુરત જ તે સમજી જાય છે, એટલે તેને અંતરમાં સુંદર આનંદમય બોધ તરંગ ઊછળે છે. આ રીતે, સાવધાનપણે પટકવામાં આવતી ભગવતી પ્રજ્ઞાછીણી જ આત્માના મોક્ષનું સાધન છે.

પ્ર.....જ્ઞા એટલે કે વિશેષ જ્ઞાન, તીક્ષ્ણ જ્ઞાન, તીખું—ઊગ્ર—સૂક્ષ્મ જ્ઞાન, તેના વડે આત્મા અને બંધ બંનેના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો જાણીને તેમને જુદા પાડી શકાય છે. તે બંનેના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો કેવા છે? તે સમજાવે છે :

પ્રથમ આત્માનું સ્વલક્ષણ તો 'ચૈતન્ય' છે.

અને બંધનું સ્વલક્ષણ તો રાગાદિક છે.

ચૈતન્ય કે જે આત્માનું સ્વલક્ષણ છે તે બાકીના સમસ્ત દ્રવ્યોથી અસાધારણ છે. તે ચૈતન્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણે વર્તતું થકું જે જે ગુણ

—પર્યાયોમાં વ્યાપીને વર્તે છે તે આત્મા છે,—એમ ચૈતન્યલક્ષણથી આત્માને લક્ષિત કરવો. આત્મા ચિન્માત્ર છે—એમ લક્ષમાં લેતાં સહવર્તી અનંતગુણો ને ક્રમવર્તી અનંત પર્યાયો તેમાં આવી જાય છે; પણ રાગ તેમાં નથી આવતો. આત્માથી ભિન્ન એવા રાગાદિક તો બંધનું સ્વલક્ષણ છે, તે રાગાદિભાવો કાંઈ ચૈતન્યની જેમ આત્માના સમસ્ત ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપતા નથી, તેઓ તો ચૈતન્ય ચમત્કારથી સદાય ભિન્નપણે જ ભાસે છે. ચૈતન્ય વગરનો આત્મલાભ કદી સંભવતો નથી, પરંતુ રાગ વગરનો આત્મલાભ તો સંભવે છે. ચૈતન્ય વગરનો, ચૈતન્યથી જુદો આત્મા કદી પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, પરંતુ રાગ વગરનો, રાગથી જુદો આત્મા તો પ્રાપ્ત થાય છે —અનુભવમાં આવે છે. અહો! ચૈતન્ય અને રાગનું કેટલું સ્પષ્ટ જુદાપણું! ભાઈ, તારે તારું ચૈતન્યજીવન સફળ કરવું હોય—સાયું સુખજીવન જીવવું હોય તો રાગને તારા ચૈતન્યઘરમાં આવવા ન દઈશ.....તારા ચૈતન્યને રાગથી જુદા જ રાખજે.

જ્ઞાનમાં ભિન્નજ્ઞેયપણે રાગાદિક જણાય છે તે તો જ્ઞાનનું ચેતકપણું જાહેર કરે છે, તે કાંઈ જ્ઞાનને રાગપણે જાહેર નથી કરતું અને જ્ઞાન પણ તે રાગને રાગપણે જ જાણે છે, તેને સ્વપણે (જ્ઞાનપણે) નથી જાણતું. જ્ઞાન એમ જાણે છે કે આ જે જાણનાર છે તે હું છું, અને આ રાગપણે જે જણાય છે. તે હું નથી તે બંધભાવ છે. તે બંધભાવમાં ચેતકપણું નથી. મારા ચેતકપણામાં તે જ્ઞેયપણે જણાય છે. આ રીતે જ્ઞેય-જ્ઞાયકપણાનો નિકટ સંબંધ હોવા છતાં રાગને અને જ્ઞાનને એકતા નથી પણ ભિન્નતા છે. ચોક્કસ લક્ષણના ભેદથી તેમને જુદા જાણતાં જ અપૂર્વ ભેદજ્ઞાન થઈને જ્ઞાન રાગથી જુદું પડી જાય છે. આવું રાગથી જુદું પરિણમતું જ્ઞાન તે જ મોક્ષનું સાધન છે.

જ્યાં જ્ઞાન અને રાગ બંનેને ભિન્ન ભિન્ન જાણ્યા ત્યાં તેમની એકતાનો ભ્રમ રહેતો નથી, એટલે જ્ઞાન રાગમાં એકતારૂપ બંધભાવે પ્રવર્તતું નથી, પણ રાગથી ભિન્ન મોક્ષભાવે પરિણમે છે. આથી આવા પવિત્ર જ્ઞાનને આચાર્યદેવે ‘ભગવતી પ્રજ્ઞા’ કહીને તેનું બહુમાન કર્યું છે, તે જ ખરેખર મોક્ષનું સાધન છે.

મોક્ષના સાધનની આવી મીમાંસા કોણ કરે?—કે જે જીવ મોક્ષાર્થી હોય, સંસારનો રસ જેને ઊડી ગયો હોય, એટલે કષાયો ઉપશાંત થઈ ગયા હોય ને માત્ર મોક્ષની જ અભિલાષ જેના અંતરમાં હોય—

“કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષઅભિલાષ,
ભવે ખેદ અંતર દયા તે કહિયે જિજ્ઞાસ.”

—એવો જિજ્ઞાસુ આત્માર્થી જીવ મોક્ષના સાધનની મીમાંસા કરે છે, અંતરમાં ઊંડો વિચાર કરીને નિર્ણય કરે છે, ભેદજ્ઞાન કરે છે. અરે જીવ! અંતરમાં ઊંડો ઊતરીને એકવાર તપાસ તો કર, તને તારા મોક્ષનું સાધન તારામાં જ દેખાશે.

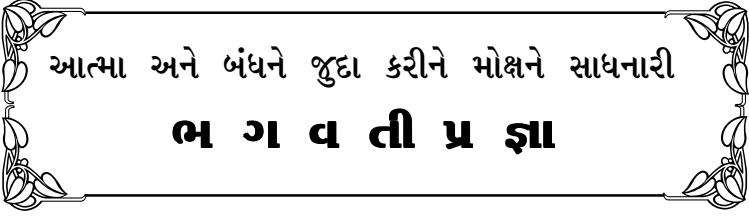
૨૮૪મી ગાથાની ટીકામાં આચાર્યદેવે ભગવતી પ્રજ્ઞાને જ મોક્ષના સાધન તરીકે વર્ણવીને પછી તેના ઉપર કળશ પણ અલૌકિક ચડાવ્યો છે; તીક્ષ્ણ પ્રજ્ઞાછીણી કઈ રીતે આત્મા અને બંધને અત્યંત જુદા કરી નાંખે છે તેના પુરુષાર્થનું અદ્ભુત વર્ણન ૧૮૧મા કળશમાં કર્યું છે—

(સ્રગ્ધરા)

પ્રજ્ઞાછેત્રી શિતેયં કથમપિ નિપુણૈઃ પાતિતા સાવધાનૈઃ
સૂક્ષ્મેડન્તઃ સંધિબંધે નિપતતિ રભસાત્ આત્મકર્મોભયસ્ય ।
આત્માનં મગ્નમંતઃ સ્થિર વિશદલસત્ ધામ્નિ ચૈતન્યપૂરે
બંધં ચાજ્ઞાનભાવે નિયમિતમભિતઃ કુર્વતી ભિન્નભિન્નૌ ॥૧૮૧॥

આ કળશ ઉપરનું ભેદજ્ઞાનપ્રેરક પ્રવચન હવે પછીના લેખમાં વાંચો.

આત્મા અને બંધને જુદા કરીને મોક્ષને સાધનારી

ભ ગ વ તી પ્ર જ્ઞા

જેના અંતરમાં ભેદજ્ઞાનની તાલાવેલી થઈ છે—એવા મોક્ષાર્થી શિષ્યે પૂછ્યું હતું કે પ્રભો! પ્રજ્ઞા જ મોક્ષનું સાધન છે એમ આપે સમજાવ્યું, તો તે પ્રજ્ઞા વડે ખરેખર કઈ રીતે આત્મા અને બંધને જુદા પાડી શકાય? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યદેવે ભેદજ્ઞાનની અલૌકિક વાત (ગાથા ૨૯૪માં) સમજાવી; આત્માનું લક્ષણ જ્ઞાન, અને બંધનું લક્ષણ રાગ, એ બંનેને સ્પષ્ટપણે જુદા ઓળખાવ્યા. આ રીતે આત્મા અને બંધ બંનેને અત્યંત જુદા પાડનારી ભગવતી પ્રજ્ઞા જ મોક્ષનું સાધન છે. એ રીતે ભગવતી પ્રજ્ઞાને જ મોક્ષના સાધન તરીકે વર્ણવીને હવે આચાર્યદેવ તેના ઉપર અલૌકિક કળશ ચડાવે છે; આ ૧૮૧મા કળશમાં તીક્ષ્ણ પ્રજ્ઞાછીણી કઈ રીતે આત્મા અને બંધને અત્યંત જુદા કરી નાંખે છે તેના પુરુષાર્થનું અદ્ભુત વર્ણન કર્યું છે.

ભેદજ્ઞાનના વર્ણનનો આ શ્લોક ઘણો સરસ છે. એમાં ભેદજ્ઞાનની અલૌકિક રીત બતાવી છે. પ્રવીણ પુરુષો એટલે કે વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળા આત્માર્થી જીવો અત્યંત સાવધાનીથી પ્રજ્ઞાછીણી વડે આત્મા અને બંધને ભિન્નભિન્ન કરી નાંખે છે. પોતાના સર્વ પ્રયત્ન વડે, એટલે કે આખા જગત તરફથી પાછો વળીને ચૈતન્ય તરફ વળવાના ઉદ્યમ વડે, અત્યંત જાગૃતિપૂર્વક આત્મા અને બંધની સંધિની વચ્ચે પ્રજ્ઞાછીણી પટકીને મુમુક્ષુજીવ તેમને જુદા પાડી નાંખે છે.—બંનેને જુદા પાડવા માટે બેનો

આશ્રય નથી, આશ્રય તો એક આત્માનો જ છે; ‘પ્રજ્ઞા’ જ્યાં આત્મા તરફ વળીને એકાગ્ર થઈ ત્યાં બંધથી તે જુદો પડી જ ગઈ; જ્ઞાનપરિણતિ અને આત્માની એકતા થઈ તેમાં રાગ ન આવ્યો,—તેમાં બંધભાવ ન આવ્યો, એ રીતે બંધ જુદો જ રહી ગયો, ને આત્મા બંધનથી છૂટી ગયો. આ રીતે ભગવતી પ્રજ્ઞા બંધને છેદીને આત્માને મુક્તિ પમાડે છે.

ધીમી શાંત હલકવાળા આ શ્લોકમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે હે જીવ! બંધથી રહિત એવા તારા ચિદાનંદ આત્માને અંતરમાં અવલોકવા માટે તું ધીરો થા.....ધીરો થઈને—એટલે કે રાગની આકુળતાથી જરાક જુદો પડીને અંતરમાં વળ. રાગથી જુદો પડીને જે અંતરમાં વળ્યો તેણે આત્મા અને બંધ વચ્ચે પ્રજ્ઞાછીણીને પટકી. પ્રવીણ પુરુષો વડે સાવધાનીથી પટકવામાં આવેલી આ પ્રજ્ઞાછીણી કેવી રીતે પડે છે?—શીઘ્ર પડે છે, તત્ક્ષણ જ આત્મા અને બંધનું ભેદજ્ઞાન કરતી પડે છે; જેવું જ્ઞાન અંતરમાં વળ્યું કે તરત જ બંધને છેદીને આત્માથી જુદો પાડી નાંખે છે. જુઓ, આ બંધને છેદવાની છીણી! આ પ્રજ્ઞાછીણી જ મોક્ષનું સાધન છે.

- (૧) એક તો (પ્રજ્ઞાછેત્રી શિતેયં) પ્રજ્ઞાછીણી તીક્ષ્ણ છે.
- (૨) બીજું (કથમપિ) કોઈ પણ રીતે, એટલે કે સર્વ ઉદ્યમને તેમાં જ રોકીને તે છીણી પટકવામાં આવે છે.
- (૩) ત્રીજું (નિપુણૈઃ) નિપુણ પુરુષો વડે—એટલે કે મોક્ષના ઉદ્યમી મોક્ષાર્થી પુરુષો વડે તે પટકવામાં આવે છે.
- (૪) ચોથું (પાતિતા સાવધાનૈઃ) સાવધાન થઈને એટલે કે મોહને દૂર કરીને, આત્મસ્વરૂપની સન્મુખ થઈને તે પ્રજ્ઞાછીણી પટકવામાં આવે છે.
- (૫) અને પાંચમું (નિપતતિ રમસાત્) તે પ્રજ્ઞાછીણી શીઘ્રપણે પડે છે.

આમ, પાંચ વિશેષણોથી આચાર્યદેવે ભેદજ્ઞાનનો અપૂર્વ પુરુષાર્થ દર્શાવ્યો છે. આવા પુરુષાર્થથી પટકવામાં આવેલી પ્રજ્ઞાછીણી આત્મા અને બંધને સર્વ તરફથી અત્યંત જુદા કરી નાંખે છે, બંધના એક અંશને પણ આત્મામાં ભેળવતી નથી. આ રીતે બંધને સર્વ પ્રકારે છેદીને આત્માને મોક્ષ પમાડનાર આ ‘પ્રજ્ઞા’ને આચાર્યદેવે ‘ભગવતી’ કહીને તેનો મહિમા કર્યો છે.

પૂર્વે ૨૩મા કળશમાં કહ્યું હતું કે રે ભવ્ય! તું કોઈ પણ રીતે— મરીને પણ તત્ત્વનો કૌતૂહલી થા ને દેહથી ભિન્ન આત્માનો અનુભવ કર. તેમ અહીં પણ કહે છે કે હે મોક્ષાર્થી! તું કોઈપણ રીતે, આખા જગતની દરકાર છોડી દઈને પણ, આ ભગવતી પ્રજ્ઞાને અંતરમાં પટકીને બંધને છેદી નાખ! ‘કોઈ પણ રીતે’—એમ કહીને કર્મ વગેરે નડશે— એ વાત ઉડાડી દીધી. કોઈ કહે—કર્મ નડે તો?—તો આચાર્યદેવ કહે છે કે અરે જીવ! તું એકવાર પ્રજ્ઞાછીણીને હાથમાં તો લે.....પ્રજ્ઞાછીણી હાથમાં લેતાં જ (—એટલે કે જ્ઞાનને અંતર્મુખ કરતાં જ) કર્મ તો ક્યાંય બહાર રહી જશે ને છેદાઈ જશે. અહીં તો કહે છે કે ‘કર્મ નડશે.....’ એમ યાદ કરે તે ખરો મોક્ષાર્થી નહિ, ખરો મોક્ષાર્થી તો ઉદમપૂર્વક પ્રજ્ઞાછીણી વડે ભેદજ્ઞાન કરીને આત્મા અને બંધને અત્યંત જુદા કરી નાંખે છે.

અહા, આત્માને બંધનથી મુક્ત કરવો એ જ મારું કર્તવ્ય છે. શુદ્ધ આત્માને પ્રાપ્ત કરવો એ જ એક મારું કર્તવ્ય છે—એમ જેને તીવ્ર ઝંખના જાગી હોય, ને સંતો પાસેથી ભેદજ્ઞાનનો આવો ઉપદેશ મળે, તે જીવ ભેદજ્ઞાનનો પુરુષાર્થ કર્યા વગર કેમ રહે?—ને એવો મોક્ષાર્થી જીવ બંધના એક કણિયાને પણ પોતાના સ્વરૂપમાં કેમ રાખે? ન જ રાખે. ને ભેદજ્ઞાનના કાર્યમાં તે પ્રમાદ પણ કેમ કરે?—ન જ કરે. જેમ વીજળીના ઝબકારે સોય પરોવવી હોય ત્યાં પ્રમાદ કેમ પાલવે? તેમ અનંતકાળના સંસારભ્રમણમાં વીજળીના ઝબકારા જેવો આ મનુષ્યઅવતાર, તેમાં ચૈતન્યમાં ભેદજ્ઞાનરૂપી દોરો પરોવવા માટે

આત્માની ઘણી જાગૃતિ જોઈએ. ભાઈ! અનંતકાળે આ ચૈતન્ય ભગવાનને ઓળખવાના ને મોક્ષને સાધવાના ટાણાં આવ્યા છે, ક્ષણ-ક્ષણ લાખેણી જાય છે, આત્મભાન વગર ઉગરવાનો કોઈ આરો નથી; માટે સર્વ ઉદ્ધમથી તારા આત્માને ભેદજ્ઞાનમાં જોડ.....શૂરવીરતાથી પ્રજ્ઞાછીણી વડે તારા આત્માના બંધભાવને છેદી નાંખ. પ્રજ્ઞાછીણી તે બંધને છેદવાનું અમોઘશાસ્ત્ર છે. પ્રજ્ઞાછીણીને સાવધાન થઈને પટકતાં, એટલે કે જગતની અનુકૂળતામાં અટક્યા વગર ને જગતની પ્રતિકૂળતાથી ડર્યા વગર જ્ઞાનને અંતરમાં સ્વ તરફ વાળતાં બંધન બહાર રહી જાય છે એટલે આત્મા બંધનથી છૂટી જાય છે. આ રીતે બંધનને છેદીને મોક્ષ પામવાનું સાધન ભગવતી પ્રજ્ઞા જ છે.

(સમયસાર કળશ ૧૮૧ના પ્રવચનમાંથી)

આ નિરાલંબીજ્ઞાન જગતમાં કોઈથી ઘેરાતું નથી. રાગનોય ઘેરો જ્ઞાનને નથી. જ્ઞાન તો રોગથી કે રાગથી—બધાયથી અદ્ધર ને અદ્ધર જ રહે છે. આવા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા સૌથી મહાન મોટો પદાર્થ છે, જગતમાં એનો જોટો નથી. એનો અનુભવ કરવાની જેને ધૂન લાગી તે સતત પોતાના પરિણામને સ્વસન્મુખ વાળ્યા કરે છે.

જેમ માતા હેતથી બાળકને સમજાવે તેમ આચાર્યદેવ શિષ્યને સમજાવે છે

જેમ માતા બાળકને શિષ્યામણ આપે ત્યારે, કોઈક વાર એમ કહે કે ‘બેટા! તું તો ભારે ડાહ્યો.....તને આ શોભે!!’ અને ક્યારેક એમ પણ કહે કે ‘તું મૂરખ છો.....ગાંડો છો!’—આમ ક્યારેક મૃદુતા ભરેલા શબ્દોથી શિષ્યામણ આપે તો ક્યારેક કડક શબ્દોમાં ઠપકો આપે,—પરંતુ બંને વખતે માતાના હૃદયમાં પુત્રના હિતનો જ અભિપ્રાય છે એટલે તેની શિષ્યામણમાં કોમળતા જ ભરેલી છે : તેમ ધર્માત્માસંતો બાળક જેવા અબુધ શિષ્યોને સમજાવવા માટે ઉપદેશમાં ક્યારેક મૃદુતાથી એમ કહે કે ‘હે ભાઈ! તારો આત્મા સિદ્ધ જેવો છે તેને તું જાણ!’ અને ક્યારેક કડક શબ્દોમાં કહે કે ‘અરે મૂર્ખ! પુરુષાર્થહીન નામદ! તારા આત્માને હવે તો ઓળખ! આ મૂઢતા તારે ક્યાં સુધી રાખવી છે? હવે તો છોડ!’—આ રીતે, કોઈવાર મૃદુસંબોધનથી અને કોઈવાર કડક સંબોધનથી ઉપદેશ આપે,—પરંતુ બંને પ્રકારના ઉપદેશ વખતે તેમના હૃદયમાં શિષ્યના હિતનો જ અભિપ્રાય છે એટલે તેમના ઉપદેશમાં કોમળતા જ છે.....વાત્સલ્ય જ છે.

અહીં સમયસાર—કળશ રૂઝમાં પણ આચાર્યદેવ કોમળતાથી સંબોધન કરીને શિષ્યને ઉપદેશ આપે છે :

અયિ! કથમપિ મૃત્વા તત્ત્વકૌતૂહલી સન્
 અનુભવ ભવમૂર્તેઃ પાર્શ્વવર્તી મુહૂર્તમ્ ।
 પૃથગથ વિલસંતં સ્વં સમાલોક્ય યેન
 ત્યજસિ જ્ઞગિતિ મૂર્ત્યા સાકમેકત્વમોહમ્ ॥

રે ભાઈ! તું કોઈપણ રીતે તત્ત્વનો કૌતૂહલી થા. હિતની શિખામણ આપતાં આચાર્યદેવ કહે છે કે હે ભાઈ! ગમે તેમ કરીને તું તત્ત્વનો જિજ્ઞાસુ થા.....ને દેહથી ભિન્ન આત્માનો અનુભવ કર. દેહ સાથે તારે એકતા નથી પણ ભિન્નતા છે.....તારા ચૈતન્યનો વિલાસ દેહથી જુદો છે. માટે તારા ઉપયોગને પર તરફથી છોડીને અંતરમાં વાળ.

પરમાં તારું નાસ્તિત્વ છે માટે તારા ઉપયોગને પર તરફથી પાછો વાળ. તારા ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મામાં પરની પ્રતિકૂળતા નથી. મરણ જેટલું કષ્ટ (—બાહ્ય પ્રતિકૂળતા) આવે તોપણ તેની દૃષ્ટિ છોડીને અંતરમાં જીવતા ચૈતન્યસ્વરૂપની દૃષ્ટિ કર. “મૃત્વા અપિ એટલે કે મરીને પણ તું આત્માનો અનુભવ કર”—આમ કહીને આચાર્યદેવે શિષ્યને પુરુષાર્થની પ્રેરણા આપી છે. વચ્ચે કંઈ પ્રતિકૂળતા આવે તો તારા પ્રયત્નને છોડી ન દઈશ, પરંતુ મરણ જેટલી પ્રતિકૂળતા સહન કરીને પણ તું આત્માનો તાગ લેજે.....તેનો અનુભવ કરજે. મારે મારા આત્મામાં જ જવું છે.....તેમાં વચ્ચે પરની ડખલગીરી કેવી? પ્રતિકૂળતા કેવી? બહારની પ્રતિકૂળતાનો આત્મામાં અભાવ છે—એમ ઉપયોગને પલટાવીને આત્મામાં વાળ,—આમ કરવાથી પર સાથે એકતાબુદ્ધિરૂપ મોહ છૂટી જશે.....ને તને પરથી ભિન્ન તારું ચૈતન્યતત્ત્વ આનંદના વિલાસસહિત અનુભવમાં આવશે.

૩૮ ગાથા સુધી પરથી ભિન્ન શુદ્ધજીવનું સ્વરૂપ ઘણા ઘણા પ્રકારે સ્પષ્ટ કરીને સમજાવવા છતાં જે નહિ સમજે અને દેહાદિને આત્મા માનશે, તેને આચાર્યદેવ કડક સંબોધન કરીને સમજાવશે કે, અમે આટલું આટલું સમજાવ્યું છતાં જે જીવ દેહને—કર્મને તથા રાગને જ આત્માનું સ્વરૂપ માને છે તે જીવ મૂઢ છે, અજ્ઞાની છે, પુરુષાર્થહીન છે, પરને જ આત્મા માની માનીને તે આત્માના પુરુષાર્થને હારી બેઠો છે. રે પશુ જેવા મૂઢ! તું સમજ

રે સમજ! ભેદજ્ઞાન કરીને તારા આત્માને પરથી જુદો જાણ.....રાગથી જુદા ચૈતન્યનો સ્વાદ લે.

—આ રીતે જેમ માતા બાળકને શિખામણ આપે તેમ આચાર્યદેવ શિષ્યને અનેક પ્રકારે સમજાવે છે.....તેમાં તેના હિતનો જ આશય છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે ભાઈ! જડની ક્રિયામાં તારો ધર્મ ગોતવો મૂકી દે. આ ચૈતન્યમાં તારો ધર્મ છે તે કોઈ દિવસ જડ થયો નથી. જડ ને ચૈતન્ય બંને દ્રવ્યના ભાગલા પાડીને હું તને કહું છું કે આ ચૈતન્યદ્રવ્ય જ તારું છે. માટે હવે જડથી ભિન્ન તારા શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વને જાણીને તું સર્વ પ્રકારે પ્રસન્ન થા.....તારું ચિત્ત ઉજ્જવળ કરીને સાવધાન થા.....અને “આ સ્વદ્રવ્ય જ મારું છે” એમ તું અનુભવ કર. અહા! આવું ચૈતન્યતત્ત્વ અમે તને દેખાડ્યું.....હવે તું આનંદમાં આવ.....પ્રસન્ન થા!

જેમ બે છોકરા કોઈ વસ્તુ માટે બાઝે તો માતા વચ્ચે પડીને ભાગ પાડી આપે છે ને સમાધાન કરાવે છે. તેમ અહીં આચાર્યદેવ જડ-ચેતનના ભાગ પાડીને, બાળક જેવા અજ્ઞાનીને સમજાવે છે કે લે, આ તારો ભાગ! જો.....આ ચૈતન્ય છે તે તારો ભાગ છે ને આ જડ છે તે જડનો ભાગ છે. તારો ચૈતન્ય ભાગ એવો ને એવો આખે આખો શુદ્ધ છે, તેમાં કાંઈ બગડ્યું નથી; માટે તારો આ ચૈતન્ય ભાગ લઈને હવે તું પ્રસન્ન થા.....આનંદિત થા.....તારા મનનું સમાધાન કરીને તારા ચૈતન્યને આનંદથી ભોગવ.....તેના અતીન્દ્રિયસુખના સ્વાદનો અનુભવ કર.

અજ્ઞાનીનું અજ્ઞાન કેમ ટળે, ને તેને ચૈતન્યના સુખનો અનુભવ કેમ થાય, તે માટે આચાર્યદેવ ઉપદેશ આપે છે. કડક સંબોધન કરીને નથી કહેતા પણ કોમળ સંબોધન કરીને કહે છે કે હે વત્સ! શું આ જડ દેહ સાથે એકમેકપણું તને શોભે છે? ના, ના. તું તો ચૈતન્ય છો.....માટે જડથી જુદો થા.....તેનો પાડોશી થઈને તેનાથી ભિન્ન તારા ચૈતન્યને દેખ. દુનિયાની દરકાર છોડીને તારા ચૈતન્યને દેખ. જો તું દુનિયાની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા જોવા રોકાઈશ તો તારા ચૈતન્યભગવાનને તું નહિં જોઈ શકે, માટે દુનિયાનું લક્ષ છોડી, તેનાથી એકલો પડી અંતરમાં તારા ચૈતન્યને

જો.....અંતર્મુખ થતાં જ તને ખબર પડશે કે ચૈતન્યનો કેવો અદ્ભુત વિલાસ છે!

હે બંધુ! તું ચોરાસીના અવતારરૂપી કુવામાં પડ્યો છે, તેમાંથી બહાર નીકળવા માટે જગતના ગમે તેટલા પરિષહો કે ઉપસર્ગો આવે, મરણ જેટલા કષ્ટો આવે, તોપણ તેની દરકાર છોડીને તારા ચૈતન્યદળને દેખ. દેહ કે શુભાશુભભાવો તે મારા સ્વધરની ચીજ નથી પણ તેઓ તો મારા પાડોશી છે. તેઓ મારી નજીકમાં રહેનારા છે પણ મારી સાથે એકમેક થઈને રહેનારા નથી,—આમ એકવાર તેમનો પાડોશી થઈને જુદા આત્માનો અનુભવ કર. બે-ઘડી તો તું આમ કરી જો! બે-ઘડીમાં જ તને તારા ચૈતન્યનો અપૂર્વ વિલાસ દેખાશે.

આ વાત સહેલી છે, કેમ કે તારા સ્વભાવની છે અને તારાથી થઈ શકે તેવી છે. ને આમ કરવામાં જ તારું હિત છે.....માટે સર્વ પ્રકારના ઉદમથી તું આવા ચૈતન્યનો અનુભવ કર. આમ સંતોનો ઉપદેશ છે.

બંધનમાં સુખ નથી; મોક્ષમાં સુખ છે. બંધનથી છૂટકારાનો અવસર આવતાં હર્ષથી વાછરડાં જેવું પ્રાણી પણ હોંશથી કૂદાકૂદ કરી મૂકે છે. અહા! છૂટવાના ટાણે ઢોરનું બચ્ચું પણ હર્ષથી નાચે છે. તો અરે જીવ! અનાદિકાળના બંધનથી બંધાયેલો તું સંતો તને એ બંધનમાંથી છૂટકારાનો ઉપાય બતાવે, અને એ બંધનથી છૂટકારાની વાત સાંભળીને તારો આત્મા હર્ષથી ઉલ્લસિત ન થાય, એ કેમ બને? વાહ! સંતોના પ્રતાપે મારે છૂટકારાનો અવસર આવ્યો—એમ મુમુક્ષુનો આત્મા મોક્ષના ઉપાય પ્રત્યે આનંદથી ઉલ્લસી જાય.

આમંત્રણ

પોતાના અંતરમાં અપૂર્વ અતીન્દ્રિય શાંતરસનો અનુભવ કરીને સંત-ધર્માત્મા આમંત્રણ આપે છે : કોને આમંત્રણ આપે છે? આખા જગતને આમંત્રણ આપે છે : શેનું આમંત્રણ આપે છે? શાંતરસનો સ્વાદ લેવાનું. પોતાના અંતરમાં શાંતરસનો સમુદ્ર ઉલ્લસી રહ્યો છે તેના અનુભવપૂર્વક ધર્માત્મા-સંત જગતના બધા જીવોને આમંત્રણ આપે છે કે હે જગતના જીવો આવો.....આવો.....અહીં ભગવાન-જ્ઞાનસમુદ્રમાં શાંતરસ ઊછળી રહ્યો છે.....તેમાં મગ્ન થઈને તેનો અનુભવ કરો. દૂધપાક-જાંબુ વગેરેનો રસ તે તો જડ છે, તેના અનુભવમાં તો અશાંતિ છે ને તે તો અનંતવાર ભોગવાઈ ગયેલી એંઠ છે.....માટે એવા જડના સ્વાદની રુચિ છોડો.....ને આ ચૈતન્યના શાંતરસને આસ્વાદો. આ શાંતરસનો દરિયો એટલો બધો ઊછળ્યો છે કે આખા લોકને પોતામાં ડૂબાડી દે.....માટે જગતના બધાય જીવો એક સાથે આવીને આ શાંતરસમાં નિમગ્ન થાઓ.....બધાય જીવો આવો.....કોઈ બાકી રહેશો નહીં.—આમ આખા જગતને આમંત્રણ આપીને ખરેખર તો ધર્માત્મા પોતાની શાંતરસમાં લીન થવાની ભાવનાને જ મલાવે છે.

મજ્જંતુ નિર્ભરમમી સમમેવ લોકા
આલોકમુચ્છલતિ શાંતરસે સમસ્તાઃ ।

આપ્તાવ્ય વિભ્રમતિરસ્કરિણીં ભરેણ
પ્રોન્મગ્ન ણ્ણ ભગવાન અવબોધસિંધુઃ ॥૩૨॥

આચાર્ય ભગવાને મોક્ષમાર્ગ ખુલ્લો કરીને સમજાવ્યો.....શાંતરસનો સમુદ્ર દેખાડ્યો.....તે સમજીને ચૈતન્યના શાંતરસના સમુદ્રમાં નિમગ્ન થયેલો શિષ્ય પોતાનો પ્રમોદ પ્રસિદ્ધ કરતાં કહે છે કે : અહો! આ જ્ઞાનસમુદ્ર ભગવાન આત્મા વિભ્રમરૂપ આડી ચાદરને સમૂળગી દૂર કરીને પોતે સર્વાંગ પ્રગટ થયો છે; તેથી હવે સમસ્ત લોક તેના શાંતરસમાં એકી સાથે જ મગ્ન થાઓ. આ શાંતરસ આખા લોકપર્યંત ઊછળી રહ્યો છે.

જુઓ, આ આમંત્રણ! શાંતરસમાં નિમગ્ન થવાનું આમંત્રણ કોણ ન સ્વીકારે? ચૈતન્યના અસંખ્ય પ્રદેશે શાંતરસનો સમુદ્ર ઊછળી રહ્યો છે તે આચાર્ય ભગવાને દેખાડ્યો.....તેમાં કોણ ડૂબકી ન મારે! અહીં તો કહે છે કે આખું જગત આવીને આ શાંતરસમાં ડૂબકી મારો.

અહાહા! આવો ભગવાન આત્માનો શાંતરસ! એમ ભગવાન આત્માનો અદ્ભુત સ્વભાવ દેખીને ધર્માત્માનો ભાવ ઊછળી ગયો છે અહો! આત્માનો આવો શાંતરસ બધાય જીવો પામો. બધા જીવ આવો! ધગધગતા અંગારા જેવા વિકારમાંથી બહાર નીકળીને આ શાંતરસમાં મગ્ન થાઓ.....અત્યંત મગ્ન થાઓ.....જરાય બાકી રાખશો નહીં. આ શાંતરસ થોડો નથી પણ આખા લોકમાં ઊછળી રહ્યો છે.....શાંતરસનો અપાર સમુદ્ર ભર્યો છે. તેમાં લીન થવા માટે ઢંઢેરો પીટીને આખા જગતને આમંત્રણ છે.

પોતાના ભાવમાં જે રુચ્યું તેનું બીજાને પણ આમંત્રણ આપે છે. કેટલાક શ્રાવકો સાધર્મીને જમાડે છે, તેમાં કેટલાકના એવા ભાવ હોય છે કે કોઈ પણ સાધર્મી રહી જવો ન જોઈએ.....કારણ કે આટલા બધામાંથી કોઈ જીવ એવો રૂડો હોય કે ભવિષ્યનો તીર્થંકર થનાર હોય, કોઈ કેવળી થનાર હોય, કોઈ અલ્પકાળમાં મુક્ત થનાર હોય, તો એવા ધર્માત્માને પેટે મારો કોળિયો જાય તો મારો ધન્ય અવતાર! કોણ ભવિષ્યમાં તીર્થંકર થનાર છે, કોણ અલ્પકાળમાં મુક્તિમાં જનાર છે, તેની ભલે ખબર ન હોય

પણ જમાડનારનો ભાવ એવો હોય છે કે અલ્પકાળમાં મુક્ત જનાર કોઈ ધર્માત્મા રહી જવો ન જોઈએ.—એનો અર્થ એમ છે કે જમાડનારને ધર્મનો અને મુક્તિનો પ્રેમ છે; જમાડનારના ભાવ જો આત્મભાવનાપૂર્વક યથાર્થ હોય તો પોતાને અલ્પકાળમાં મુક્તિ લેવાના ભાવ છે, તેથી બીજા ધર્માત્માઓ પ્રત્યે ભાવ ઊછળી જાય છે.

અહીં, જોણે ચૈતન્યના શાંતરસનો સ્વાદ ચાખ્યો છે એવા સંત-ધર્માત્મા આખા જગતને સાગમટે આમંત્રણ આપે છે, આ શાંતરસનો સ્વાદ ચાખ્યા વગર કોઈ જીવ રહી જવો ન જોઈએ; આખું જગત એક સાથે આવીને આ શાંતરસને આસ્વાદો.....તેમાં નિમગ્ન થાઓ.—આમાં ખરેખર તો પોતાને જ ભગવાન આત્માના શાંતરસમાં ડૂબી જવાની તીવ્રભાવના ઊપડી છે. અહો! સમયસારની એકેક ગાથામાં આચાર્યદેવે અદ્ભુત રચના કરી છે, અલૌકિકભાવો ભર્યા છે; શું કહીએ! જેને સમજાય તેને ખબર પડે.

દેહરૂપ ખોળિયામાં પ્રભુ ચૈતન્ય બાલભાવે સૂતો છે, પ્રવચનમાતા ચૈતન્યનાં હાલરડાં ગાઈને તેને જગાડે છે. લૌકિકમાતા તો બાળકને ઊંઘાડવા માટે હાલરડાં ગાય છે; અને આ પ્રવચનમાતા તો, શરીર અને રાગને પોતાનું સ્વરૂપ માનીને સૂતેલા બાલજીવોને જગાડવા માટે હાલરડાં ગાય છે : અરે જીવ! તું જાગ. જડથી ને રાગથી જુદો પડીને તારા ચૈતન્યના શાંતરસનું પાન કર.....શાંતરસમાં નિમગ્ન થા.

જેમ મોરલીના મધુર નાદે સર્પ ઝેરને ભૂલી જાય છે ને મોરલીના નાદમાં એકાગ્ર થઈને ડોલી ઊઠે છે; તેમ આ સમયસારની વાણીરૂપ આચાર્યદેવની મધુર મોરલીના નાદે કયો આત્મા ન ડોલે? ચૈતન્યના શાંતરસના રણકાર સાંભળીને કયા જીવનું ઝેર (-મિથ્યાત્વ) ન ઊતરી જાય? ને કોણ ન જાગે? બધાય જાગે, બધાય ડોલે. અહા! આત્માની અદ્ભુત વાત સાંભળતાં અસંખ્યપ્રદેશે ઝણઝણાટથી આત્માર્થી જીવ ડોલી ઊઠે છે ને ચૈતન્યના શાંતરસમાં મગ્ન થાય છે.

જુઓ, આ ચૈતન્યરાજાને પ્રસન્ન કરવાનું ભેટણું! આવી અંતર પરિણતિરૂપી ભેટણું આપ્યા વગર આત્મરાજા કોઈ રીતે રીઝે એવો નથી. પરિણતિને અંતરમાં એકાગ્ર કરતાં ચૈતન્યના અસંખ્યપ્રદેશે શાંતરસનો સમુદ્ર ઉલ્લસે છે, તે શાંતરસમાં નિમગ્ન થવા માટે આખા જગતના જીવોને આમંત્રણ છે : બધા આવો.....બધા આવો! મને આવો શાંતરસ પ્રગટ્યો અને જગતનો કોઈ જીવ રહી જવો ન જોઈએ.

(સમયસાર કળશ ૩૨ ઉપરનાં પ્રવચનોમાંથી.)

સંસારમાં ગમે તેવો ફેરફાર થતો હોય.....
 તે વખતે તારી પર્યાયમાં શું થાય છે—
 તે તું જો.....ને પોતાની પર્યાયમાં કઈ
 રીતે પોતાને લાભ થાય.....
 તે વિચાર.

૭ મહિનાનો કોર્સ

આત્મપ્રાપ્તિના અભ્યાસનો કોર્સ કેટલો?—વધુમાં વધુ ૭ મહિના! જેમ મેટ્રિકના અભ્યાસનો કોર્સ ૧૦-૧૧ વર્ષનો હોય છે, બી.એ.ના અભ્યાસનો કોર્સ ૪ વર્ષનો હોય છે, તેમ અહીં ધર્મના અભ્યાસમાં બી.એ.નો એટલે કે બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માના અનુભવનો કોર્સ કેટલો?—આચાર્યદેવ કહે છે કે વધુમાં વધુ ૭ મહિના. ૭ મહિના અભ્યાસ કરવાથી તને બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ જરૂર થશે.....પણ અભ્યાસ માટેની એક શરત! કઈ શરત?.....કે બીજો નકામો કોલાહલ છોડીને અભ્યાસ કરવો.....કઈ રીતે અભ્યાસ કરવો તે આચાર્યદેવ શીખડાવે છે :

(સમયસાર કળશ ૩૪ ઉપરનું પ્રવચન)

વિરમ! કિમપરેણાકાર્યકોલાહલેન
સ્વયમપિ નિભૃતઃ સન્ પશ્ય ષળ્માસમેકમ્ ।
હૃદયસરસિ પુંસઃ પુદ્ગલાદ્વિન્નધામ્નો
નનુ કિમનુપલલ્બ્ધિર્ભાતિ કિંચોપલલ્બ્ધિઃ ॥

આત્માનો અનુભવ કરવા માટે જેને લગની લાગી છે એવા શિષ્યને સંબોધીને આચાર્યદેવ કહે છે કે હે ભવ્ય! વિરમ.....જગતના બીજા નકામા કોલાહલથી તું વિરક્ત થા, બીજા નકામા કોલાહલથી તને કંઈ લાભ નથી માટે એનાથી તું વિરક્ત થા.....બાહ્ય કોલાહલને એકકોર રાખીને અંતરમાં ચૈતન્યને દેખવાનો અભ્યાસ કર. સમસ્ત પરભાવોના કોલાહલથી રહિત એવા ચૈતન્યસ્વરૂપને દેખવા માટે નિભૃત થા.....નિભૃત થઈને (એટલે શાંત થઈને, નિશ્ચળ થઈને, એકાગ્ર થઈને, વિશ્વાસુ થઈને,

સ્થિર થઈને, ગુપ્ત રીતે, ચુપચાપ, વિનીત થઈને, કેળવાયેલ થઈને, દેઢ થઈને) અંતરમાં ચૈતન્યને દેખવાનો છ મહિના સુધી આ રીતે અભ્યાસ કર.....એકવાર છ મહિના સુધી આવો અભ્યાસ કરીને તું ખાતરી કરી જો....કે આમ કરવાથી તારા હૃદયસરોવરમાં પુદ્ગલથી ભિન્ન એવા ચૈતન્યપ્રકાશની પ્રાપ્તિ થાય છે કે નહીં? છ મહિનામાં તો જરૂર પ્રાપ્તિ થશે.

હે ભાઈ! તારી બુદ્ધિથી દેહ અને રાગાદિને પોતાના માનીને તેનો તો તેં અનંતકાળથી અભ્યાસ કર્યો, છતાં ચૈતન્યવિદ્યા પ્રાપ્ત ન થઈ, તને તારો આત્મા અનુભવમાં ન આવ્યો, ને તું અજ્ઞાની જ રહ્યો.....માટે હવે તારી એ મિથ્યાબુદ્ધિને છોડીને અમે કહીએ છીએ તે રીતે તું અભ્યાસ કર. એવા અભ્યાસથી છ મહિનામાં તો તને જરૂર ચૈતન્યવિદ્યા પ્રાપ્ત થશે.....છ મહિના સુધી લગનીપૂર્વક અભ્યાસ કરતાં તને જરૂર આત્માનો અનુભવ થશે. ભાઈ, છ મહિના તો અમે વધુમાં વધુ કહીએ છીએ, જો ઉત્કૃષ્ટ આત્મલગની પૂર્વક તું પ્રયત્ન કરે તો તો બે ઘડીમાં જ તને આત્માનો અનુભવ થશે.

અહા, જુઓ તો ખરા.....આ ચૈતન્યના અનુભવનો માર્ગ! કેટલો સરલ અને સહજ! ચૈતન્યનો અનુભવ સહજ અને સરલ હોવા છતાં, દુનિયાના નકામા કોલાહલમાં જીવ રોકાઈ ગયો હોવાથી તેને તે દુર્લભ થઈ પડ્યો છે. તેથી આચાર્યદેવ ખાસ શરત મૂકે છે કે દુનિયાનો નકામો કોલાહલ છોડીને ચૈતન્યના અનુભવનો અભ્યાસ કર.....એક ચૈતન્યતત્ત્વ સિવાય બીજું બધું ભૂલી જા.....આ રીતે, માત્ર ચૈતન્યનો જ અભિલાષી થઈને અંતરમાં તેના અનુભવનો અભ્યાસ કર તો તેની પ્રાપ્તિ કેમ ન થાય?—જરૂર થાય. ‘કેટલા વખતમાં?’—કે માત્ર બે ઘડીમાં! કદાચ તને કદાચ લાગે અને વાર લાગે તો પણ વધુમાં વધુ છ મહિનામાં તો જરૂર આત્માની પ્રાપ્તિ થશે. આ રીતે આત્મ પ્રાપ્તિના અભ્યાસનો વધુમાં વધુ કોર્સ છ મહિના છે.

અહીં, ‘વધુમાં વધુ છ મહિના’ કહીને કાંઈ કાળની ગણતરી ઉપર

વજન નથી દેવું, પરંતુ શિષ્યને આત્મલગનીના ભાવ કેવા ઉગ્ર છે તે બતાવવું છે. આખાય જગતની દરકાર છોડીને જે શિષ્ય આત્માનો અનુભવ કરવા તૈયાર થયો તે શિષ્ય કાળના માપ સામે જોતો નથી....કે 'કેટલો કાળ થયો!'—તે તો અંતરમાં ચૈતન્યને પકડવાના અભ્યાસમાં ઊંડો ને ઊંડો ઊતરતો જાય છે, ક્ષણે ક્ષણે ચૈતન્યસ્વભાવ નજીક ને નજીક થતો જાય છે. આવો ને આવો ધારાવાહી અભ્યાસ ઠેઠ આત્માનો અનુભવ થતાં સુધી તે ચાલુ જ રાખે છે. આવા અનુભવના અભ્યાસમાં તેને પોતાને જ અંતરમાં પ્રતિભાસે છે કે મારા ચિદાનંદ સ્વભાવની શાંતિ હવે નિકટમાં જ છે. સુખના સમુદ્રને સ્પર્શીને હવા આવી રહી છે, હવે સુખનો સમુદ્ર એકદમ પાસે જ છે. આથી આચાર્યદેવે કહ્યું કે : હે ભાઈ! છ મહિના આવો અભ્યાસ કરવાથી તને પોતાને જ હૃદયમાં ચૈતન્યનો વિલાસ દેખાશે. માટે બીજી આડીઅવળી અત્યાર સુધીની અભ્યાસેલી તારી દલીલો એકકોર મૂક અને આ રીતે અંતરમાં ચૈતન્યના અનુભવનો અભ્યાસ કર.

જુઓ, આ ચૈતન્યવિદ્યાનો અભ્યાસ! આ ચૈતન્યવિદ્યા તો ભારતની મૂળ વિદ્યા છે. અગાઉ તો બાળપણથી જ ભારતના બાળકોમાં આવી ચૈતન્યવિદ્યાના સંસ્કાર રેડાતા.....માતાઓ પણ ધર્માત્મા હતી. તેઓ પોતાના બાળકોને આવા ઉત્તમ સંસ્કારો શીખવતી. અને બાળકો પણ અંતરમાં અભ્યાસ કરીને—અંતરમાં ઊતરીને—આઠ આઠ વરસની ઊંમરમાં આત્માનો અનુભવ કરતા.....ભારતમાં ચૈતન્યવિદ્યાનો આવો ધીકતો ધર્મકાળ હતો.....તેને બદલે આજે તો આ ચૈતન્યવિદ્યાનું શ્રવણ મળવું પણ કેટલું દુર્લભ થઈ પડ્યું છે!! પરંતુ જેને હિત કરવું હોય ને શાંતિ જોઈતી હોય તેણે આ ચૈતન્યવિદ્યા શીખ્યે જ છૂટકો છે.....આ સિવાય જગતની બીજી કોઈ વિદ્યા વડે આત્માને હિત કે શાંતિનો અંશ પણ મળે તેમ નથી. માટે હે જીવો! 'આ વાત અમને ન સમજાય.....અમને અઘરું લાગે.....અત્યારે અમને ટાઈમ નથી'—એમ નકામું કલબલ કરવાનું છોડો.....ને આ ચૈતન્યના અભ્યાસમાં જ તમારા આત્માને જોડો. છ મહિના એકધારો અભ્યાસ કરવાથી તમને જરૂર આત્મભાન અને આત્મશાંતિ થશે.

બહારની બીજી વિદ્યા—મેટ્રિક કે એમ.એ. વગેરે ભણવા માટે કેટલા વર્ષ ગુમાવે છે? પૈસા કમાવા માટે પરદેશમાં પણ કેટલા વર્ષ ગુમાવે છે? તો આ ચૈતન્યવિદ્યા—કે જે અપૂર્વ છે તેને માટે એકવાર છ મહિના તો કાઢો. છ મહિના તો ચૈતન્યવિદ્યાનો અભ્યાસ અંતરમાં કરો. મન નહિ, રાગ નહિ, પરની અપેક્ષા નહિ—એમ પરના અવલંબન વગર સ્વાશ્રિત ચૈતન્યના અનુભવ માટે નિશ્ચલપણે છ મહિના તો અંતરમાં પ્રયત્ન કરો. બીજી બધી વાતોથી નિવૃત્ત થઈને, સમસ્ત પરભાવોથી હું જુદો છું—એમ લક્ષમાં લઈને, અંતરમાં ઊતરીને ચૈતન્યસરોવરમાં એકવાર તો ડૂબકી મારો. સ્વરૂપના અભ્યાસથી આત્મપ્રાપ્તિ સુલભ છે,—વધુમાં વધુ છ મહિનામાં જરૂર તે પ્રાપ્ત થાય છે.

અનુભવ જીવન એ જ સંતોનું ખરું જીવન છે.

જ્ઞાનકો ઉર આનો

ધન સમાજ ગજ બાજ રાજ તો કાજ ન આવે,
જ્ઞાન આપકો રૂપ ભયે ફિર અચલ રહાવે;
તાસ જ્ઞાનકો કારન સ્વ-પર વિવેક વખાનો,
કોટિ ઉપાય બનાય ભવ્ય તાકો ઉર આનો.
જે પૂરવ શિવ ગયે, જાહિં, અબ આગે જે હેં,
સો સબ મહિમા જ્ઞાન તની મુનિનાથ કહે હેં;

(પં. શ્રી દૌલતરામજી)

સમ્યગ્જ્ઞાનનો મહિમા કરીને તેને ધારણ કરવાની પ્રેરણા આપતાં છલઢાળામાં કવિ કહે છે કે : ધન, સમાજ, હાથી, ઘોડા, વૈભવ કે રાજ એ કાંઈ જીવને કામ આવતું નથી; સમ્યગ્જ્ઞાન કે જે નિજસ્વરૂપ છે તે પ્રગટ થતાં અચલપણે જીવની સાથે રહે છે. સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાનનું કારણ છે; હે ભવ્યો! કરોડો ઉપાય વડે પણ આવા સમ્યગ્જ્ઞાનને અંતરમાં પ્રગટ કરો. પૂર્વે જેઓ મોક્ષ પામ્યા છે, વર્તમાન પામે છે અને ભવિષ્યમાં પામશે,—એ બધો સમ્યગ્જ્ઞાનનો જ મહિમા છે—એમ મુનિવરોએ કહ્યું છે.

દર્શન ધારો પવિત્રા

ત્રીનલોક તિહુંકાલમાંડી નહીં દર્શન સો સુખકારી,
 સકલ ધરમકો મૂલ યહી, ઈસ વિન કરની દુઃખકારી.
 મોક્ષમહલકી પરથમ સીઢી, યા વિન જ્ઞાન-ચરિત્રા,
 સમ્યક્તા ન લહે, સો દર્શન ધારો ભવ્ય પવિત્રા.
 ‘દૌલ’ સમઝ સુન ચેત સયાને, કાલ વૃથા મત ખોવે,
 યહ નરભવ ફિર મિલન કઠિન હૈ જો સમ્યક્ નહિ હોવે.

(પં. શ્રી દૌલતરામજી)

સમ્યક્ત્વનો મહિમા કરીને તેને ધારણ કરવાની પ્રેરણા આપતાં છલઢાળામાં કવિ કહે છે કે : ત્રણલોક અને ત્રણકાળમાં સમ્યગ્દર્શન સમાન સુખકારી બીજું કોઈ નથી; બધાં ધર્મોનું મૂળ તે જ છે; તેના વગરની બધી કરણી દુઃખરૂપ છે. આ સમ્યગ્દર્શન તે મોક્ષમહેલનું પહેલું પગથિયું છે, એના વિના જ્ઞાન કે ચારિત્ર સમ્યક્તા પામતા નથી. માટે હે ભવ્યો! આવા પવિત્ર સમ્યગ્દર્શનને ધારણ કરો. હે સૂજા! દૌલતરામજી આ શિખામણ સાંભળીને તું ચેત.....અને સમય નકામો ન ગુમાવ; જો આવા અવસરે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત ન કર્યું તો ફરીને આવો નરભવ મળવો મુશ્કેલ છે.

સમ્યક્ત્વ

નિષ્કંપ મેરૂવત અને નિર્મળ ગ્રહી સમ્યક્ત્વને,
 શ્રાવક! ધ્યાવો ધ્યાનમાં એને જ દુઃખક્ષયહેતુએ. ૮૬
 સમ્યક્ત્વને જે ધ્યાવતો તે જીવ સમ્યક્ દેષ્ટિ છે,
 દુષ્ટાષ્ટકર્મો ક્ષય કરે સમ્યક્ત્વના પરિણમનથી. ૮૭
 અધિક શું કહેવું અરે! સિધ્યા અને જે સિદ્ધશે,
 વળી સિદ્ધતા-સૌ નરવરો, મહિમા બધો સમ્યક્ત્વનો. ૮૮
 સમ્યક્ત્વ-સિદ્ધિકર અહો, સ્વપ્નેય નહિ દૂષિત છે,
 તે ધન્ય છે સુકૃતાર્થ છે, શૂર વીર ને પંડિત છે. ૮૯

(—ભગવત્ કુંદકુંદસ્વામી)

ત્રણકાળ ને ત્રણલોકમાં સમકિત સમ નહિ શ્રેય છે,
 મિથ્યાત્વ સમ અશ્રેય કો નહિ જગતમાં આ જીવને. ૩૪

(—શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામી)

